

לודמיר

פרקי יידיש מתורגמים לעברית

מתוך: פנקס לודמיר, ספר זיכרון לקהילת לודמיר

במלאות שבעים שנה לחורבן הקהילה



ארגון יוצאי לודמיר בישראל

הפרקים המתורגמים בספר זה נכתבו ביידיש ונדפסו בפנקס לודמיר

תל אביב: הוצאת ארגון יוצאי לודמיר בישראל, תשכ"ב

פורמט דיגיטלי

2012

תרגום ועריכה: אסתר וינשלבז'ס

בשער: תצלום רחוב פארנה, הרחוב הראשי בלודמיר

פנקס לודמיר

ספר-זכרון לקהילת לודמיר



במוצאת ארגון יוצאי לודמיר בישראל. תל-אביב תשכ"ב

לזכר הנספים בני קהילות ווהלין

הקדמה

ידידי ורעי בני לודמיר וצאצאיהם, שבעים שנה חלפו מאז עלה הכורת על קהילתנו, ולא הותר לה כמעט שריד ופליט. מתי מעט ניצלנו מן הטבח ושיקמנו את חיינו.

בשנת 1996 באתי ללודמיר בלוויית מוטל בס. ביקרנו בגלעד שהוקם בפיאטידין, ודאגנו להכרה בגיא ההרגה כאתר לאומי ולהצבת שלט המציין את אבדנם של 25,000 יהודים בני לודמיר והסביבה. חשנו אז שהוספנו נדבך בשימור זכר יקירינו.

והנה זכינו בימים אלה לנדבך נוסף בהנצחה. כשפנתה אליי אסתר וינשלוים, בת ליוצאי ווהלין (קוריץ ולוצק), והגישה לנו כמו על מגש את פרקי היידיש בפנקס לודמיר, והם מתורגמים לעברית; פחד ורחב לבבי.

אני תקווה שתרגום זה ינגיש את המאמרים ביידיש לדורות של צעירים ויקרב אותם לפרקים נוספים בקורותינו.

כי מצווה עלינו לזכור ולהזכיר!

ועד ארגון יוצאי לודמיר בישראל

משה קריגסר, יו"ר

מ' שמוקלר סקירת התפתחותה ההיסטורית של לודמיר

כבר בתקופה הפרהיסטורית היה יישוב באתר של לודמיר בת זמננו. מעידים על כך ממצאים רבים מתקופת האבן שנמצאו בלודמיר ובסביבה בזמן החפירות הארכיאולוגיות, כמו גם שרידי מדורה עם מצבורי פחם ועצמות חיה שמקורם כנראה בתקופה הפגנית כשהקריבו קרבנות לאלילים.

הידיעות האגדיות הראשונות על העיר, מצויות בכתובת הונגרית [מדיארית] מן המאה ה-13 שכתב הכרוניקאי ההונגרי של המלך בלה נוטאריוש. לפי האגדה קיימת לודמיר כבר בשנת 884 תחת שלטון הונגרי כעיר עשירה רבת אוכלוסין בשם: לְדְמִירָה. זה כנראה מקור השם היהודי: לודמיר.

הכרוניקאי הרוסי נְסֵטוֹר, כופר באמתות האגדה ואומר שהעיר כלל לא הייתה בשלטון הונגרי. בשנת 883, יחד עם ערים סלאביות אחרות, נכבשה בידי הנסיך אולג. הידיעות ההיסטוריות הראשונות על העיר מתייחסות לשנת 988. בשנה זו מצווה הנסיך הגדול מקייב ולדימיר סְוויאטוֹסְלַבִּיטְש לבצר את העיר לודמיר, השוכנת בלב האזור הבנוי של ווהלין, ומעניק לה את השם: ולדימיר. העיר החדשה אמורה לשרת את הארץ כמבצר נגד אויבים שבשכנות. הוא מעניק את העיר לבנו החמישי נְסוֹלוֹד, המקבל את השליטה עליה. מכאן ואילך עברו על לודמיר גלגולים שונים: תקופות בהן מגיעה העיר לשיא בהתפתחותה, ותקופות בהן היא נכחדת לחלוטין וכמעט נמחית מעל פני האדמה.

בשנת 1017 נכבשת העיר בידי המלך הפולני בולסלב קְרוֹזְנִיר. כעבור 13 שנה היא עוברת לידי הדוכס הרוסי ירוסלב ולדימירוביטש (מוֹדְרִי). לאחר מות ירוסלב, בשנת 1054, עוברת השליטה בעיר, יחד עם כל ווהלין, לידי בנו החמישי איגור ירוסלביטש. מאז ואילך הופכת לודמיר לעיר פאודלית קאשית של ווהלין. לודמיר הופכת למרכז פוליטי רוחני מיוחד של דרום-מערב אוקראינה ולמקום מושב הנסיך והבישוף.

שטחה של העיר השתרע למרחקים. הכפר זִימְנָה השוכן עתה 6 ק"מ מן העיר והכפר קאהילנה, 12 ק"מ מן העיר, היו פרוורים במאה ה-11. כדי להקשות על תוקפים את הגישה החופשית הוקמו ביצורים חזקים סביב העיר. התושבים יכלו למצוא מחסה בשעת סכנה וחייהם ורכושם

הובטחו. הביצורים כללו שלוש שורות של סוללות עפר גבוהות וקירות עץ גבוהים. הסוללות הוקפו בתעלות עמוקות. בחומות היו שערים אחדים, בחלקה המזרחי של העיר. הרחק מעבר לסוללות השתרעו פרוורי לודמיר: נפוטניצה, זאבולה, פראבולה, זאלוז'ה, זאריצ'ה וכן הלאה (נותרו עוד עקבות של סוללה פנימית. החיצונית נהרסה לחלוטין. במאה ה-16 פוסו התעלות ובנו במקום).

הביצורים היו גדולים וחזקים מאוד. כשנדרש הנסיך הרוסי נסילקו רומאנוביטש לפרק אותם בשנת 1261 על-פי תביעת המנהיג הטטארי בוראנדאי, היה הדבר בלתי אפשרי, ונאלצו לשרוף אותם.

העיר נתברכה גם במחסומים טבעיים. מדרום הגן עליה הנהר לוג והביצות שסביבו. ממזרח – מקורות הלוג: רילאוויצה וסמוטש עם הבוץ והביצות שסביבם. הביצורים המלאכותיים נקראו מבצר. מראשית המאה ה-11 עולה העיר ומתפתחת משנה לשנה.

בראשית המאה ה-13 לודמיר בשיא התפתחותה ושגשוגה. כשמבקר המלך ההונגרי אנדריי בלודמיר, בשנת 1231, הוא ממש מופתע מעושרה ומגודלה של העיר ומן הארכיטקטורה שלה. ואף מצהיר שלא ראה עיר כזו, אף לא בטרטוריה הגרמנית. תקופת השגשוג לא נמשכה זמן רב.

שיטת הממשל הפאודלי שהונהגה בידי הדוכסים הרוסים הניבה תוך זמן קצר תוצאות רות גורל. הארץ מתפוררת. הנסיכים אחוזי תאוות שלטון וקנאה הדדית, עד כדי מלחמות אחים המחלישות את כושר ההתנגדות של הממלכה. האוֹדוֹת המונגוליות מנצלות את ההזדמנות ותוקפות את הארץ המוחלשת, המוחשת מחיכוכים ומריבות פנימיות. במצעד הניצחון שלהם זורעים המונגולים חורבן והרס.

כשמתנפלים הטטארים בהנהגת באקיה על ווהלין בשנת 1240, נחרבת גם לודמיר לחלוטין. כששב נסיך לודמיר בעת ההיא, דאניל, ללודמיר, הוא מוצא רק גוויות אדם ופגרי חיות במצב של ריקבון. הצחנה הייתה כל כך כבדה שלא יכול להתיישב שם. דאניל החליט להשתחרר מעול המונגולים בכל מחיר, והחל לבצר שוב את הערים שנכחדו, בהן גם לודמיר.

הביצורים הקניטו את המונגולים עוד יותר. בשנת 1261 הם מתנפלים על ווהלין שוב, בהנהגת בוראנדאי האכזר, לודמיר נמחית לחלוטין מעל פני האדמה, המונגולים חורשים את העיר.

בשנת 1316 עוברת לודמיר לשליטת הנסיך הליטאי גֶדִּימין. בשנת 1340 משתלט המלך קזימיר הגדול על כל גליציה וגם על החלקים המערביים של ווהלין, בכללם לודמיר.

על סמך הסכם השלום משנת 1366 הופכת לודמיר חלק מממלכת פולין. לאחר מות המלך קזימיר הגדול, שוב נופלת לודמיר, בשנת 1377, בידי הרוסים. החל משנת 1386 חִדְּלָה לודמיר להיות מקום מושב נסיכים ואת מקומה תופסת לוֹץֶק. לודמיר מאבדת את המראה וההשפעה הקודמים שלה. להתקפות התכופות הייתה השפעה רות גורל על התפתחותה של העיר, הנאלצת להשתקם כל פעם מחדש.

כדי לשפר את מצב העיר, מעניק לה קזימיר היאגילוני [מבית יאגילון], בשנת 1431, זכויות מגדבורג המחיות את העיר במידת-מה.

בשנת 1452 מתאחדת פולין עם נסיכות ליטא ובירתה וילנה. לודמיר חִדְּלָה להיות מרכז ומצטמקת לדרגת עיר שדה. בשנת 1491 שוב מתנפלים עליה הטטארים. העיר נהרסה ואנשים רבים נהרגו. בשנת 1500 חוזרים לוהלין ולפודוליה בניו של החאן מְגִלִי גִירִיה מקרים עם 15,000 פרשים. יחד עם ערים אחרות נעלמת גם לודמיר. בשנת 1552 נבנית לודמיר כולה, מחדש, ומונה 698 בתים. המבצר השרוף משוקם ולו 5 מגדלים וגשר.

לאחר כינון "האונייה הלוברניית" בשנת 1569, מוכרזת לודמיר עיר מחוז והופכת לעיר המרוחקת ביותר בצד מערב הממלאת תפקיד חשוב בהטמעת התרבות והלאומיות הפולנית – ה"פולוניזציה". עוד טרם נבנתה מחדש לאחר ההתקפות הפראיות, שוב שורפים הקוזקים וההונגרים, בשנת 1657, חלק מן העיר ובוזזים אותה. מאז ואילך מתפתחת לודמיר באטיות רבה וחווה ירידות רצופות. במצב זה, כעיר קטנה, ענייה ומעוטת אוכלוסין, היא נכבשת שוב בידי הרוסים בשנת 1795 לאחר חלוקת פולין השלישית.

בשנת 1859 פורצת בלודמיר שרפה גדולה. למרות התוצאות הקשות של השרפה, מצליחה האוכלוסייה לשקם את החורבות, וכעבור שנתיים, בשנת 1861, כבר מונה לודמיר 8,636 עד 9,885 תושבים.

שנת 1906 נחשבת נקודת מפנה בהתפתחות העיר. בשנה זו מתבצעת הנחת פסי הרכבת הראשונה בין לודמיר לקובל. לעובדה זו משמעות מכרעת לכלכלת העיר, שעד אז תלויה באמצעי הקשר הגרועים.

מלחמת העולם הפורצת בשנת 1914 גורמת לירידה משמעותית בגודל האוכלוסייה, הנודדת לאזורים הרוסיים המרוחקים. התפתחות העיר נבלמת. בקיץ 1915 נאלצים החיילות הרוסים לעזוב את העיר. שרידי המחלקות הקוזקיות מציתים את הבניינים היהודים במרכז העיר בהשמידם את המבנים היפים ביותר. תקופת הכיבוש, 1915-1918, מלווה תנאים של משטר צבאי. כל תחומי החיים החברתיים, התרבותיים, המדעיים – קמלים.

הכובשים מחברים את העיר לרשת החשמל שפיזרה את האפלה הכבדה שלודמיר הייתה שרויה בה. לא פחות חשוב – מסילת רכבת שקישרה בין לודמיר לקרוביישוב.

לאחר פרוץ המהפכה האוסטרית באוקטובר 1918, היה העיר תחת הטרור של משטרים מתחלפים בתכיפות. עם לידתה מחדש של פולין, נכנסת לודמיר לשלב צמיחה מתקדם. הגידול המתמיד באוכלוסייה מביא בעקבותיו התפתחות העיר לכיוונים שונים. אפילו חלקי העיר שבאזורי ביצות ונפוצה בהם מלריה, הפכו תוך שנים אחדות מפנינה של פולין, לרחובות בנויים לתפארת. התוצאה: גידול אוכלוסייה מהיר.

בשנת 1931, לפי מפקד אוכלוסין כללי, יש בלודמיר 24,591 תושבים, וכעבור ארבע שנים, בשנת 1934, היא מונה כבר 27,117 תושבים. מספר הבתים מגיע ל-2887.

פורסם ב"לאנדקענטניש" 2 (22), ידיעות פון יי' ג' פ' ל' דאס יידישע "טאגצעטל" אין ווארשע, בעריכת ד"ר ע' רינגלבלום, ורשה, דצמבר 1936. כתב עת לשאלות ידיעות הארץ, תיירות, פולקלור, אתנוגרפיה והיסטוריה של יישובי היהודים.

מתוך הפרק: תולדות לודמיר, עמ' 91-95.

מנדל ליפסקר לתולדות לודמיר

לודמיר היא מן הערים העתיקות בפולין. עקבות יישוב יהודי אנו מוצאים עוד בתקופה שלא היו כמעט קהילות.

למרבה הצער אין ברשותנו מסמכים וחומר היסטורי שיאפשרו לנו לקבוע מתי נוסד היישוב היהודי בלודמיר. מעט החומר שברשותנו מפוזר בארכיונים שונים בהמתנה להיסטוריון שיאסוף אותו ויכתוב את תולדות לודמיר.

אנו יודעים שבזמן שמרבית היהודים התרכזו במערב אירופה – ולפולין באו רק יחידים בגלל קשרי המסחר שלהם עם הקיסרים והמגנאטים [המלכים והאצילים] – כבר הייתה בלודמיר קהילה יהודית.

העובדה שלודמיר שכנה על גבול פולין-ליטא הוסיפה לה חשיבות עצומה, והפכה אותה למרכז סחר שיהודים מצאו בו לעצמם קרקע פורה.

לודמיר הייתה הקהילה הראשונה בוואהלין והיה לה נציג בוועד ארבע הארצות. היהודים פיתחו בלודמיר מסחר ענף מאוד, לא רק עם מרכזי סחר כמו פוזנן, קרקוב, למברג [לבוב]; יזמותיהם של סוחרים יהודים הסתעפו גם אל מחוץ לגבולות פולין וליטא, ויצרו קשר הדוק בין פולין וארצות אחרות.

בית העלמין בלודמיר הוא עתיק מאוד. יש בו מצבות בנות חמש-שש מאות שנה. חלק מן המצבות הקבורות באדמה, היו יכולות לספר לנו פרטים חשובים רבים על תולדות לודמיר.

הסופר אנ-סקי ביקר בלודמיר בשנת 1912 בשם החברה האתנוגרפית בפטרבורג. הוא צילם את המצבות, ליקט אגדות וחומרים היסטוריים אחרים. בשל מלחמת העולם הראשונה לא פורסם החומר.

בבית העלמין של לודמיר נחשפה במקרה מצבה ועליה סמל משפחה עם נשר פולני. מצבה של אישיות יהודית ידועה, שהחזיקה כנראה בעמדה חשובה בפולין. כאות הוקרה על שירות מצוין, נכלל הנפטר באצולה הפולנית, אף ששמר על יהדותו.

פרופסור גרץ מספר שהנסיך הליטאי ויטולד, שגילה אהדה מיוחדת כלפי היהודים והביא את הקראים ללוצק, העניק ליהודי עשיר מלודמיר, כפר בקרבת העיר, אות הוקרה על שירותו המצוין לטובת נסיכות ליטא.

על כס הרבנות בלודמיר ישבו גדולי הגאונים בפולין.

מ"סדר הדורות" של ר' יחיאל הלפרין, למדים שבזמנו של הגאון הנודע ר' שלמה לוריא (רש"ל) (ר"ע-של"ד) עמד בראש הישיבה בלודמיר, הגאון ר' יצחק בר' בצלאל. בזמנו של ר' יואל סירקיס (שכ"ח-שצ"ח) המוכר בשם ב"ח ("בית חדש" – שם ספר ידוע שלו על ד' טורים) היה בלודמיר הגאון מוה"ר לייב. ה-ב"ח מזכיר אותו בתשובותיו ומהלל אותו מאד.

מחבר "חנוכת התורה", ר' הרשל, מספר שר' דוד הלוי בעל ה-ט"ז, מחבר הספר המפורסם "טור זהב", רב בקרקוב ובערים גדולות אחרות בפולין, נולד בלודמיר.

בשנת 1590 גר בלודמיר רוקח יהודי, ר' אברהם אשכנזי, שכתב ספר מוסר "סם חיים".

די יהיה לספר שקהילת לודמיר שאפה להידמות לפראג, וינה, קרקוב, ולהזמין אישיות מפורסמת כר' יום טוב ליפמן הלר, בעל תוספות יו"ט, לכהן כרב. ר' יום טוב ליפמן הלר היה רב בפראג, וינה וניקלסברג.

קבוצת יהודים מפראג הלשינה לקיסר פרידננד בווינה, שיש בספריו של התוספות יו"ט עלבונות כלפי האמונה הנוצרית. אזוק בשלשלאות הביאו אותו לווינה. רק הודות להתערבות השגריר הצרפתי, שילדיו ניצלו ממוות בידי ר' שמואל, בנו של התוספות יו"ט, נחון ר' יום טוב ליפמן הלר לאחר שכבר נידון למוות.

התוספות יו"ט בא מפראג לפולין. תחילה הזמינה אותו קהילת נמירוב לכהן כרב, ומשם בא ללודמיר. התוספות יו"ט מספר ב"מגילת איבה", שנציגים מקהילת לודמיר, הראשונה מארבע קהילות ווהלין, באו אליו לקראסק בשנת שצ"ד (1634) והציעו לו את כס הרבנות בלודמיר. לתקיפים בני הזמן הייתה עמו מחלוקת, והוא נאלץ פעם לברוח לקריסק בגלל הלשנה. זה כנראה מקור האגדה שהתוספות יו"ט עזב

את לודמיר ביום שישי לפנות ערב וקילל את העיר שלא יהיה בה רב. איננו יודעים על התוספות יו"ט יותר מן המעט המצוי ב"מגילת איבה".

בת הכנסת בלודמיר היה מן העתיקים בפולין. בבית הכנסת הישן היו בעבר על האג שני חורים במקום בו עמדו תותחים, והוא שימש כנקודת תצפית.

מתוך הפרק: תולדות לודמיר עמ' 95-97



בית הכנסת הנזול סכנים

מנדל בפיודה לודמיר לאחר 1880

בשנות השמונים, כשפרצה שרפה בבית המרחץ, שהחלה במקום הטבילה לנשים, שהיה יחד עם בית המדרש הגדול, כל העיר היהודית נשרפה. שָׂדוּד רק דרכי הבוץ של העיר. לא היה עדיין כביש, בצדי הדרך היו תעלות חפורות, לניקוז מי דרכים מן העיר. הניחו כיסוי עץ על התעלות, מעין גשרון. סוסים ועגלות שנצרכו לעבור, היו גוררים עמם את הגשרונים. בדרכים ראשיות, עתירות תנועה, הונחו "שפרינגרים". ברחוב לוצק הייתה תמיד התנועה הרבה ביותר מן העיר אל הכפר, לפיכך היו שם כ-30 קוביות קפיצה – שפרינג קלצ'ך, ואנשים חצו מצד לצד כשהם מקפצים עליהן.

בשל ריבוי התנועה, תמיד היו בְּלוֹטְס – בוץ בדרך לוצק, לא חשוב מה היה מספר הסוסים שמשכו את העגלות, תמיד שקעו עגלות בבוץ ונשארו שם עד ראש חודש תמוז. אז יבש הבוץ, ואפשר היה לחפור את העגלות מתוכו.

ר' שמואל הגינגי

בפינה אחרת, ברחוב קובל הקטן, הייתה דירה לר' שמואל הגינגי, בעל-בית לודמירי מכובד על הגויים והפריצים. במועצת העיר היו אז חמישה חברים. שני נבחרים, הגוף המבצע של מועצת העיר, ישבו תמיד במועצת העיר. בכניסה הראשית למועצת העיר עמד תמיד ר' שמואל הגינגי, ומי מן הנבחרים שרצה טבק להרחח או לעישון, היה מבקש מר' שמואל לדאוג לכך. מובן שר' שמואל היה איש אמונה של מועצת העיר, ומי שנזקק להסדיר דבר-מה במועצת העיר, עשה זאת באמצעותו.

לאחר השרפה הגדולה בבית המרחץ, החלו להקים בשוק הממשלתי צריפונים – בּוֹדְקֶלך, כמה אמות רבועות כל אחד. היה זה שוק עירוני למכירת מלח, זפת, שומן, שוטים לסוסים, שיבולת שועל. אפשר היה לבקר בבּוֹדְקָה כזו רק במשך היום, והיא הייתה פתוחה כל עוד האיר היום. בלילה נמנע הדבר בשל חשכת החורף. כדי שהעיר תתפתח, מחליטה מועצת העיר להציב ארבעה פנסי זכוכית, שניתן יהיה להבחין היכן מצויה בודקה שאפשר לקנות בה.

ר' שמואל הגינג'י מזהה הזדמנות פרנסה לעצמו ולשלושת בניו (אחד – חובש ספסלי בית מדרש, שני – טבח המשפחה (אישה כבר לא הייתה לו) השלישי – תלמיד ישיבה). ר' שמואל מקבל ממועצת העיר את משרת המנורות: להכין אותן ולהדליקן מדי יום ביומו; כמובן, גם לנגב כל יום את כסויי הזכוכית שעל המנורות והפנסים. זו עבודה לבנו הטבח וגם לשאר בני המשפחה. הפופולריות של שמואל כבעל-בית לודמירי, המאיר את חשכת העיר – גדלה.

עם הזמן מתפתחת העיר. בונים חנויות קטנות בעלות חלונות ותריסים, ומביאים סחורה, בעיקר מלח ושומן. את המלח מביאים בגושים מן הערים בהן הייתה תנועת רכבות: קובל, לובילה ואחרות. הבוֹדֵקס הופכות בהדרגה לחנויות ויש להן תריסים; התריס נפתח כלפי הרחוב, ועליו מציגים את הסחורות שיש למכירה בחנות. מסתתרים שתי אבנים עגולות, כל אחת חצי אמה קוטר, ביניהן שופכים גבישי מלח ששוברים קודם לכן מן הגושים הגדולים, והם נטחנים עד דק בין האבנים. מוכרים את המלח הטחון ב-3 פרוטות רבע הליטר. בחנות זו מעסיק אדם את עצמו כל היום, מוכרים את הסחורה, והיא מפרנסת את כל הבית. הזמן הקשה ביותר הוא תקופת הבוץ, האיכרים אינם יכולים להיכנס לתוך העיר, במיוחד לא, מצד הגשר ברחוב לוצק עד ניסן שְמֶלֶקָה. על אף הקשיים העיר נבנית, ומחפשים דרך להיפטר מן הבוץ הכבד. על כביש אין מדברים. אך כיוון שהעיר מוקפת יערות, מחליטים לעשות גֶּשֶׁרֶן עץ עבה, מגשר ריליוויצה עד ניסן שְמֶלֶקָה. התכנית מאושרת. מעיב רק הפחד מפני שרפות תכופות בגלל גשר העץ.

בונים את הגשר במשך שנתיים, בעיית התנועה מבית רויסטאָשֶׁר עד בית שְמֶלֶקָה, נפתרת. מטריד, מה עלול לקרות חס ושלום, אם שרפה בעיר חצית את גשר העץ הגדול. אם יקרה כדבר הזה, איך יוכלו להציל את הבתים הבנויים עץ? לא היו בארות, רק קלחות וחביות מים שימשו לכיבוי שרפה. הייתה בעיר באר אחת בלבד עם משאבה, ורק למען הקוזקים וסוסייהם, להם בלבד הייתה הזכות להשתמש בבאר. לפיכך הוחלט לחפור, ליד בית המדרש הגדול במרכז העיר, באר-משאבה מדופנת לגנים סביב, ועשרים איש יוכלו להקיפה, כדי לשאוב מים לכיבוי שרפה. הודות לבאר-משאבה, העיר מתעוררת לתחייה וצומחת. בא הקיץ, פורצת שרפה באכסניה של יענקל אַחָס. מנסים לכבות, והודות לבאר החדשה, מצליחים.

כעבור שנים אחדות, פורצת שרפה באמצע הלילה (התחלכה אגדה, שבעלי המלאכה מציחים כדי לייצר לעצמם עבודה), השרפה פורצת אצל חיים-שמואל רייץ, ובבית הכנסת השכן שעמד על מסד עשוי עמודים שגובהם 28-30 מטר. בית הכנסת עמד כך משנות ה-80 [של המאה ה-19]. האש מתפשטת במהירות הרוח אל מחצית העיר שבצד השוק. תוך שעתיים נשרף כל גשר העץ. במקום הגשר נותר שטח ריק. העיר נרתמת לבניית הגשר מחדש, בשיטה חדשה, ואת הבתים – מלבנים עם גגות רעפים.

העיר משתדלת למען סלילת כביש, והרשות מקבלת על עצמה לרצף את חלקי העיר ברדיוס של 3 ק"מ. נותרו ללא ריצוף רחובות כמו רחוב קובל הקטן. אך את הבוץ הגדול אין רואים עוד.

הקהילה דואגת לבית מרחץ ומקווה לנשים. והעיר גדלה, מוקפת פרוורים מכל עבר.

לצד העיר זורם לו נהר קטן בשם סמוקש. כשהייתה לודמיר עיר של ועד ארבע ארצות, נהגו לכתוב בשטר גט: על נהר סמוקש.

לודמיר מתפרנסת מקשרי יבוא-יצוא עם העיר הסמוכה קובל, מרחק 50 ק"מ מלודמיר, שהיו לה כבר קשרי רכבות עם כל רוסיה. בעיר מקימים מוסדות קהילתיים כמו: בנק עממי, מושב זקנים עם בית חולים ומטבח עממי. הנוער נוטל חלק בהקמתם.

הבנק העממי מורכב מ-300 סוחרים-חברים. בא זר, איש צעיר בשם לוויטן, והופך למנהל הבנק. בני העיר סבורים שצעיר אינו מסוגל לנהל את הבנק. לוויטן מתגלה כפנטזיונר ושולט בעיר כעריץ. הוא מלעיס באשראי רב כמה גבירים וכמה נוצרים, ונוהג בבנק בכרכושו הפרטי. הרוב באגודה רוצים שהבנק יעמוד לשירות כל חבריו. דעתם אינה נשמעת. צומחת בהדרגה התנגדות גדולה כנגד העריצים, שר הכספים נאלץ להתערב ולהשיב על התלונה במברק מיוחד: לכנס לאלתר אספה חריגה של כל החברים ולכולם תהיה סמכות שווה.

כשמשתווה העיר במוסדות הקהילה שלה לערים אחרות, נזכרים היהודים שנחוצו רב, מורה, המבין בהוויות העולם. מחליטים להביא רב שיוכל להיות ממשיכו של התוספות יום טוב. נמצא אדם צעיר, כליל המעלות, הרב יעקב בן יצחק שור (יעקב בן ר' יואל רפפורט, 1886).

הוא מנחיג, בהסכמת הרשויות, ששחיתות בהמות לא תעשה אלא לפי דיני הכשרות היהודיים, וחובה לבדוק כל בהמה ביד רופא וטרינר. בעצה אחת עם מועצת העיר נקבע לרופא שִׁכר רובל אחד לכל בהמה.

לאחר מכן הוא נוטל על עצמו את העזרה הסוציאלית. הוא מקים "חברות", כלומר קואופרטיבים של הפועלים בכל ענפי המלאכה. החברות הופכות ליזמיות לאספקת צורכי העיר. אין עוד צורך לקנות במקומות זרים את הנחוץ לעיר, הכול מיוצר ביד בעלי המלאכה בייצור עצמי. במקביל, מתעוררת התנגדות עזה מצד הסוחרים, שהיו מביאים סחורות מוכנות מן הערים הגדולות. הם אינם מסוגלים לעמוד בתחרות עם הקואופרטיבים המקומיים, הקואופרטיבים של הרב. פונים לרב בדרישה שיחסל את השותפויות.

הרב היה "אזרח זר" שקיבל מן השלטון, בחשאי, תעודה מזויפת ואזרחות העיר, בזכות כ-60 עדים שנשבעו שנולד בלודמיר וגר בה כל הזמן. שוכרים עבורו את בית האבן היפה בעיר, והרב מפגין את כישוריו הטובים בכל תחום. מתחילים לחתור תחת סמכותו בקרב הלומדים היהודים והתושבים הנוצרים. הוא עצמו נושא דרשות שבת ורוצה להוליך את בעלי הבתים בדרך הישר בתוקף בקיאותו, השאובה ממצוות התורה.

בסופו של דבר, נשבעים אותם 60 בחי אב, שנשבעו שהרב הוא יליד המקום, שבועה הפוכה. השלטונות אוסרים את הרב ומכניסים אותו לכלא בקובל. מתנהל משפט גדול. על ספסל הנאשמים יושבות שלוש-מאות משפחות עם נשים וילדים. להגנת הציבור יוצאים כל עורכי הדין הרוסיים הגדולים בראשם קופרניקוביץ'. המשפט מתנהל בדלתיים סגורות, לפי החוק הרוסי בזמן ההוא, עם 12 מושבעים ותובע. שלוש יממות יושב הציבור על הספסלים עד יום ראשון. ביום שישי ניתן פסק הדין: אוכלוסיית הנאשמים משוחררת, דינו של הרב: גירוש מכמה מחוזות. בשבת התנהל ויכוח סוער, עד כדי מלחמה ממש, בין היהודים בבתי התפילה ובבתי המדרש.

מתוך הפרק: תולדות לודמיר, עמ' 101-105

מ'רוזנפלד בימי מלחמת רוסיה-יפן

זה קרה בעיצומה של מלחמת רוסיה-יפן. הידעות משדה הקרב היו רעות מאוד, הצבא הרוסי היה בנסיגה מתמדת. באחד הימים נתלו ברחבי העיר מודעות: שעל גברים יוצאי צבא מתחת לגיל ארבעים להתייצב לבדיקה גופנית, מחוץ לעיר ליד הקסרקטינים. מי שיימצאו כשירים מבחינה גופנית, ילקחו כעתודה (צבא מילואים). מודעות אלה יצרו אווירה מתוחה בקרב האוכלוסייה היהודית. לא היה כמעט בית שלא נמצאו בו אחד או אחדים, שהיו מחויבים להתייצב לגיוס. וכולם היו בעלי משפחות, ולחם נשים וילדים.

אימה נפלה על לודמיר. הפוגרום בקשינב עוד היה טרי בזיכרון. ועתה יבואו לעיר איכרים רבים כל כך. אמת, היו מורגלים בלודמיר לראות המוני איכרים; זה קרה בכל עשרים בחודש, בזמן היריד. העיר, אפשר לומר, חיה מאיכרי הסביבה. אך פחדו מן האיכר. די היה שאיכר ישתכר ויתחיל לצעוק: "זידי נייכרישקשאני" [יהודים לא נטבלו לנצרות] וכל בעלי החנויות יתחילו לסגור את החנויות... העריכו שכל המרירות המצטברת אצל אנשים שעוקרים אותם מאדמתם וממשפחותיהם, תשפך עתה על ראשי יהודים.

מרה שחורה אפפה את כולם. אך התברר שמשטר הצאר, שכבר היה שקוע עמוק בבוץ, כלל לא היה מעוניין בפוגרומים חדשים כנגד היהודים, פוגרומים שהיו מוסיפים שמן למדורה. נרמז למשטרה שיראו בה אחראית לכל אי-סדר. האוכלוסייה היהודית בלודמיר לא רצתה לסמוך על נסים, העניקו לאיספראבניק (מפקד המשטרה) מתנת-יד נאה [שוחד]. משטרת המחוז הועמדה על רגליה מיד.

הגיע יום הגיוס. עגלות איכרים השתרכו לאורך הדרכים המובילות לעיר, מלוות משני צדיהן במשטרת פרשים. לא התירו להם לעצור בתוך העיר; נקבע עבורם מקום מחוץ לעיר, הרחק מבתי היהודים.

ליוו אז את הבעלים, האבות והקרובים. הבכי והיללות בקעו רקיעים, הקדמה למה שקרה במקום הכינוס. קשה לחאר את המראות קורעי הלב שהתרחשו שם. נשים השליכו עצמן לארץ, רבות התעלפו, ילדים נצמדו אל אבותיהם ולא הניחו להם. הקולות עלו עד לב השמים.

בשעת ערב מאוחרת, בתום הגיוס, בא הממונה הצבאי "ווינקסי נץ'ליק" וקרא בקול, לנוכח הקהל, צו של הצאר: המגויסים ביום זה לא יישלחו לחזית; הם יישארו במדינה לשמור על הסדר. אבן כבדה נגולה מלב כל. הקהל התפזר אט-אט איש לביתו.

בחירות לפרלמנט ה"גוסודארסטבו דומה"

הדבר קרה ביום שישי בערב לאחר קבלת שבת בשטיבל [בית תפילה] של סטפן. על הבימה עמדו שלושה סטודנטים במקטורנים מעוטרים בכפתורי פליז. אחד הסטודנטים החל לדבר ברוסית מצטלצלת. לא כולם הבינו בדיוק מה אמר. אך כמה מילים קלט הציבור: "קונסטיטוציה", "גוסודארסטבו דומה", משמעות המילים, לעומת זאת, לא הייתה מחוררת דיה.

כעבור שבוע בא לאותו שטיבל של סטפן, שליח מיוחד מפרטבורג. הוא עלה לבימה ונשא נאום ארוך ביידיש. תמצית דבריו: האוטוקרטיה ברוסיה בוטלה. העם יקבע מעתה בעצמו את החוקים וינהל את המדינה באמצעות נציגיו; לשם כך מכנסים מועצת מדינה. לכל אזרחי רוסיה תהיה זכות להשתתף בבחירות ולבחור במי שירצו. חובתם של האזרחים להשתתף בבחירות ולהוכיח שהם בשלים לשלטון העם; במיוחד אנו היהודים, שסבלנו עד כה מאוד משלטון היחיד העריץ, חובה עלינו להשתתף בבחירות, ולבחור נציגים משלנו או נציגים יידישתיים ליהודים שיאבקו למען האינטרסים שלנו. סופר גם ששונאי ישראל מבקשים כל הזדמנות למנוע מן היהודים אפשרות לשלוח נציגים משלהם.

נאומים כאלה נישאו בכל בתי התפילה ובתי המדרש. העיר קיבלה את החדשות ברצינות הראויה; נוסד ועד. פעולתו הראשונה הייתה למנות שני מועמדים. מונו בנימין וסרמן ואליעזר פויזנר. גם נשלחו שליחים לכל העיירות במחוז לודמיר. הם עוררו את כל היהודים בעלי זכות הבחירה לבוא ללודמיר ביום הבחירות – ולבחור בנציגים שמינה ועד לודמיר.

בערב הבחירות החלו המוני יהודים לנהור ללודמיר. נוצרה בעיה: מה עושים עם כל כך הרבה אנשים? האכסניות היו גדושות. הוחלט לאכסן את הבאים בשטיבלך. מיד הביאו לשם לחם, חמאה, דבש, סוכר

וסמוברים להכנת תה. נערי השטיבלך הפכו למלצרים. הכינו למען האורחים ארוחת ערב טובה, גם י"ש לא חסר. שמחו כהוגן, ואיחלו לעצמם שיהודים יקבלו שיווי זכויות וייגאלו מן הגלות. הביאו אלומות קש ופרשו על הארץ להכנת משכב ללילה, וכך ישנו את הלילה.

למחרת היה על כל בעלי זכות הבחירה למלא את פתקי ההצבעה שלהם, להביאם אל בניין העירייה ולהטילם אל תיבת הבחירות. כל היהודים רשמו שמות זהים: בנימין וסדמן ואליעזר פויזנר.

ביום הבא, כשספרו בעירייה את הקולות, הופתעו הפקידים: כל היהודים הצביעו למען אותם המועמדים. מן האוכלוסייה הנוצרית, רבים כלל לא באו, ואלה שבאו הצביעו: אחד למען שכן, אחד למען הכומר, אחד למען המורה. התוצאה הייתה ששני המועמדים היהודים נבחרו. היה זה שיעור ראשון בדמוקרטיה בלודמיר.

"נס" הקתדרלה

הייתה בלודמיר קתדרלה ישנה מוזנחת. לא קיימו שם טקסים דתיים. איש לא זכר כמה זמן עומדת כך הכנסייה הישנה, מוזנחת. כיוון שאיש לא היה בא לשם, הפכה החצר הגדולה שהקיפה את הכנסייה למקום בו הייתה אוכלוסיית העיר באה לעשות את צרכיה.

לפתע פשטה שמועה בקרב האוכלוסייה הנוצרית, שהבחינו שם באחד הלילות בנצנוץ של אור; אות להתגלות האל. השמועה הרעישה את האוכלוסייה הנוצרית במידה כזו שלא נרגעו עד שפרנסי העיר כתבו על כך לסינוד בפיטרבורג. לא חלף זמן רב והסינוד העניק סכום כסף גדול לבנייה מחדש של הקתדרלה.

יום בהיר אחד באה ללודמיר קבוצת ארכיטקטים. מדדו וסימנו והעבודה החלה. באו ללודמיר בעלי מלאכה (קצפים). פתחו בהריסת המבנים הישנים, זה ארך זמן רב. לאחר מכן ניגשו לעבודה העיקרית, לאט, בלי חיפזון, כמו כל מה שנעשה ברוסיה הישנה.

העבודה נמשכה שנים רבות, לבסוף היה הבניין מוכן והחלו להחכונן לחנוכת הבית. נודע שלחנוכת הבית מתעדת לבוא משלחת מן הסינוד הקדוש, המושל הכללי של קייב, ומעל לכל: תובא האיקונה הקדושה

ביותר ממנזר פֿצ'אָו [לאָרֶת קייב-פֿצ'אָקס?], ויבואוּ מפקד המשטרה וראש העיר של לודמיר.

כשנודע מי האורחים הצפויים לבוא לעיר, נטפלו קודם כל לאוכלוסייה היהודית. כל מי שהיה לו בית הוכרח לסיידו ולתקן את הגג. השתהות בביצוע החוראה גררה קנסות כספיים או מאסר. העיר עצמה החלה להתקטט, תיקנו את הדרכים, בדרך קובל הקימו שער ניצחון. העיר הייתה כמרוקחה.

כמובן, לא עבר העניין בלי חרדה, בעלי החנויות אמנם ציפו לרווחים, אך האוכלוסייה היהודית הייתה מבוהלת. מי יודע מה עלול לקרות. כשעשו מתהולל, הוא עלול חלילה להשתלח ביהודים. נראה שגם המשטרה רצתה להיות בטוחה שהחג לא יופרע. פורסם צו: במשך כל זמן החגיגות יהיו כל בתי הממכר ל"ש – סגורים.

הגיע היום המיועד. האורחים שציפו להם, באו יום שישי; בערב הובאה ה"פֿצ'אָוֶר מוֹמֶה" [המדונה מפֿצ'אָקס] בתהלוכה גדולה, בליווי מוסיקה ושירה. המוני איכרים ואיכרות עלו לרגל ללודמיר. החג נמשך כמה ימים.

אט-אט התפזרו האורחים. בהלת היהודים הייתה בהלת שווא. הסתכמה במעט הוצאות מיותרות או בכמה ימי מאסר. בהדרגה נרגעו כולם והעיר חזרה לשגרה.

מנוחת השבת הופרה

בלודמיר היה מגדל פעמונים דומיניקאני, זֶוֹנִיצֶה כפי שקראו לו בלודמיר. מבנה בעל ארבע או חמש קומות, הגבוה בעיר. בראש הבניין הייתה גזוזטרה ובמרכזו בִּדְקָה שתמיד ניצב בה שוטר. הוא שמר על העיר מפני אש: אם הבחין באש עולה ממקום כלשהו – החל לחצֶצֶר. זה שימש אות למכבי האש. מיד היו הכבאים יוצאים עם מכשיריהם למקום השרפה, ובעקבותיהם רצה כמעט מחצית העיר. היו כאלה, שלא עזרו בכי ותחינה של בני משפחתם, אך פרצה שרפה, מיד היו רצים למקום השרפה. בלודמיר היה מין יחס משונה לשרפות: מחד גיסא, פחדו מאוד משרפה, מאידך גיסא, משהו משך לשם כמו מגנט.



הסגור הרוסיניקני במרכז העיר. שימוש כסגור למסירת למכבי"א

ביום שבת קיצי אחד לאחר השניה, שלות השבת פרושה על העיר, החצית סגורות, מבעד לחלונות הפתוחים של השטיבלך החסידיים ושל בתי המדרש, נשמע קול התורה: זה לומד דף גמרא, זה פרק משניות וזה פרק תהילים; נשים וקצת קוראות בחומש טייטש [צאנה וראינה]. על המושבים שלפני הבתים, יושבות נשים ומדלות קצת. במרכז העיר, ברחוב נייבסקי, פני השבת שונים במקצת. צעירים וצעירות מסגורים, מטיילים יחד; מן השיחות המקטעות אפשר לקלוט את המילים: ארציבשב, סאנין, רבולוציה, סוציאליזם.

לפתע, כרעם ביום בחיר, נשמע קול חצוצרה. מכבי האש יצאו עם מכשיריהם, חלפו ליד הזוניצה, והשוטר הצביע מלמעלה לכיוון רחוב אוסטילה. הכבאים מיהרו לאוסטילה וכל העיר בעקבותיהם. בן-רגע התרוקן רחוב נייבסקי, בבתי התפילה ובבתי המדרש נשארו גמרות פתוחות, משניות ותהילים פתוחים – כולם נחפזו לשרפה. כך רצו עד לקסרקטינים, הכבאים בראש וכל עיר בעקבותיהם. כשהתקרבו לקסרקטינים עצר הציבור. איש אינו יודע היכן הבערה. עמדו קצת וכל הציבור שב העירה. ואז נפתרה החידה.

הפריץ של לודמיר קנה בוורשה אוטומביל חדש. בכניסתו לעיר החל הנהג לצפור כדי שייפנו את הדרך. שמע זאת האיש על המגדל, נבהל מאוד, חרה לו שלא הוא היה הראשון לחצצר. כשהעמידו אותו לדן, הודה שכאשר שאלו אותו היכן השרפה, הצביע מרוב בהלה לכיוון אוסטילה. כך בגלל הרכב הראשון בלודמיר, הופרה מנוחת השבת.

יריד בלודמיר

השכם בבוקר, עוד חשוך למדי, כבר הולכים יהודים רבים לשטיבלך ולבתי המדרש; הולכים סוחרי תבואה, בעלי חנויות, סוחרי בגדים ישנים וחפצים זולים וקניינים הקונים מכל הבא ליד. הם נחפזים לסיים תפילתם מוקדם, בגלל היריד. ואכן, כשמכחיל קצת המזרח, עוטים טלית ותפילין ועומדים להתפלל. התפללו, הולכים אחדים לביתם לטעום משהו. אחרים משאירים טלית ותפילין אצל השמש, ובורחים איש לעסקיו.

ככל שמתרחקים מן העיר, עולמו של אלוהים יפה יותר. משני צדי הדרך, מלוא העין, משתרעים שדות וכרי דשא שנקצרו. באחדים מן השדות ניצבות עדיין אלומות כחיילים. מימין משחיר יער אורנים קטן, ובפאתי מזרח זורחת השמש. מנגד מופיע איכר בעגלה מלאה שקים, לידו מהלך כבר יהודי בעל זקנקן גינגי, ידו על דופן העגלה, אות לאחרים, שלא יתקרבו לקלקל את העסקה.

”בוקר טוב, בעל-הבית מה יש לך למכור?” שואל היהודי.

”בוקר טוב, שנה טובה, אין לי שום דבר למכור!” משיב האיכר.

היהודי לא מתייאש והוא מתחיל לדבר מהר-מהר: "מחיר השיפון ירד מאוד, כבר היה מחירו שמונים קופיקות הפוד ועכשיו אין משלמים יותר מ-71-72 ולכל היותר 73 קופיקות".

"מה שיפון, מה אתה מבלבל את הראש – קוטע אותו האיכר – חיטה יש לי"

"כמובן חיטה – מתעלם היהודי – למה לך להיטלטל בעיר שירמו אותך, חיטה זה 95 קופיקות. אתן לך 97-98, רובל. נו מה, גם רובל אינך רוצה? נו טוב, סע לך העירה!" אמר והסתלק.

ראה האיכר שהיהודי הלך, קורא הוא לו לשוב: "היי קופייץ" [סוחר], אות שהעסקה עשויה. האיכר והיהודי פונים העירה ואנו עמם.

את הביקור הראשון אנו עושים בשוק הממשלתי. כל השוק והרחובות סביבו, כל מקום פנוי, מלאים עד אפס מקום סוסים, עגלות, איכרים. ביניהם מסתובבים קניינים יהודים, קונים ביצים, תרנגולות, פשתה, שער חזיר. תוך כך מתנהל מיקות, מתקוטטים ומתפייסים. מהומה, צעקות, דוחפים מכל עבר.

וכך תוך דחיפות אנו נעצרים ליד דוכן כובעים. כובען מכריז בקול: "כובעים, כובעים לקטנים ולגדולים!" והוא אוחז בכובע, מסובב ומלהטט בו במהירות על אצבעו. ניגש איכר עם שני שקוצימלך [כינוי לילדי גויים]. הכובען מתחיל למדוד להם כובעים שונים, לבסוף הוא מוצא למענם שני כובעים המגיעים עד מעבר לאוזניהם. מתחיל מיקוח הנמשך זמן רב, בסופו של דבר משתווים, והעסקה עשויה.

ולפתע מהומה וצעקות: "תפסו אותו, תחסמו את דרכו!" חזיר שהיה שכוב עקוד בעגלה, השתחרר והחל לרוץ. במרוצתו הפך שני דוכני פרי. המהומה גדלה, עומדים ומקללים. בקושי רב נחלצנו משם והגענו לסמטה צרה. צפיפות ודוחק, ישמור האל.

ולפתע צעקה ובכי: כספי, כספי הדל. מה קרה ר' ייד? מחברר שהאיש, יהודי כפרי, בא לערוך קניות ביריד, וגילה שגנבו מכיסו חריט כסף, כל מה שהיה לו. אנשים אחדים התפזרו בין החנויות ואספו למענו כמה רובלים. האיש לקח את הכסף, הודה והלך. דרך ה"רחוב" הצר אנו מתחילים את טיולנו אחרון, לטארגוויקס – כיכר השוק.

הכיכר הענקית מלאה וגדושה. כאן קונים ומוכרים סוסים, פרות, כבשים וחזירים. לצעקות ולהמולה, נוספות געית הפרות וצניפת הסוסים. מחככים ידיים ומתמקחים. וכשהעסקה עשויה, פונים ל"מונופול" הסמוך [בית המרזח]; שם מתקבצים איכרים. רבים מכים על כפות הידיים בבקבוקים, הפקקים עפים מתוכם בקול נפץ, מרימים כוסית. אחד עומד בקושי על רגליו, אחד מתחיל לפתע לנגן במפוחית, כמה איכרים יוצאים מיד בריקוד עליז. הָאֵת, אלה הם חיים!

לאחר היריד. לפנות ערב, כמה עשרות אסירים, מטאטאים גדולים בידיהם, מנקים את הלכלוך מן הרחובות הראשיים. האיכרים כבר התפזרו לדרכם. היהודים פונים לשטיבלך לחפילת מנחה-מעריב. בין מנחה ומעריב מחליפים רשמים. השבח לאל, עשיית כמה רובלים – אומר אחד. מנגד מתלונן שני, שאצלו היה היום הכול, עם החמאה למטה. ותוך שהם מדברים חובט מישהו בשולחן ומתחיל: "והוא רחום יכפר עון ולא ישחית..."

לפני מלחמת העולם הראשונה

לודמיר הייתה עיר יהודית טיפוסית, כמו ערים ועיירות אחרות בפולין. פרנסה שאבו מן החנות הקטנה או ניסו מזלם אצל האיכר שהיה בא לעיר לקנות את הנחוץ לו. שפע רב הוסיפו לעיר הירידים שהתקיימו ב-20 בכל חודש. גם הצבא שחנה בלודמיר סייע בפרנסה.

היו גם כמה בתי עסק גדולים כמו: חנויות אריגים, חנויות סדקית ועוד. וגם כמה טחנות קמח היו בלודמיר וסוחרי יערות, סוחרים בעץ.

היה גם מעמד של בעלי מלאכה: נגרים, עֶגְלָנים, סנדלרים, חייטים, כובענים, פחחים; מקום מיוחד תפסו טאנְדִּיטְנִיקים, שהכינו בגדים מיד שנייה למכירה בשוק. והיו שני בתי דפוס בלודמיר, שסיפקו לעיר את דברי הדפוס.

חיי המסחר התרכזו בעיקר בבתי התפילה ובבתי המדרש. מלבד היותם מקומות תפילה, שימשו גם מקומות מפגש לפעילות עסקית ולמחלוקות. המחלוקות התגלעו בעיקר בגלל רבנים, דינים, שוחטים.

הייתה בלודמיר גם קופת גמילות חסדים בה יכלו חנוונים קטנים, בעלי מלאכה וסתם עניים, לקבל הלוואות קטנות ללא ריבית. היה בעיר בית חולים יהודי שהעניק למחוסרי יכולת טיפול רפואי חינם.

לתנועת השחרור הרוסית היו הדים גם בלודמיר. נוסדו סניפים של המפלגות: בונד, ציונים סוציאליסטים. בשל הקרבה לגבול גליציה באו מפעם לפעם ללודמיר מנהיגים פוליטיים שנאלצו לעזוב את רוסיה. ובינתיים, לפני שחצו את הגבול, קיימו ועידות וויכוחים. אסירים פוליטיים רבים נשלחו מן הכלא בלודמיר, לסביר.

מרבית הנוער בלודמיר ישב בשטיבלך ולמד. הייתה ישיבה לבחורים מקומיים ולבאים מן החוץ. מעט נערים הלכו לבית הספר היהודי שצמח כפועל יוצא מתנועת ההשכלה כדי להעניק השכלה לאוכלוסייה היהודית, ונתמך בידי ממשלת הצאר, בכסף יהודי כמובן. הנאורים בקרב הצעירים עשו ניסיון להקים ספרייה, ניסיון שנתקל בהתנגדות מצד משטרת העיר ומצד החסידים שראו בכך אפיקורסות.

בזה תמים זיכרונותיי על לודמיר עד מלחמת העולם הראשונה.

בשנים שבין מלחמת העולם הראשונה לשנייה, תחת שלטון פולני, עסקה האנטישמיות הפולנית, באמצעות חרם רצחני, בהצבת מכשולים בפני האוכלוסייה היהודית, ובהוצאת פת לחמם מפיהם.

אך היו אלה גם שנים של צמיחה בתחום החברה והתרבות. פולין כולה, הפכה מקור לאידיאליזם היהודי, לתרבות היהודית ולעקשנות היהודית. לודמיר שלנו לא פיגרה חלילה אחר ערים גדולות אחרות בפולין. אפשר לומר שבפרוץ מלחמת העולם השנייה הייתה לודמיר עיר ואם בישראל.

מתוך הפרק: תולדות לודמיר עמ' 105-114

משה שיינבוים החיים היהודיים בלודמיר בזמן מלחמת העולם הראשונה

פורצת המלחמה

ב-28 ביוני 1914 נרצחו בסרייבו (סרביה) יורש העצר האוסטרי פרנץ פרדיננד ואשתו. הרצח הנורא התגלגל כרעם ברחבי אירופה. הממשלה האוסטרית שיגרה לסרביה אולטימטום חריף עם תנאים קשים, והמלחמה בין סרביה לאוסטריה ובעלות בריתה: גרמניה ואיטליה, הייתה קרובה.

הכול ידעו שמאחורי סרביה הקטנה עומדות רוסיה הגדולה ובעלת בריתה צרפת, ומשמעות הדבר, מלחמה באירופה. שבועות אחדים ברציפות היו מאות מיליוני אנשים נתונים בקדחתנות שבין מלחמה לשלום. הדעות בעיתונות העולם היו חלוקות: כתבו שהמלחמה בלתי נמנעת, אחרים מנגד, אמרו שהעננים הכבדים יחפזו, לא יקרה דבר.

אשתי ובני שהו אז בדירת נופש בדרוֹסְקֵינִיק, החלטתי להחזירם הביתה. כששבתי עמם לתחנת הרכבת של לודמיר, הבחנתי על הרציף בקבוצות גדולות של קצינים על נשותיהם וילדיהם, אחדים בכו בשקט. בצד עמד פולקובניק [מפקד גדוד] מגדוד הפרשים הקלים עם אשתו. היא התרפקה על שכמו ומרהר בבכי. נשמעו שלושה צלצולים, כולם נכנסו לקרונות והרכבת החלה לנוע. לפתע יצאה מקרון המחלקה הראשונה אשת הפולקובניק, אצה אל בעלה, שטרם עזב את הרציף, חיבקה את ראשו בשתי ידיה וזעקה בבכי היסטרי: "לא אסע, אני רוצה להיות יחד אתך". מנהל הרכבת הורה לעצור את הרכבת, ויחד עם עוד כמה קצינים החל לנחם את האישה האומללה: שהיא יכולה לנסוע, שבעבור ימים אחדים לבטח תוכל לשוב. אך האישה לא הייתה מסוגלת להירגע. הפולקובניק, חיוור כמת, הניח ידו על האקדח שעל מותניו, ולחש דבר-מה על אוזן האישה. בתדהמה ובדמעות, נשענת על כתף בעלה כמשותקת, שבה לקרון, והרכבת החלה לנוע. סצנה זו עשתה רושם נורא על הנמצאים ברציף אותה שעה. כולנו הבנו שהמלחמה בדרך. באותו יום אכן פרצה המלחמה.

בלכתי לפנות ערב לבית הכנסת לומר "קִינוּת", הבחנתי מרחוק ביהודים, קינות בידיהם, לבושי בגדים ישנים מטולאים וגרביים לפי

הדין, והם עומדים ליד גדר וקוראים בכרזה אדומה גדולה. כששאלתי אצל היהודי הראשון: מה קוראים? השיב לי: "לך, קרא בעצמך". הבחנתי מחוורוני שקרה דבר נורא. כעבור דקות אחדות קראתי בעצמי את אותיות קידוש הלבנה הגדולות: "אנו אלכסנדר השני, הצאר של רוסיה, מלך פולין וכו' מכריזים החל מהיום מלחמה על ממשלת אוסטריה, וקוראים לגיוס כללי במדינה".

הבשורה על חורבן חדש, באה כשהלכו יהודים לקינות. וכמו בכל שנה ישבו על דוכני תפילה הפוכים ונרות חלב בידהם ואמרו: "איכה ישבה". הפעם דבר הניגון העצוב של תשעה באב אל הלבבות בעצמה רבה יותר, ומעזרת הנשים פרץ והתפשט בבית המדרש בכי תמרורים.

קרב עם קבוצת מרגלים אוסטרים

כעבור ימים אחדים התעוררו דרי רחוב לוצק באמצע הלילה מקולות ירי וזעקות בוקעות שמים לעזרה. קבוצת הוסארים [פרשים] אוסטרים, סירים, נכנסה לעיר שנמצאה 20-25 ק"מ מן הגבול האוסטרי. הם דהרו על הסוסים עד לטחנת הקמח של שולמן, שם נחקלו בכוח חזק של חיילים רוסים. לאחר קרב קצר, נשארו שכובים על הכביש הוסארים אוסטרים הרוגים; נשבו 12 אוסטרים. לא ספרנו את אבדות הרוסים. בו-ביום עשו לחללי האויב תהלוכת הלוויה מפוארת עם מוסיקה של תזמורת צבאית, ובליוי גודו חיילים ללא נשק וכומר בראש.

בין החללים האוסטרים היה גם יהודי. הלווייתו התקיימה בנפרד, גם היא עם מוסיקה צבאית ובליוי צבא, אך עם רבנים בראש, כמובן. כמעט כל האוכלוסייה היהודית השתתפה בהלוויה; הוא נטמן בבית העלמין היהודי. כשכבשו האוסטרים את לודמיר, באו מווינה הורי החייל, משפחה עשירה ידועה מווינה. הם העבירו את גופתו מלודמיר לעירם. בהזדמנות זו העניקו נדבות גדולות למוסדות היהודים ולאוכלוסייה היהודית הענייה.

כך "זכתה" עירנו לספוג באדמתה את הדם הראשון שנשפך במלחמת העולם הראשונה, ולתת מנוחת עולם לקרבנותיה הראשונים.

הניצחונות ומפללות של רוסיה

זמן קצר לאחר התקרית המלחמתית הראשונה, נקבעה לודמיר כמקום המפקדה הראשית של הצבא שהתכונן לפלוש לגליציה. הגיעו גדודי רגלים, פרשים ותותחנים. המוני חיילי מילואים זרמו מן המחוזות הפנימיים של רוסיה. בשעה שגדודי הצבא השתכנו בכפרים הסמוכים: אוסטרולוג, זאריצ'ה, זימנה, התפרשו חיילי המילואים באוהלים בכל מקום פנוי בעיר. החנויות נגדשו בסוג חדש של קונים: קציפים רוסים שלא עמדו על המקח ופיזרו כסף לכל עבר. האוהלים הוקמו בעיקר בשטח ריק משני עברי הכביש שהולך, דרך רחוב ווקזאקנה, לתחנת הרכבת. מקומות אלה היו סמוכים למדי לפרוור היהודי קילשצינה, סמטאות דלות, שאוכלסו בצפיפות ביהודים מחוסרי יכולת ונזקקים. גם פלח זה באוכלוסייה היהודית החל ליהנות מ"שפע" פרנסה. כל בית הפך למפעל קוואס ולמאפייה של עוגות פרג ומיני מאפה מתפוחי עץ. לסחורה זו, בייצור עצמי, הוסיפו מעט סוכריות זולות קנויות, והנשים הסתובבו בין אוהלי החיילים עם המוצרים הזולים הללו למכור ולהרוויח כסף. כשהפכו הקציפים, לאחר אימון קצר, לחיילים, הם עזבו לחזית. העיר שקטה והחיים שבו לשגרה.

הצבא הרוסי כבש, לאחר קרבות קשים, שטחים גדולים בגליציה עם בירתה למברג. אך עיר המבצר פְּשְׁמִישֶׁל סירבה להיכנע, ולאחר קרבות גדולים, בהם איבדו הרוסים למעלה ממאה אלף איש, השאיר גנרל בְּרוֹסִילוב צבא גדול לצור על העיר, והמשיך לצעוד הלאה, לווינה.

באחד מימי החורף, בערב שבת, כשהאוכלוסייה היהודית נהגה לטייל כרגיל ב"נייֶבְסְקִי פְּרוֹסְפֶּקט" (כך כונתה הטיילה, שהחלה מן הבניין של שְׁצוּרובְסְקִי עד בית באיוֹנֶר) – עמד ליד הכנסייה הפולנית הנוטריון הזקן דְּקוֹגוֹ (פולני, אנטטישמי כעוס וחסר לב, שהמיר דתו בגלל קריירה, ועבר לדת הפרבוסלאבית) ובמקלו הכבד הכה כל יהודי חולף, בעודו אומר בידיש רצועה: "אבוי לך, פְּשְׁמִישֶׁל מתה". ההתנפלות החצופה בלב הרחוב הראשי, והבשורה המעציבה ליהודים, הותירו רושם כבד על המטיילים, ותוך זמן קצר התפזרו כולם לבתיהם כשמועקה בלבם.

הניצחונות הרוסיים לא החזיקו מעמד זמן רב. כשעמדו במרחק 8 ק"מ משערי קרקוב, ומצב האוסטרים היה קריטי, החליט גנרל לודְנְדוֹרף, מפקד המטה הכללי הגרמני, להעביר מן החזית הצרפתית כמה גדודי

צבא גרמני, ולאחר קרבות קשים, שנמשכו שבועיים ברציפות, עלה בידו לפרוץ, ליד העיירה גארליצה, לעומק של למעלה מ-20 ק"מ בחזית הרוסית.

הגדודים הרוסי המוכים, החלו לסגת. האבדות היו איומות. השורדים, מדוכדכים ועייפים מן הצעידה הממושכת חזרה, החלו להתלונן על קציניהם ועל מפקדי המלחמה. ואלה, מחשש למרד, החלו להפיץ בין החיילים שמועות, שאשמים במפלה יהודי גליציה, שריגלו וסייעו לאויב. החיילים, ששנים רבות לימדו אותם שהיהודי אויב לרוסיה – הבינו את הרמז. החלו לשדוד ולרצוח בכל עיר ועיירה בנתיב נסיגתם.

לעירנו, שבכל יום שחלף התקרבה עוד ועוד לשדה המערכה, הגיעו שמועות שבגליציה מתרחש משהו נורא, אך ידיעות מדויקות לא יכולנו לקבל. פחדנו לשאול את הקצינים והחיילים של פיקוד החזית, משום שעל היהודים הרוסים כבר החל ליפול חשד. די היה בהתעניינות הקלה ביותר במתרחש בחזית, כדי להיאסר בידי אותו חייל או קצין, כמרגל.

התחלנו להרגיש שגם על ראשינו מאיימת עננה שחורה, וחיינו בפחד מיום המחר.

ביקורו של אנ-סקי בלודמיר

בבוקרו של אחד מן הימים הקשים הללו, נכנס לבית המרקחת שלי איש רזה, גבה קומה, במדי תברואן צבאי. הייתי עסוק וביקשתי לשבת. כשהתפנית, קם, הושיט את ידו ואמר ביידיש רהוטה: "אני אנ-סקי, ורצוני לדבר אתך בארבע עיניים". נעלתי את הדלת והזמנתי למעבדה שלי שהופרדה מחלל המכירה בוויילון. כשהתיישבנו אמר:

"אני בא עתה מן החזית הרוסית שאינה רחוקה ביותר מעירכם. רשמית, אני עובד כתברואן בכיר בבית החולים הצבאי הנייד, המוחזק על-ידי זֶמְסֶטוֹב-פֶּארבאנד הרוסי [התאחדות המועצות הרוסיות]. לאמתו של דבר, אני נציג הוועד היהודי לסיוע לנפגעי מלחמה יהודים בפטרבורג. בקרוב יעבור בעירכם הצבא הרוסי הנסוג, לאחר האבדות בגליציה, מוליכים אותם דרך מקומות שאינם מאוכלסים יהודים. אך אצלכם תשהה מחלקה של פרשים קוזקים, ומי יודע, מצדם תארוב אולי סכנה לרכושכם וחלילה לחיכם. רק שוחד יוכל לעזור. יש לגייס מגבית כסף גדולה מאנשי העיר בעלי היכולת. אני נותן לכם, בשם

הוועד של פטרבורג, 1000 רובל – סכום גדול במושגי הזמן ההוא – בתור התחלה. הייתי אצל הרב שלכם, הוא שלח אותי אליך. קח בבקשה את הכסף ותן לי קבלה, ואל שדי ייתן לכם רחמים”.

השבתי לו שעודני איש צעיר, ואיני רוצה לעסוק בענייני הכלל, ועוד בעניין חשוב כזה. ביקשתי ממנו לפנות אל הגביר, עוסק חרוץ בצורכי ציבור, ר' משה שפירא. לו, כפי שנודע לי לאחר מכן, מסר אמנם את הכסף. לפני שהלך אמר לי:

”יש לי בקשה מיוחדת אליך: אני אוסף חומר על ועד ארבע ארצות, שקיים במועדים קבועים ישיבות גם בעירכם, רוצה הייתי לראות את פנקס העיר, אולי יש בו ידיעות על כך. רצוני לבקר גם בבית העלמין שלכם, לצלם מצבות ישנות, במיוחד את המצבה של התולה מלודמיר שהייתה, כפי שמספרים, מניחה תפילין והיו לה חסידים רבים מאוד. תן לי בבקשה כתובת של אדם שיוכל לסייע ביד”.

נתתי לו מכתב לאיש החברה קדישא, יוסלה זרניר. הוא הודה לי וקם ללכת. ואז אמרתי לו:

”שב עוד קצת. גם לי בקשה אליך. אמור לי בבקשה, מה עשו החיילים הרוסים בערים היהודיות בגליציה”.

הוא החוויר, התיישב בכבדות והשיב בקול חרישי:

”אל תדבר אתי על כך. הייתי בקישינב שעות אחדות לאחר הפוגרום. התרחשו שם דברים איומים. מה שראיתי בשבועות האחרונים, יעמוד לנגד עיני עד נשימתי האחרונה”.

הוא העיף מבט בקיר ממול, כאלו ראה מבעדו למרחוק, למרחוק מאוד, את הדברים הנוראים האיומים, שעליהם לא היה מסוגל לדבר. תוו פני העדינים התעוותו, והוא פרץ בבכי מר.

ישבתי, נרגש עד עמקי נשמתי, וחשבתי: לא, אין זה אנסקי – המהפכן הוותיק שהתיש כוחו במאבק מתמיד עם שוטרים וז'נדרמים רוסים, ואשר ראה בבתי הכלא הרוסיים, הגרועים ביותר, לא מעט מצוקה וייסורי אנוש – הבוכה לפני. כאן יושב ובוכה ר' שלמה זאנוויל רפפורט (שמו היהודי) שנולד בוויטבסק היהודית, למד בבית המדרש

וכתב את המנון הבונד – "השבועה" ואת השיר האנושי המלבב "סלושא" [שמע] שהיינו שרים בלהט וברגש רב בערבי שבת חורפיים עגומים, כתפילה קדושה. הפגורומים האיומים בגליציה הפיחו בו את אש האהבה לאחיו המסכנים; כך בוכה רק בן שנדד בנכר שנים ארוכות, נזכר שוב באמו הזקנה ובא לעזור לה ולנחם אותה במצוקתה הקשה.

אך מה המוראות שראו העיניים היפות האלה, שפיו המפיק מרגליות אינו מסוגל לבטא במילים? כעבור זמן, כשקראתי את ספרו בארבעה כרכים: "חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה", נזכרתי באותו בוקר במעבדה שלי והבנתי את פשר בכיו המר.

הרוסים עוזבים את לודמיר

למחרת, לאחר נסיעתו של אנ-סקי, יצא צו שעל כל תושבי העיר וכפרי הסביבה לעזוב תוך חמישה ימים את מקומות מגוריהם ולנסוע לאזור בקרבת פינסק. אנשי העיר יועברו בקרונות משא ועל גבי פלטפורמות פתוחות, חל איסור לקחת יותר מ-50 קילו למשפחה. דרי הכפרים ייסעו בעגלות וסוסים שלהם.

הבנו שיש כוונה להילחם על עירנו, פרצה בחלה נוראה. חלק מן האוכלוסייה היהודית, בעלי האמצעים, נעלו את בתיהם, אטמו בקרשים דלתות וחלונות ועזבו. מחוסרי היכולת, "עמך", נשארו וציפו לנס. החלו לנסוע עגלות של כפריים בעלות דופנות סולם ארוכים. על התחתית הייתה מונחת תבואה, מעליה צרורות גדולים של מצעים, מלבושים וחפצי בית, וממש למעלה, ישבה איכרה שמנה עם הילדים הקטנים, מאחורי העגלות העיזו הילדים עדרי פרות וחזירים והכלב בצד. הרחובות המוליכים אל דרך קובל מלאו צעקות וקולות איכרים, געיית פרות, צרחות חזירים ובכי ילדים.

את משפחתי שילחתי, ואני נשאיתי, בכוונה לנסוע ברכבת האחרונה שהייתה אמורה להוציא מלודמיר אנשי הממשל. מנהל התחנה, מכר שלי, הבטיח לי מקום, ואמר לי שכאשר אשמע שריקת קטר חדה, עלי לרוץ מיד לתחנה. בלילה שקדם למועד האחרון לעזיבה הייתי עסוק מאוד, מרוב עייפות שקעתי בשינה עמוקה. החפוצציות חזקות העירו אותי. יצאתי לרחוב מבוהל. תחנת הרכבת של לודמיר עלתה בלהבות והעלתה עשן. הבנתי שאיחורתי לישון ואאלץ להישאר עם האויב.

הלכתי להעיף מבט במתרחש בבית המרקחת שלי בבניין של צִסְיָה סְפֵר. ברחוב שרר שקט רב. החלונות והדלתות מוגפים. היום החל להכחיל. כשעמדתי ליד בית העסק שלי, הבחנתי שבמקום בו מתחילות חנויות העיר, ליד חנות הסודה של יענקל רויטד, עמד שלמה הוניק, שהיהודים כינו "שלמה קֶצֶפ" בגלל אומץ לבו הרב ומבנה גופו האתלטי. לבוש היה כקוזק (מאין השיג זאת?), שוט בידו, וצעק בהצביעו על רחוב וקֶזֶלְנֶה: "ברחוב זה לא לפגוע!"

נוצרים שָרְצוּ בסמוך אליו, שקים בידיהם, נבהלו והמשיכו לרחוב פאָךְנֶה. על מעשה גבורה זה שילם, מה חבל, ביוקר: פטרול סיור אוסטרי ראשון, אסר אותו בתור קוזק ובלי להתחשב בהוכחות שמדובר בקוזק מתחזה, הגלו אותו להונגריה, שם שהה עד סוף המלחמה. הוא הציל אז משרפה ומשוד את כל רחוב וקֶזֶלְנֶה, ובשל כך ליזכר שמו לטוב גם היום.

ברחוב היה אור. החלטתי לגשת אל הרב ולראות מה בדעתו לעשות במכתב, שנתן בידו אנ-סקי לפני נסיעתו, לפולקובניק הקוזקי שחייליו יהיו אחרונים לעזוב את לודמיר.

ממקום מסתור ראיתי איך הנוצרים פורצים במוטות ברזל את בחי העסק לעור ולמגפיים. מנגד, ליד חנויות הנפט והזפת, הוציאו קוזקים חביות נפט, העמיסו על עגלות, ובעודם תוקעים לחביות משאבות יד, הובילו את הנפט והתיזו על הדלתות והקירות של החנויות. קוזק עם לפיד בידו – הצית אותן.

חיכיתי עד שהמשיכו הלאה, והלכתי, דרך החנויות הבוערות של רחוב ורשה, להעיף מבט בבית המרקחת השני שלי, בבניין הדו-קומתי של פֶסִיָה פֶרִידֶלִיך. הבניין עמד שלם. רציתי להוציא מבית העסק שלי מעט סחורה יקרה ביותר, אך ברגע זה החלו לירות מרחוב לוצק. נכנסתי לחצר של שלמה ראָסֶט ויצאתי משם לרחוב הקטן של בית הכלא. מאוחר יותר שמעתי התפוצצויות בקרבת מקום, הבנתי שכבר בוברים במרתף שלי בלוני הבנזין והאֶתֶר ושבית העסק שלי עולה בלהבות.

יצאתי שוב אל בית הכלא. שערי חצר הכלא, שלידם עמד תמיד משמר חמוש, היו פתוחים. רציתי להיכנס להעיף מבט בתאי הכלא. מגבעת בית הכלא החלו לירות והלכתי דרך סמטה צדדית לרחוב קתדרלנה.

הבחנתי שבית חברי, משה שטרן הי"ד, בוער. רציתי ללכת לעזור להציל, כשלפתע יצא מחצר הכנסייה ברחוב קתדרלנה חייל בלבוש משונה, רובה שלוח לפניו, בקצהו סכין רחב וחד, וצעק אליי: "האלט, האלט!" [גרמנית: עצור!]. לא הבנתי מה משמעות הדבר והתחלתי לרוץ. הוא ירה באוויר, ואני עצרתי.

"ווא איז היר איין פאךר? גגן זי מיר איין פאךר?" [גרמנית: היכן יש כומר, הב לי כומר!] צעק. חשבתי שנחוץ לו עגלון, לכן הובלתי אותו אל נטע לישנר שגר לא רחוק משם. כשניגש נטע לישנר להוציא את הסוסים, החל לצעוק שוב, סמוק מכעס: "דונר וטד! איך פרויך א פאךר, גיבן זי מיר א פאךר!" [גרמנית: חזיז ורעם! נחוץ לי כומר, הב לי כומר!].

נערה גרמניה, משרתת בבית שכן, שמעה את הצעקות ויצאה. היא דיברה עמו ואמרה לנו: "נחוץ לו כומר, כומר רוסי. בגרמנית זה: פפאךר. חייל אוסטרי, אוקראיני במוצאו, פצוע פצעי מוות, מבקש להתוודות לפני כומר טרם מותו".

לישנר רתם את הסוסים ויצאנו לחפש כומר בכנסייה הפרובוסלאבית הגדולה. לא הייתה שם נפש חיה. המשכנו לכנסייה הקטנה שניצבה בסמטה מול רחוב לוצק, ליד הנהר, מקום בו היינו רוחצים. שם מצאנו דיאקון [משרת בקודש] זקן, שבשל חולשתו לא יכלו לקחתו. בקשיים הושבנו אותו במרכבה והמשכנו.

החייל האוסטרי, ידעתי כבר שהוא עוין אותי, זירז את לישנר במכת רובה, והיה נרגז מאוד במשך כל הזמן. טסנו עם הדיאקון הזקן שלא חדל לגנוח. כשהגענו, ראיתי על שפת הנהר, בקרבת הכפר הקטן זאריצ'ה, חייל, פצוע קשה, שוכב בשלולית דם. משאלתו האחרונה לא נתמלאה; הוא היה מת.

החייל האוסטרי הסתלק, והדיאקון הזקן התיישב על הקרקע למראשות המת, זימר בקול קינה חדגוני תפילה אחר תפילה, ותוך כך הרבה להתוות צלב על המת. כשסיים שאל מי ישלם לו. הצבעתי על השמים ואמרתי: אלוהים! הושבנו אותו כעוס במרכבה להובילו לביתו.

מציתים את בתי היהודים

בשובנו שמעתי בכי נשים קורע לב בוקע מסמטה. ניגשתי וראיתי, ליד בית קטן שהחל לבעור, כמה גברים נאבקים עם אישה התולשת עצמה מידיהם, בוכה וצועקת: "שכחתי את ילדי הקטן בתוך הבית, הניחו לי להיכנס ולהציל אותו". הבית היה אפוף עשן ולהבות, העריכו שהילד כבר נשרף ולא רצו שהאם תלך אל מוות בטוח. לפתע נראה אדם עטוף סמרטוטים רטובים, על ראשו שק שנזלו ממנו מים, נכנס לתוך הלהבות. כולם עמדו לוטשים עיניים באימה. האם האומללה השתתקה. חלפו דקות שנמשכו כנצח, והאיש לא יצא. כשהכול האמינו שהוא אבוד, קפץ מן החלון ונפל לארץ. הסמרטוטים שעטפו אותו העלו עשן ובערו. שפכו עליו מיד כמה דליי מים, כשהתאושש, הוציא חינוק זעיר, בן 2-3 חודשים, עטוף בסמרטוט רטוב, שמתוכו הציץ זוג עיניים כחולות חסרות דאגה, ומסרו לאם ההמומה משמחה.

האיש היה וובסיה (וולף) הסבל. כשנודע הדבר במפקדת המחוז האוסטרית, קיבל וובסיה, באמצעות הקהילה היהודית בווינה, מדליית כסף. אך את המדליה לא יכול לענוד משום שבגבה היה צלב. חלף וובסיה אל צורף, והוא הסיר מן הצלב שני קצוות, מאז היה מטייל בגאווה רבה, כל שבת ויום טוב לאחר שנת הצהריים, ומדליית הכסף הגדולה על חזהו הרחב.

כשהלכתי משם דרך הרחובות השרופים ראיתי צוות כבאים אוסטרי עם משאבות מים וצינורות גומי ארוכים שבאו, בעקבות חיל החלוץ הצבאי הראשון, לכבות ולתחום את האש. הודות להם ניצלו מכיליון שאר הרחובות.

בבהלת השרפה והחרדה חלף היום במהירות והחל להחשיך. מי שבתיהם נשרפו – אך אתמול ישנו במיטותיהם והיום נותרו חסרי גג, עייפים, מותשים ורצוצים מן האסון הגדול – החלו להתפזר, מי אל קרוב, מי אל ידיד. למען אלה שלא היה להם לאן ללכת, הקים צוות הכבאים אוהלים, חילקו לחם בריבה, קפה, ושימיכות לנשים ולילדים.

למחרת, ביום שישי בבוקר, הלכתי לבית המרקחת השני שלי, בבניין האבן הדו-קומתי של פסיה פרידליך, שנשרף אתמול. במרתפים העמוקים הגדולים של הבניין החזקתי תמיד חלק גדול מן הסחורה

שלי, חשבתי שאולי אוכל להגיע למרתף, שלבטח נותר שלם. כשעברתי, ראיתי את החורבן הגדול שגרמה השרפה. מן הרחובות היפים נותרו כִּזְכֹר, הררי אפר ולבנים שחורות שרופות, רק הארובות הארוכות שהזדקרו מתוך החורבות, העידו שגרו כאן פעם בני אדם.

סביב כל תלולית עמדו אבות, אימהות וילדים, חיטטו במקלות ארוכים באפר וחיפשו מזכרת מרכושם האבוד. בני המזל אמנם מצאו: פמוטי שבת מפליז, דגלון נחושת, ומישהו אף מצא סמובר מעוף מפליז.

בבואי למקום בו היה לפני יומיים בית העסק שלי, ראיתי שהקומה העליונה קרסה, ולמטה חסם הר גבוה של לבנים וברזלים שרופים את הכניסה למרתף. האם שרדו שם הקמרונות במרתפים? (כעבור שבועיים נוכחתי לדעת, שלא). בלב כבד חזרתי הביתה.

האוסטרים כובשים את לודמיר

בלכתי ברחוב הראשי (פאֶרְנֶה) ראיתי, באים מרחוב אוסטיילה, קבוצה של 50-60 פרשים רוכבים על סוסים גדולים חזקים, בחורים גבוהים ורזים, לבושים מדים קצרים מחויטים ומגפי עור גדולים, שהחזיקו בידם כידון ארוך שבקצהו דגלון צבעוני. הפרשים הגיעו למצבה שהקימה העיר לפני שנים אחדות ליובל 300 שנה לשושלת רומנוב (משפחת הצאר הרוסי לשעבר); הם ירדו מן הסוסים.

חבורת ילדים יהודים הקיפה אותם מיד והסתובבה בין החיילים והסוסים ללא מורא. מפקד קבוצת הקצינים התהלך בין הילדים וחילק שוקולד וביסקויטים, ושמחתם הייתה רבה.

כשעצרתי, כעוברי אורח אחרים, להתבונן, ניגש אלינו הקצין ושאל אם אנחנו מבינים גרמנית. כן! השיבו כולם (וכי איזה יהודי אינו יודע גרמנית?!). ואז ביקש שנאמר לו כמה קוזקים היו כאן לפני שעזבו את העיר, ובאיזה כיוון נסעו. סיפרנו לו "בגרמנית" כל מה שידענו, הוא הודה לנו בלבביות רבה, שלף נרתיק סיגריות עשוי כסף וכיבד כל אחד בסיגריה, אותה הצית בעצמו במצת.

"כמה טיפשית ורעה – אמר – הממשלה הרוסית, המצווה על הקוזקים שלה להרוס ולהשמיד רכוש שאזרחיה שלה צברו בעמל רב ובמאמץ. הרוסים הפסידו במלחמה. היום שחררנו את עירכם מן הממשל הרוסי

הקשה, מחר נלך לשחרר ערים אחרות. תוך 2-3 חודשים רוסיה קאפוט, אבודה, והמלחמה תסתיים. אנחנו רוצים לקוות, שאתם יהודים, תעזרו לנו בכל, ואנחנו נשאר ידידכם התמידיים". בעודו מודה שנית, לחץ יד לכל הנוכחים והלך אל הפרשים שלו. כעבור דקות אחדות כבר רכבו בדחירה קלה בדרך המוליכה לקובל.

העירונים האוקראינים והתושבים הפולנים, נעלמו מיד כשעזבו הקוזקים והופיעו פטרולים אוסטריים ראשונים. בחיהם שעמדו בקצות העיר, היו מחוץ לסכנת שרפה. ללכת להציל רכוש יהודי הם לא רצו, לשדוד החייראו מפחד החיילים האוסטרים, ישבו אפוא בבתים וקיוו לזמנים טובים יותר. רק בצהרי יום שישי, נראו לפתע שני נוצרים מאוסטרובוקה (הכפר הסמוך ביותר לעיר) בדרכם למסבאה יהודית. לאחר ששתו כהוגן והשתכרו, סיפרו שהקוזקים נמצאים ביערות שסביב בעיר, ובלילה יהיו כאן וישחטו את כל היהודים בגלל שהם מתחברים עם האויב. בעל המסבאה לא נתן דעתו לאיומיהם; נו שטויות, מילים של שיכור!

ליל חרדה

לפנות ערב, לאחר הדלקת נרות, כשיהודים התכוננו לתפילה, ראו ליד בית הספר היהודי, רוכב אוסטרי עומד ומכה בתוף. כשהתאסף קהל גדול, הכריז ביידיש (חייל יהודי): "בשם המפקדה הצבאית אני מודיע שעלינו לצאת מן העיר ליום אחד. כל הרוצה, יכול להצטרף אלינו עם משפחתו. אין לקחת יותר מקילו אחד מזון, ותוך שעתיים יש להימצא בכיכר השוק. לנשים וילדים יוכנו עגלות" – אמר דברו והמשיך בדרכו.

ברגעים הראשונים, התאבנו האנשים מפחד, ואחרי כן רצו לביתם כמשוגעים.

לשמע הבשורה, פכרו הנשים ידיים והתחילו לצעוק בהיסטריה בלי לזוז ממקומן. הגברים הוציאו מיד את בגדי הילדים והלבישו את הילדים בגד על בגד, ככל שיכלו לעטות עליהם. אותו הדבר עשו גם הם ונשותיהם. כל אחד לקח בכיסו את מעט תכשיטי הכסף או הזהב או שטרי חוב וכסף מזומן. כשהכול היה מוכן, הגיף האב את התריסים, נעל את הדלת, לקח צרור מזון קטן בידו האחת (יהודים אדוקים, לקחו

טלית ותפילין), ובידו השנייה את צעיר הילדים; האם לקחה את הבת עם צרור נוסף, והלכו לכיכר השוק.

לי היה טוב. הייתי לבד (אשתי ובני נסעו עוד קודם לכפר קטן באזור פינסק, שלדעתנו היה המקום הבטוח ביותר. בסופו של דבר, בקושי שרדו שם).

גם אני הלכתי לכיכר השוק. ראיתי משני צדי הדרך נוצרים עומדים עם עגלות ארוכות בעלות דפנות גדולים, מסביב רוכבים אוסטרים, אקדחים בידיהם. היו אלה הנוצרים מן הכפרים הסמוכים, שגורשו מן הבתים כדי להוביל את הנשים והילדים היהודים.

הדרך לכיכר נעשתה צפופה יותר ויותר. הגברים מיהרו, חששו לאחר ואיש דחף את זולתו. כשעלה בידי לעלות לכיכר, שהייתה גבוהה יותר מן המדרכה, ראיתי, כבר לאור הלבנה, מחזה נורא.

הכיכר הגדולה, 2 ק"מ רבועים שטחה, כוסתה כולה אנשים מבוהלים נרגזים, שפיותיהם ואגרופיהם פתוחים. הילדים הקטנים ישבו על כתפי אבות, אימהות ואחים ואחיות בוגרים כדי שלא ייחנקו. פה ושם בלט זוג ידיים שהחזיקו גבוה מעל לראש ילד קטנטן. אם שאיבדה ילד בדוחק הגדול, רצה כחיה פצועה, בעיניים קרועות – הפנים המדממות הביעו חרדה וייסורים – נדחפה בעזרת הידיים, התפתלה, הכתה כמטורפת וצעקה מאוד. דומה היה, שמחמת סכנת מוות בטוח בייסורים, מידי הקוזקים, הפכו יהודי לודמיר לעדר של חיות פרא, נסערות בהריחן דם.

לידי עמד יהודי ועל כתפיו ילד רך בשנים. הילד שחש באינסטינקט שמץ של סכנה איומה, חיבק בידיו הקטנות, הרועדות, את ראש אביו. ככל ילד, האמין שאביו הוא הגדול בגיבורים, הוא התרפק עליו בבקשה אילמת לעזרה ולהגנה. האב, מר נפש ומודאג, צעק אליו: "הנח לי, מה נטפלת אליי כך?" הפעוט הסיר את ידיו הקטנות בבהלה, כפף את ראשו הקטן, להציץ באביו. האב, נכלם בשל אומללותו ואזלת ידו להגן על ילדו שלו, השפיל את ראשו אל חזהו. הפעוט שקע לרגע במחשבה ופרץ בבכי מר. איזה רעיון עבר אז בראש הקטן, היהודי, של הילדון? מדוע בכה?

חלפו ארבעים שנה מאז אותו ערב שבת איום. אני עצמי, הרבה עבר עליי בתקופה זו, וראיתי לנגדי מראות מצוקה וייסורי אנוש, אך את הערב ההוא לא אשכח עד רגעי חיי האחרונים. בשעה שחיים בלילה, כשרבים כבר היו עייפים, ונמנמו מותשים על כתפי שכניהם, נשמע שוב קול התוף, ואותו חייל הכריז בקול:

"הצלחנו לגרש את הרוסים מן היערות הסמוכים ואנו צועדים קדימה. לא נחזיר את עירכם, כולכם יכולים לשוב הביתה". שוב נשמעו צעקות, הפעם היה זה קול ששון וקול שמחה.

בבואי הביתה לא יכולתי להירדם בגלל החוויות הקשות. כשהתנמנמתי לפנות בוקר, שמעתי מבחוץ, כמו בחלום, שירה שמימית יפה. יצאתי. ראיתי על הכביש הסמוך למקום מגוריי בבית אלתר סימון, גודד הונגרי צועד ושר שיר עם הונגרי ישן. לימים למדתי את הלחן. שנים ארוכות, כשהמלחמות נחלת עבר, הייתי שר אותו בערבי אביב שקטים.

למחרת, ביום ראשון בבוקר, קיבלנו ידיעה שהגרמנים נכנסו לטוריסק. יהודי לודמיר נרגעו. כולם חשבו שחיים קלים יותר צפויים בעתיד.

תחת שלטון האוסטרים

במשך שתי יממות נתמשכו ללא הפסקה טורי צבא ארוכים: רגלים, תותחנים, פרשים. לאחר מכן באו אלינו האדמיניסטרציה הצבאית והאזרחית. במהרה הייתה לנו התפכחות ראשונה.

למחרת בואם, נראו חיילים הונגרים רצים ברחובות, בידיהם רובים שסכינים רחבים ומחודדים בקצותיהם, חטפו לעבודה. ברחובות פרצה מהומה גדולה, אצו להסתתר. מי שנתפסו הובלו לתחנת הרכבת. הורו להם לרוקן קרונות, שקים וארגזים ולהוציא לעגלות, של יהודים ולא יהודים, שנתפסו גם כן למטרה זו.

משלחת אל המפקד מֶזֶר

למחרת היו הרחובות ריקים, לפיכך נכנסו החיילים לתוך הבתים וגררו גברים מעליות גג וממרתפים. פרצה בחלה, העיר כמו מתה. החלטנו, כמה פעילי ציבור, לפנות בתלונה אל הממשל החדש. משלחת ובה:

הרב משה שפירא, לייב לאקס, דודי רוטנשטיין, הרשל לב ואני, הלכה אל המפקד המקומי שהשתכן בדירת ד"ר ראפֶּטְשֶבסקי.

בכניסתנו בא לקראתנו חייל צעיר אלגנטי, שאל ביידיש (לאחר מכן למדנו שהיה זה שלישי של מֶזֶר, בחור וינאי בשם שְפִינדל, שעשה לנו טובות רבות) אם ברצוננו לראות את אוברלויטנט [סגן] מזר. כשהשבנו בחיוב, נכנס לחדר שהיה לשכת הרופא, כעבור זמן קצר חזמין אותנו להיכנס.

על כורסת הרופא הרכה, ליד שולחנו הגדול – שהיה עמוס עתה עיתונים וניירות שונים, שמביניהם הציץ שוט רוסי גדול – ישב האיש שאת שמו הזכיר מאוחר יותר כל תושב ברעד: אוברלויטנט מזר.

ראש מגולף בכיעור, אף אדום וזוג לחיים מנופחות, תפוחות, מלאות צלקות; על לחי אחת סימן לחתך עמוק גדול שהגלד מזמן, הפה מעוקם קמעה, העיניים, "עיני מזר", פזלו: אחת הסתכלה כלפי מעלה, השנייה כלפי מטה, העיניים היו מוצפות נימי דם אדומים כמו אצל חיה צמאת דם. זה היה פרצופו של האיש, שבמשך זמן ממושך החזיק בידיו את גורלם של אלפים, יהודים ולא-יהודים.

הוא לא הציע לנו לשבת, בעיניים מושפלות שאל מה רצוננו. כשסיפרנו לו הכול, העיף בנו מבט ושאל אם אנחנו נציגי האוכלוסייה היהודית, ואם אנחנו נוטלים על עצמנו אחריות לספק מדי יום מספר עובדים שיידרוש מאתנו. כשהסכמנו לזה, קרא לשלישי וציווה עליו לרשום פרוטוקול; חתמנו עליו. בדרך זו נפטרו מצדת החטיפות. ועדת העבודה שלנו מילאה את המשימה שנטלה על עצמה, עד היום האחרון.

כדי להשיג אמצעים כספיים נחוצים, ערכנו רשימה של בעלי אמצעים והטלנו עליהם מס חודשי על שחרור מעבודה, את הכסף שילמנו לבעלי מלאכה חסרי פרנסה, שמצאו בזה מקור כלכלה חדש, וביצעו ברצון את העבודה שלא הייתה קשה.

לתלות למשך 10-20 דקות

לא הספקנו להינצל מצרה אחת, באה עלינו צרה שנייה: נתפרסמה הודעה שיונהגו כרטיסי מזון ולחם. לפיכך על כל משפחה להודיע, תוך

שמונה ימים, כמה מזון וקמח מעל 10 ק"ג יש ברשותה. קמח לבן אסור בשימוש לחלוטין, ויש להביאו למפקדת המחוז. על הפרת הצו מאיימים בקנס כספי גדול ובמאסר.

משחלף המועד ומעטים מסרו את מלאי המזון שלהם שמעבר למכסה, הלכו סוכנים חשאים של מִזְרַ, בלוויית חיילים, לבתים, וחיפשו בכל פינה, מרתף ועליית גג. מי שמצאו ברשותו מזון, הובל מיד אל האוברלויטונט ונקנס בסכום לא מבוטל, וכתחליף מאסר הורה: "לתלות" למשך 10 עד 20 דקות. בכניסה ללשכה ניצב עמוד עץ ובו קרס ברזל. לכל שפוט לתלייה קשרו מתחת לידו חגורת עור רחבה חזקה, הידקו אותה ותלו אותו כשהוא נשען רק על קצות אצבעותיו. לאחר גזר דין שכזה, מן ההכרח היה לשאת את התלוי, ללכת לא היה מסוגל. הוא שכב כמה שבועות, קצות אצבעותיו ורגליו תפוחות מאוד.

מועצה דתית יהודית

לפי החלטת מפקדת המחוז, נוסדה מועצה דתית יהודית בראשות בעל חנות לכלי חרסינה מר סיפארד, ששימש כנציג היהודי מול השלטון המקומי; הוא עסק גם בחינוך הדתי של האוכלוסייה היהודית.

מצוקה ורעב

המצב הכלכלי היה גרוע. הסחר בתבואה ובמוצרים רבים אחרים, הנחוצים לצורכי המלחמה, נאסר לחלוטין. גם תמורת סחורות אחרות קבעו השלטונות מחירים מחייבים. הפדיון בחנויות, מקור הפרנסה הראשי בעיר, פסק כמעט לחלוטין. המצוקה הייתה גדולה והמשפחות היהודיות, בעיקר "עמך" סבלו חרפת רעב. קבוצת צעירים יהודים החליטה להקים מטבח עממי יהודי. סבבו בין הבתים והחנויות וערכו רשימת אנשים, שהתחייבו לתשלום חודשי לאחזקת המטבח.

הודות לקשריו של רופא השיניים מאיר נובק, קיבלנו מאוברלויטונט מזר בית גדול ובו כמה חדרים, מקום מגוריו לשעבר של מהנדס עשיר שנמלט עם הרוסים. רופא השיניים היה מאוחר יותר יושב הראש של ועד המטבח העממי. כלי מטבח ואוכל נחוצים קיבלנו מחנויות שסחרו בהם ומבעלות-בית אמידות, טובות לב. מכסה קטנה של בשר ומוצרי מזון סיפק מפקד האזור, והמטבח החל לפעול. עם הזמן הצטרפו

לעבודת התנדבות זו, על טהרת האנושיות, כל בני הנוער היהודי בלודמיר. המטבח הפך לאחד ממוסדות הסיוע נאצלים שהיו לנו אז.

כדי להתמודד עם ההוצאות שהלכו וגדלו, קיימו מזמן לזמן מופעי חובבים ומסיבות תה. לאחת ממסיבות התה המיוחדות הזמינו את כל קציני מפקדת האזור, את מפקד האזור וגם את מזר. תכנית הערב כללה שירה, דקלום וריקודים שבוצעו דווקא בידי הילדים שאכלו במטבח העממי. הייתה לערב הצלחה רבה. באו כל הקצינים המוזמנים עם נשותיהם, ונוצרה אווירה אינטימית ועליזה.

לדונת יפהפייה, יתומה, דקלמה בפאתוס וברגש את שירו של היינריך היינה "לורלי". כשסיימה, שלח לה מזר 50 קרונות ונשק לה על ראשה. העפתי בו מבט, ונדמה היה לי שזיק של חמלה ואהבת ילדים האיר לרגע את עיניו האפלות. הרהרתי: גם הוא היה ילד ואהב אם! מי יודע, אולי גם ברודן זה פעם רגש אנושי כלשהו, אך איש לא ידע לגעת במיתרי לבו החבויים במעמקים.

דבר אחד בטוח: האיש היה אינטליגנטי מאוד, בעל זיכרון פנומנאלי וכישורים מנהליים מופלאים. הוא שנא לא רק יהודים, הוא שנא גם – אלוהים יודע למה – את כל בני האדם. עם זאת היה שומר נאמן של חוק וסדר. והעניש קשות, בדרך משלו, כל פושע ללא הבדל לאום ודת.



המטבח העממי

תליית שלושה רוצחים

בלילה חשוך התנפלו שלושה גויים על עגלה ובה שלושה יהודים, ורצחו אותם. מזר נסע בלוויית משטרה צבאית במשך כמה ימים ולילות בכפרי הסביבה, חקר ודרש, עד שעלה בידו להביא את הרוצחים לתלייה. באחד הבקרים הסתובב, דווקא ברחובות היהודים של העיר, חייל עם תוף, והודיע בידיש: שלמחרת, בשעה 10, יתלו את הרוצחים שחרגו את שלושת היהודים. כל החפץ, יכול לבוא להיות נוכח בביצוע גזר הדין.

למחרת בבוקר סגרו החנוונים את חנויותיהם, בעלי המלאכה נטשו את בתי המלאכה, כולם הלכו לכיכר, (מול ביתו של יצחק בוגס), מקום בו ניצבו כבר שלושה עמודי תלייה גבוהים צבועים שחור. חלק מן הכיכר סביב עמודי התלייה היה מגודר בתיל דוקרני. חיילים חמושים במכונות ירייה הוצבו שם. ראו שם גם קבוצת קצינים עם אוברלויטנט מזר.

כעבור זמן-מה יצאו מן הסמטה שהוליכה לבית הכלא 10 ז'נדרמים חרבות שלופות בידיהם ובמרכז הרוצחים, ידיהם ורגליהם אזוקות בשלשלאות ברזל. אב ושני בנים. האב נוצרי חסון וגבוה בן 55-60, הבנים נמוכים מעט, שקצים צעירים וחזקים. הם הלכו ולוחות עץ צבועים בשחור על חזותיהם, ובאותיות לבנות נכתב פשעם ופסק הדין. הגוי הזקן הלך בצעדים איתנים והתבונן בהמון המתקהל בעיניים גדולות חסרות מבע; השקצים נעו מצד לצד כשיכורים, בראשים מורכנים. כשהתקרב הגוי הזקן אל עמודי התליה, החוויר כמת ובעיניים כבדות התבונן סביבו כמבקש הצלה.

כשהכניסו אותם והציבום אל עמודי התלייה, ניגש כומר רוסי שצלב כסף גדול על חזהו, אמר יחד אתם משהו והגיש לכל אחד מהם את הצלב לנשקו. הזקן נשק, הבנים עמדו כמשותקים ונגעו בצלב. חייל הביא אז שרפרף בעל שלוש מדרגות מצד אחד, ומשטח לעמוד עליו מצד שני. לאחר מכן קשר לכל רוצח את העיניים ואת הפה, והלך. לפתע יצא מקבוצת האנשים, שעמדו סמוך לגדר התיל, גבר במגבעת שחורה ומשקפיים שחורים לעיניו, נושא תיבה קטנה. הוא חצה את הגדר, והעמיד את התיבה ליד הגוי הזקן. ואז הוציא חבל עבה חדש, משח אותו בשומן צהוב-ירוק ועשה לולאות בקצוות.

במשך כל הזמן בו עמדו הרוצחים בכיכר, נשמעו קריאות, קללות ונאצות כנגדם, אך ברגע שהתליין לבוש השחורים הורה באצבע על הגוי הזקן, והז'נדרמים החלו להובילו במדרגות, נדמו הקולות בבת אחת. המון של אלפי ראשים עמד בפיות פעורים, פנים חיוורים ועיניים לטושות. רעד, מהול בסקרנות ואימה, חלף כרוח בכל גוף.

נדמה היה שהמוני האדם, שאך לפני דקות אחדות היו אחוזי זעם ונקמה, חשו עתה, בהביטם ברוצח ובתליין, בבוא מלאך המוות לאתר התלייה. הם הפכו משותקים ואילמים מאימה ומפחד.

כשעמדו הז'נדרמים על הכף העליון, אוחזים ברוצח משני צדיו, עלה התליין מן הצד השני, הטיל בזריזות לולאה אחת של החבל על וו הברזל של עמוד התלייה ואת הלולאה השנייה מעל לראש הגוי הזקן, והידק בחוזקה. לאחר מכן אותת לז'נדרמים לרדת, ובמהירות משך את השרפרף אליו, הרוצח נותר תלוי.

הכול התנשמו בכבדות, כמו לאחר חלום ביעותים קשה. פה ושם נשמע בכי היסטרי, חלק מן הנשים התעלפו, רוב הקהל הלך הביתה כמבוש. רק חלק קטן, "אמצי לב", נשארו לצפות בסוף העיצוב של שני הרוצחים האחרים.

מות הרוצחים, שהיו תלויים שלושה ימים ושלושה לילות, עשה רושם מזעזע על האוכלוסייה הלא-יהודית, ובמשך כל תקופת שהותם של האוסטרים בלודמיר, לא היו עוד התנפלויות על יהודים באזור העיר.

האוסטרים עוזבים את העיר

סיומה של המלחמה בכל החזיתות ניכר במהרה בעירנו. הממשל הצבאי איבד משהו מן הביטחון העצמי והגאוה הקודמים, יחסו אל האוכלוסייה היה מתוק כדבש.

באחד מימי ראשון, כשהכול כבר ידעו שהאוסטרים עוזבים את לודמיר, קיבלתי ממפקד העיר, לויטננט [סג"מ] יהודי, הודעה, לבוא להתייעצות חשובה דחופה (את מזר לקחו חצי שנה קודם לכן, בגלל יחסו הברברי אל האוכלוסייה, ושלחו לחזית). בבואי ראיתי כמה נציגים, יהודים, אוקראינים ופולנים, שקיבלו גם הם הודעות.

כעבור דקות אחדות נכנס מפקד העיר והודיע בשלוש שפות, שקודם שהממשל עוזב את העיר, רצונו להקים מועצת עיר ובה 5 יהודים, 3 אוקראינים ו-3 פולנים; מועצה שתקבל לידה את מלאי הנשק והמזון המצוי במחסני הצבא, שאין אפשרות להוציאם בשל מחסור בקרונות. מועצת העיר תצטרך גם לנהל את ענייני העיר ולשמור על חוק וסדר.

לאחר אספה גדולה בבית הספר נבחרו: הרשל לב, ישראל-איסר ציילינגולד, נחום גיטמאל, יעקב ילין ואני (כולם עלו מאוחר יותר לישראל, מלבד הרשל לב שהוגלה לרוסיה).

למחרת בבוקר הלכנו, אנו הנבחרים, לבניין המפקדה המקומית; הנבחרים הפולנים והאוקראינים כבר היו שם גם הם. בחרנו כולנו, יושב ראש אוקראיני ידד ליהודים, וממלא מקום הרשל לב (מייסד ומנהיג הארגון הציוני, פעיל ציבור מוכשר ואדם בעל אינטליגנציה גבוהה, שהבולשביקים הגלו כעבור זמן רב לסיביר בגלל פעילות ציונית, הוא ואשתו נספו שם ברעב ובקור), ליטצקנדורף, פולני, אנטישמי גדול, נבחר לגזבר.

הלויטננט מסר שביליל אמש עזבה את העיר כל המפקדה האזורית עם הצבא והמשטרה הצבאית. נשארו רק 20 חיילים שומרים, שייסעו יחד אתו למחרת בבוקר.

200 אנשי מיליציה יהודים

כדי לשמור על הסדר בעיר וסביבה, הוחלט להקים מיליציה עירונית חמושה של מתנדבים, שתמנה 200 יהודים, 100 אוקראינים ו-100 פולנים. לאחר מכן הלכו היושב ראש ומפקד העיר, בלוויית חבר פולני ויהודי מן המועצה, לקבל לידהם, כרכוש העיר, את המחסנים, חנויות המזון והנשק של הצבא האוסטרי.

אנחנו, חברי המועצה היהודים, ערכנו רשימת אנשים הבאים בחשבון כאנשי מיליציה, היו אלה חיילים יוצאי הצבא הרוסי. בעיקר קצבים, סבלים ובעלי עגלות (בקרב בנים מבתיים מבוססים, לא היו כמעט חיילים בעת ההיא).

החלו להגיע עגלות עמוסות רובים וארגזי אקדחים ורימוני יד ממחסני הצבא שכבר עברו לרשות העיר. עוד באותו ערב, לאור הירח, עשו חלק

מאנשי המיליציה אימון נשק ראשון. כראש המיליציה מונה, בשכר, פֶּלְדֶּפֶל [סמל] אוסטרי שנשאר בלודמיר מסיבה רומנטית. עוזרו היה נתן שטרן, צלם ששירת בגדוד הגרנדירים [קלעים וגליים] הרוסי הראשון, גבוה, רזה ובעל הופעה צבאית נאה.

שני "מפקדי המועצה" היהודים האחרים, היו אברהם יֶלֶפ, קצב צעיר חסון ומוכשר, שזכה בשתי רצועות דרגה בשירותו הצבאי, ומנשה שיינקסטל, צעיר נבון ונמרץ, גם הוא בעל ידע כלשהו בענייני צבא.

למחרת, ביום שלישי בבוקר, כבר עמדה כל המיליציה, כולם חיילים רוסים בעברם, לאורך רחוב בניין מועצת העיר ועד לשער בית העלמין היהודי, רובים בידהם, והתאמנה תחת פיקודו של הראש. לאחר מכן הלכו חלקם למחסנים ולחנויות, שמועצת העיר קיבלה לידה אתמול, כדי לשחרר את החייל האוסטרי שעדיין עמד שם על המשמר, חלקם יצאו לרחובות כשומרי הסדר, חלקם נשארו עתודה בחצר הגדולה של בניין מועצת העיר.

החנויות היו נעולות וגם בעלי המלאכה לא יכלו לשבת בשלווה בבתי המלאכה שלהם. היהודים, גברים, נשים וילדים, שהו כל היום בחוץ, עמדו במעגלים קטנים או גדולים ושוחחו על פוליטיקה.

"אוקראינים" אחדים טענו שהצבא האוקראיני, הנלחם בהצלחה רבה בפולנים בלמברג, יבוא דרך סוקול ויכבוש את העיר. אחרים, "פולנים", הוכיחו באותות שכל רגע ניתן לצפות לגיונרים פולנים מעבר לבוג.

אנשי מיליציה יהודים ופולנים הביאו למפקדם שני אנשי מיליציה אוקראינים שיכורים מאוד, שהציקו לתושבים היהודים. כיוון שחל איסור על מכירת משקאות חריפים, לא ניתן לדעת ממה השתכרו. אך משהריחו את ריח הרום, נפתרה החידה. התברר שעמדו על המשמר ליד מרתף שהיה בו רום. המרתף היה נעול, הם לא התאפקו, שברו את המנעול והשתכרו כהוגן. לאחר מקרה זה לא שלחו אנשי מיליציה אוקראינים לשמור במקומות בהם היה יין או ספירט, ובכלל לא שלחו אותם לשום מקום לבד, אלא עם איש מיליציה יהודי או פולני.

ביום רביעי בבוקר הודיעו אנשי המיליציה, שניצבו ליד מחסן קמח גדול סמוך לתחנת הרכבת, שבלילה התנפלו עליהם המון יהודים וגויים, לקחו את הרובים ובזזו את המחסן כולו.

אנשי המיליציה התורנים היו מעורבים, יהודים וגויים. אך כיוון שלא כל הגויים החייצבו, ממילא יצא שיהודים היו רוב. הם נשאו רובים, אך מטעמי ביטחון לא סיפקו להם כדורי ירי. לפיכך לא יכלו לגלות התנגדות עזה. לאחר ההתנפלות של אתמול קיבל כל איש מיליציה כמות מסוימת של כדורים, שעליהם היה אחראי.

בו-ביום נשנו ההתנפלויות על מחסני הרכבת. אנשי המיליציה ירו יריות אחדות ברגלי ההמון, והוא התפזר. הבחור של יוסקה שרגא, שקיבל כדור ברגל, נותר נכה לכל חייו. ואז הוחלט להעביר את הסחורות ממחסני הרכבת לאורוות ולצריפים שבחצר הגדולה של הנהלת מועצת העיר.

אי-שקט

ביום חמישי החלו להיכנס לעיר איכרים ואיכרות מן הכפרים הסמוכים עם שקים וסלים. הם שמעו על מחסני הקמח הבזוים, ואחז בהם חשק ליהנות מזה גם כן. חלקם השתכרו בינתיים והחלו לעורר מהומות ולקלל את ה"זידים" שבזזו הכול בעצמם ולא השאירו להם דבר.

כשהחמיר המצב החלטנו, בעזרת חברי המועצה הפולנים – הכפרים סביבנו היו מאוכלסים אוקראינים בלבד – לגרש מן העיר את כל האורחים הכפריים, להעמיד בכל קצוות העיר משמרות סיור חזקים, ולא להכניס לתוך העיר את תושבי הכפרים.

חברי המועצה האוקראינים החלו להביט בנו בעין עקומה, ובכל בוקר פחת מספר אנשי המיליציה מקרבם. העמדות הקדמיות שלנו היו מעבר לגשר שעל הנהר הקטן, ליד חצר הקסרקטינים ברחוב לוצק ועל גדת הנהר של לודמיר, נהר לוג, המוביל לכפר זאריצ'ה.

במשך כל יום שישי לא נראו עוד הגויים הכפריים, חשבנו שלאחר המכות שחטפו מאנשי המיליציה היהודים כבר לא יעזו לבוא, טעינו. ביום שישי לפנות ערב, בשעה 2 לערך, כאשר לאחר יום של צרות ובלבול ראש בעבודתי במועצת העיר, שקעתי בשינה עמוקה, העירו אותי יריות חזקות באוויר מתחת לחלוני. נחפזתי להתלבש ויצאתי. לפני עמד מנשה שיינקסטל, מפקד הפלוגה היהודית השנייה, והודיע בקול רועד שהמצב ליד גשר לוצק קריטי. מאות אוקראינים עומדים סביב הגשר, מוטות ברזל, חרמשים וגרזנים בידיהם, ומתעקשים

לחצות ולהיכנס לעיר. אנשי המיליציה ירו לפי הוראתו מספר פעמים, יש הרוגים ופצועים. הוא כבר היה אצל מפקדו, נתן שטרן, שהורה לו לירות ולהפיץ את התוקפים. אך הוא לא מסוגל להכריע ובא להתייעץ עמי. הבנתי את חומרת המצב והחלטתי ללכת אל הרשל לב על מנת שייזמנו כינוס דחוף של נציגים יהודים שונים להתייעצות. למנשה שיינקסטל יעצתי ללכת אל הגשר ולירות רק ברגעי סכנה גדולה. ה' לב כבר היה בדרכו אל מועצת העיר, ופגשתי שם כמה חברי מועצה יהודים ואת הפולני ליטצקנדורף שסבר שביריות בוטות, ללא הפוגה, ניתן יהיה לגרש את האיכרים האוקראינים. הוא שנא את האוקראינים לא פחות משנא יהודים. שלחנו את עתודת אנשי המיליציה להביא, מהר ככל האפשר, את הרבנים, בעלי-הבתים החשובים ופעילי הציבור. כעבור חצי שעה כבר נכחו 50 איש, עיניהם נבוכות ופניהם חיוורים.

סיפרנו להם הכול וביקשנו שיחוו דעה. אחדים אמרו שאין לסכן את חיי האוכלוסייה היהודית כולה, ולהפסיק לירות בגויים. אם ייכנסו לעיר ויתחילו בביזה, רק אז יירו. האחרים אמרו ההפך, אם יניחו להם להיכנס, לבטח יחלו לבזוז ומי יודע אם אז עוד יועיל הירי; לפיכך חייבים לירות עכשיו כדי להציל את עצמנו. בזמן שכולם דיברו וצעקו מבלי לבוא לכלל החלטה בעלת תוקף, קרה אחד מן הנסים היהודים העתיקים: בא בדהרה על סוס, בשבת, אברהם בנו של שמואל והביא את הבשורה, שהצליחו להדוף את האיכרים והפיצו את כולם. כעבור דקות אחדות הלכו כולם לבתיהם בשמחה, לישון. למחרת הורינו לשרוף את הגשר, אותו יום ולילה עברו בשקט.

לגיונרים פולנים עולים על לודמיר

ביום ראשון בבוקר פשטו שמועות, שלגיונרים פולנים חצו את הבוג ליד אוסטילה למרות התנגדות המיליציה היהודית-אוקראינית המקומית, עשו מעשי ביזה בעיירה והרגו כמה יהודים.

כעבור שעות ספורות הודיעו אנשי המיליציה היהודית, שבמרחק לא רב מן העיר עומדים 200 לגיונרים פולנים חמושים ברובים וברימוני יד ומחכים לפקודה להיכנס לעיר. לפני רדת הלילה הם נכנסו לעיר והתייצבו ליד הכנסייה הפולנית, היו להם מכוונות ירייה (לנו לא היו).

כשישבנו – כל חברי המועצה היהודים ו-2 אוקראינים (הפולנים כלל לא באו), והחייצענו על המצב הקשה – נכנס לגיונר פולני במדי קצין וחרב הוסטרים [פרשים קלים] אוסטרים בידו, בלוויית לגיונרים נוספים עם רובים ורימוני יד על מותניהם. הקצין עמד בפוזת-נפוליון ואמר בקול נלהב:

”בשם גנרל פילסודסקי, ראש הממשלה בלובלין, אני דורש מכם למסור לידינו את העיר תוך 3 שעות. במקרה של התנגדות יישפך דם”.

לא נבהלנו ביותר, והתבוננו בו בחיוך. הערתי לו, שלא יחשב שכאן אוסטיליה. נתן שטרן אמר לו, שאם יגיעו הדברים לכלל מאבק, נשלם לו גם על יהודי אוסטיליה ההרוגים. הקצין עזב בכעס. אנשי המועצה היהודים השתתקו. כל אחד חש בכובד האחריות לחיי אלפי יהודים, גברים, נשים וילדים, הרובץ עליו, והדבר שיתק את יכולת החשיבה. ראשון הדוברים היה הרשל לב, שניהל את הישיבה כממלא מקום היושב ראש. היושב ראש האוקראיני לא בא כבר יומיים למועצת העיר, וכפי ששמעתי לאחר מכן, נסע ללוצק להביא סיוע צבאי. לב הסביר את המצב שנוצר. יש ברשותנו כיום 300 אנשי מיליציה יהודים חמושים, מלבד 50-60 אוקראינים. יש לנו אמצעי ירי ורימוני יד בכמות מספקת. הוא ביקש מכל אחד להתבטא ולומר מה לדעתו עלינו לעשות.

ראשונים דיברו שני חברי המועצה האוקראינים. הם סיפרו כי בלוצק שוהים חיילים אוקראינים ממזרח גליציה, והיושב ראש נסע לבקש מהם לכבוש את עירנו. יש לצפות שבשעות הקרובות יצעדו פנימה.

דעות חברי המועצה התפלגו בין תומכי האוריינטציה האוקראינית לבין תומכי האוריינטציה הפולנית. ה' לב הציע: שנדרוש להאריך את מועד פקיעת האולטימטום עד 10 בבוקר, אולי נדע עד אז מה עם הצבא האוקראיני; ואם הלגיונרים הפולנים לא יסכימו לזה, נלחם. ההצעה נתקבלה פה אחד.

לפתע נכנס שמשו של ליטצקנדורף, מיוזע מאוד, וביקש את הרשל לב לצאת עמו, יש לו דבר חשוב למסור לו. כעבור דקות אחדות חזר לב חיוור, ונתן בי מבט משונה. חשתי במבטו משהו נורא הקשור בי. כששאלתי אותו, באי-שקט, מה מסר לו ליטצקנדורף, החל לרעוד ובעודו מוליך אותי הצדה, גמגם בלחש:

"חבר שיינבוים, עצתי לך שלא תשהה בביתך הלילה. בגדוד הפולני שבא היום, הוגשה תלונה כנגדך וכנגד נתן שטרן, אולי יבואו לאסור אתכם".

תוך כך אמר לי בשם ליטצקנדוף, שבא עוד גדוד לגיונרים עם מכונות ירייה רבות, והוא חושש שניפול בידי הפולנים. ברגע זה נכנס נתן שטרן והודיע שהלגיונרים היהודים והאוקראינים פרוסים בעיר בעמדות שונות והם מוכנים למאבק. כשהלך לב, סיפרתי לו את "החדשות". הוא לא נבהל ואמר שלא יסתתר, ושיילחם בפולנים בעת צורך. כשניגשנו אל השולחן שלידו ישבו חברי המועצה והתלחשו, השתרר לפתע שקט וכולם התפזרו. ר' ישראל-מאיר ציילינגולד הוא בלבד ניגש אלינו ואמר: "חייכם בסכנה ועליכם להסתתר. אני מקווה בעזרת השם שהסכנה תחלוף ותמשיכו להיות אבות לילדכם". סייים ופרץ בבכי. אז הבנתי שלא מדובר במאסר, כפי שאמר לי הרשל לב, אלא בחיי, והחלטתי להסתתר.

גם נתן שטרן התרגש מדמעות היהודי הפטריארכלי המכובד. הוא הרצין ושאל: "אז היכן תרצה להסתתר?" השבתי שאיני יודע, והוא אמר: "המקום הבטוח ביותר לחיים, הוא תמיד בין המתים. לך לבית העלמין, וכדי שלא תחוש שם בדידות אצטרף אליך. חכה לי כאן, מיד אשוב". כעבור דקות אחדות חזר. עברנו את הגדר ונכנסנו לגן קטן, ועוד גדר ונכנסנו ליגנה. שם, מבעד לגדר אבן נמוכה ישנה, נכנסנו בריצה לבית הקברות.

נכנסנו לביתן המתים. היה שם חשוק. באור שחדר מבעד לדלת פתוחה, ראינו שולחן טהרה רחב וספסל לידו, עליו עמדו כבשי עץ. נתן עלה על השולחן, הוציא מכיסו בקבוק יי"ש, שתה אותו בבת אחת, אמר לי לילה טוב, ונרדם מיד.

נותרתי לבדי בביתן המתים החשוק שריח צחנה נורא עמד בו. הייתי עייף ומדוכדך, גם אני רציתי לישון. מיששתי את הספסל, הוא היה רטוב וחלקלק. תקפה אותי בחילה עד להקיא ויצאתי משם.

נשכבתי ליד מצבה גדולה. בשמים זרועי הכוכבים זהר ירח מלא שהאיר באור עמום את יער המצבות, זכר יחיד לאדם. כאן, במרחק לא רב, קבורה אמי עליה השלום, היודעת היא וחשה מה כבד עליי לבי עתה?

התנמנמנתי. בהקיצו כבר הנץ השחר. מרחוק ראיתי את שאפס, בנו של פינחס חונס, צרור לבן ארוך תחת זרועו, הוא הלך אל ביתן הטהרה, צולע על רגלו המעוקמת. כשרצתי לקראתו, שאל אותי מבוהל מה מעשיי פה. סיפרתי לו הכול, וביקשתי שימסור מכתב קצר ממני להרשל לב, ובתמורה יקבל בקבוק יי"ש 90%. הוא מסר לי את הצרור, להניחו על השולחן בביתן המתים, והסתלק במהירות בצליעה. תוך זמן קצר חזר. הרשל לב כתב בקצרה: "שובו הביתה. פסק הדין בוטל". זמן רב חלף עד שהערת את שטרן. ויצאנו שנינו, מתים שקמו לתחייה, מבית העלמין.

שבתי לביתי, אשתי זה עתה קמה. הבחנתי שאינה יודעת דבר. כששאלה מדוע לא חזרתי ללון, השבתי לה שהיינו עסוקים ביותר. נכנסתי למיטה וישנתי עד חשכה. בערב בא הרשל לב וסיפר: ששעתיים לאחר לכתנו, בא ליטצקנדרוף ואמר שהודות ללחץ כבד של הכומר, של ד"ר ראפשיצקי ושל, ביטלו הקצינים הפולנים את פסק הדין שלהם: לתלות אותי ואת שטרן. הוא לא יכול להודיע לנו על כך, משום שלא ידע היכן אנחנו מסתתרים.

יבורצי'קים משתוללים

הוא גם סיפר לי, שהפולנים נכנסו בלילה לתוך העיר עם הכוח החזק שלהם, והוא נאלץ למסור לידיהם את העיר עם מלאי הנשק והמזון, שחשאי'ר הצבא האוסטרי.

כעבור 3-4 ימים החלו החיים בלודמיר לשוב למסלולם. אך ירדה עלינו, באורח בלתי צפוי, צרה חדשה. באחד הלילות נכנסו דרך רחוב לוצק כמה מאות רוכבים פולנים, בהנהגת מאיור יבורסקי יימח שמו. למחרת בבוקר החלו לתפוס יהודים, להשכיבם במרכז הכביש, אחד אחז בידים אחד ברגליים ושלישי ישב על הבטן, ובסכין ארוך גזר את פאותיהם וזקנם. אם האומלל התפתל חתכו עם השער את עור הלחי. יהודים חסרי זקן, הכו והרגו סתם כך. תוך שעות אחדות, נסגרו החנויות וכולם רצו הביתה להסתתר.

בלילה הלכו לחפש, כביכול, נשק בבתים, ושדדו כסף, תכשיטים, בגדים וכלי מיטה, וכל דבר ערך שמצא חן בעיניהם.

מנדל טננבוים (מנחם משיח) מכפר ויתקין

באחד מאותם בקרים ארוכים, נכנסו כמה יבורצ'קים פולנים (כך כינו אותם) אל אופה יהודי, מילאו שקים גדולים בלחם ובמאפה לבן, ורצו ללכת מבלי לשלם. האופה החל לצעוק בקול לעזרה. השכנים היהודים פחדו לצאת, הוא המשיך לצעוק, בקול חזק יותר, עד שהופיעה המשטרה הצבאית. שאלו את היבורצ'קים מדוע אינם משלמים. הם אמרו: יבוא אתם האופה אל המפקדה שלהם שבתחנת הרכבת, שם ישלמו לו. היהודי הלך אתם והם הרגו אותו באכזריות. נוצרי שראה אותו מוטל מת, בא אל הרב להודיע. החברה קדישא ולא שום יהודי אחר, לא רצו ללכת להביאו, משום שללכת אל הרוצחים חכם משמעו ללכת אל מוות בטוח. שמע על כך צעיר בשם מנדל טננבוים, חבר בארגון נוער ציוני, הוא הלך לשם עם שק גדול, נשא אותו מרחק שני קילומטר והביאו לבית העלמין. מסירות הנפש והגבורה של הבחור הצעיר עשו רושם כביר על כל העיר, דיברו על כך תקופה ממושכת כעל מעשה נדיר, יוצא מן הכלל, של חסד של אמת.

זמן-מה לאחר מכן עלה הבחור לארץ ישראל, התמסר שם לעבודת אדמה במושבות היהודיות, וסבל רעב וקור. לאחר שנים אחדות של עבודה קשה הפך למומחה גדול, בקיא בעצי פרי, התחתן ושינה שמו למנחם משיח. הוא הצטרף לחבורה של עובדי אדמה שעלו על קרקע שממה, וייסדו את המושב כפר ויתקין, מן המושבים היפים והעשירים בארץ עד עצם היום הזה.

גם כאן בכפר ויתקין עבד קשה, כמו החברים האחרים, שנתיים ברציפות, לעתים אף סבל מחסור. וכשהשיגה ידו בית נאה ופרדס מבוסס ומניב, חלה לפתע במחלה שלא הרפתה ממנו עד הקבר. אשתו, בנו ובתו עשו הכול כדי להקל עליו את ייסוריו הנוראים, וטיפלו בו בסבלנות נדירה ובמסירות. ימתקו לו רגבי עפרה היקרים של ישראל.

היבורצ'קים שהו אצלנו ימים אחדים בלבד, אך מעשיהם היו זכורים ליהודי לודמיר תקופה ממושכת.

הרוחות נרגעו קצת והחיים עם הפולנים שבו פחות או יותר למסלולם. כך עברנו את מלחמת העולם הראשונה, מגלות רוסיה אל גלות פולין.

מתוך הפרק: תולדות לודמיר, עמ' 148-117

הרב ש' צוקרמן חויית חיים בלתי נשכחת

באחת השבתות, לאחר כניסת הממשל הפולני ללודמיר, ישבתי לפני חלון פתוח, ספר ביד. שכני שלמה בדרך העיר את תשומת לבי למעשי אלימות שביצעו הפולנים בעיר בלילה. מששמעתי זאת מיהרתי להגיף את שער החצר הגדול ונעלתי את דלתות הבית. ואומנם לא חלף זמן רב, ואל השער ניגשו 4-5 רוכבים שביקשו להיכנס לחצר. בירכתי אותם לשלום באדיבות ופתחתי את השער. לאחר התנהגות גסה מצדם, אסרו אותי ולקחוני עמם.

ראתה אשתי שנאסרתי וביקשה לתת אתי מזון. על כך אמרו החיילים שאין הדבר נחוץ, משום שבעוד מחצית השעה לא אחיה עוד. פגשתי במקום, את ישראל שולמן ומיד הביאו את ישראל-איסר ציילינגולד. הביאו גם את דוד החזן ויהודים נוספים על מנת שינקו את החצר. כשסיימו את עבודת הניקוי שחררו אותם בהם גם את החזן. שלחתי באמצעותו הודעה לאשתי היכן הסתרתי כסף, שאם יהרגוני יהיו לה אמצעי מחיה.

אשתי הבינה ורצה מיד, שמא תוכל עוד לראות אותי. הדרך עברה ליד כנסייה פולנית, במקרה עמד הכומר בסמוך. היא בכתה לפניו וסיפרה על מצבי. מיד לקח עמו כמה פולנים נוספים וביקש רחמים. בינתיים נסעו צעירים אחדים ללובלין ושלחו משם מברק לפילסודסקי. בתוך כך המירו את עונש המוות בקנס כספי גבוה. אצלי נטלו גם צמד סוסים איכותי.

מטעמו של פילסודסקי באו שלושה אישים חשובים שפתחו בחקירת האירוע. סיפרתי לפניהם הכול כפי שהיה והם הורו למשטרה להחזיר לי את הסוסים לאלתר. אני התחייבתי לנסוע לוורשה למסור עדות במשפט כנגד הקצינים הפולנים חסרי האחריות.

מתוך המוספים, עמ' 589

אברהם ויינבוים החיים החברתיים

א. מפלגת פועלי ציון

היסוד לאיחוד בעתיד של מפלגת פ' צ' איחוד [פועלי ציון איחוד?] עם צ' ס' פ' [המפלגה הציונית-סוציאליסטית?] הונח על ידי חברים מקבוצות "דרור" וצעירי ציון, שעד אז הסתופפו סביב הקלוב הציוני בפעילויות של קרן קיימת, מכירת מניות-שקל ואחרות. בהעדר אמצעים כלכליים לממן אחזקת מקום, נערכו המפגשים הראשונים בדירות פרטיות של חברים.

בקיץ 1925, כשחזר הציר, החבר לייב לרר, מוועידת הליגה למען ארץ ישראל העובדת עם דיוות, התרחבה עבודת המפלגה. שכרו אולם שבו התנהלו ביתר תכיפות ויכוחים ושיחות. ויכוחים גדולים התנהלו אז בשאלת השפות. כמו: י' ש' א' או הקורטוריון של ברנר [?].

בשנת 1928 העזה המפלגה, למרות הדעות הפסימיות, להציג רשימה משלה לבחירות למועצת העיר. פעילות הבחירות הנמרצת הוכתרה בהצלחה. רשימת המפלגה זכתה ב-2000 קולות והכניסה 2 מועמדים, החברים ישראל שְׁרִיר ויצחק שְׁמוּקֶלר, למספר הכולל של 12 חברי מועצה יהודים. על ההצלחה השפיעה הליגה לעבודה למען א"י שבה היו מיוצגים ארגונים כגון: השומר הצעיר, החלוץ ואחרים. עם איחוד המפלגה נוסד גם ארגון האחיות של הנוער "פרייהייט" שנוהל בידי החברים לייב לרר וגדליהו צוקרמן.

ב. "הפועל" מועדון הספורט של הפועל היהודי

מייסדי "הפועל" היו כמה מחברי פועלי ציון, חובבי ספורט, שעד אז היו מאוגדים בקבוצת ספורט "הכוח". היו אלה החברים: א' ויינבוים, א' מ' ליברס, אלקנה וייסבליט, משה בציודה ואחרים. ב"הפועל" נוצרו תאים: כדורגל, פינג-פונג ורוכבי אופניים, שערכו תחרויות, מקומיות ובינעירונית עם צוותים יהודים ולא-יהודים מהרוביישוב, קובל, מאצייב ועוד. הפועל מנה כ-200 חברים והיה ברשותו אולם במרכז העיר.

בתחום הספורט בלודמיר היה פעיל מועדון ספורט לחובבים, שנוסד עוד קודם, עם קבוצת הכדורגל שלו, שהשתייכה לליגה אל"ף בוהלין.

ג. חברת "שלום עליכם"

קבוצת תלמידים משני בתי הספר העממיים העבריים הראשונים התארגנה בזמן הפלישה האוסטרית (בשנת 1918 לערך), וייסדה ספרייה עברית בשם "בני נעורים", זה היה היסוד שעליו נבנתה והתפתחה עם הזמן החברה והספרייה על שם שלום עליכם. בקבוצת המייסדים היו החברים משה קוקל, יעקב קורנפלד, קהת קליגר, משה בביודה, שמואל ש"ץ, בני קרפ, זליג כץ, זושה וייגר, מסטנבויס, יעקב בודנשטיין. החברות בינה כהן, טויבי שפיר, רייזל אינגבר, פסיה בויס ואחרות.

ספריית "בני נעורים" הקטנה נמצאה בחדרון פרטי בבית משה-נונה קוקל. מאוחר יותר עברה הספרייה למרתף של יעקב קורנפלד. עם הרחבת חוג הקוראים נפתחה, לפי דרישה, מחלקה של ספרים ביידיש.

במסגרת התפתחות הספרייה, נעשתה פעילות תרבותית: שיחות על ספרות, נשפיות, ויכוחים פוליטיים כלליים בהשתתפות נציגי מפלגות שונות. עם גידול חוג קוראי יידיש התגבשה הספרייה רשמית וקיבלה תוקף חוקי תחת השם: "החברה היהודית לתרבות, שלום עליכם". בשנים 1930-1939 הייתה ההתפתחות והפעילות הגדולה ביותר של החברה. לספרייה היה שטח גדול יותר ואולם קריאה עשיר. נוסד גם חוג דרמטי. מלאכת הבימוי של המופעים הראשונים נעשתה בידי פעיל התאטרון המוכר יצחק שטרן, מאוחר יותר בידי קלנר מלובלין ואחרים מן החברה באמצעות החבר משה בביודה. בשנים האחרונות היו פעילים בניהול החברים: ויינבוים, קלוגר, ש' קרישטלסקה, צבי שטרן, לייב שרגא ואחרים.

ד. סוחרים זעירים ובעלי מלאכה

עד שנת 1933 פעל בלודמיר, בעיקר הבנק השיתופי העממי בהנהלת מיכאל פֶּקֶקֶר. הבנק שיכת בעיקר את הסוחרים הבינוניים והגדולים בעיר. חלק גדול של המסחר היהודי היה בידי חנוונים וסוחרים עניים והם נזקקו לאשראי ולערבויות בנקאיות. הבנק העממי היחיד לא אפשר זאת בגלל דרישות הערבות הגבוהות.

הופעל לחץ להקים בנק נוסף למסחר הזעיר ולמלאכת יד. הבנק המתהווה של בעלי המלאכה והסוחרים הזעירים שנוסד ב-1933 ונוהל בידי פעילים חברתיים ניטרליים. למועצה הראשונה נבחרו לור שיפמן, אהרן של נח, אברהם ויינבוים ואחרים. מנהל הבנק היה הרשל צוקר. הבנק שהוקם בידי 50 חברים התפתח תוך שנתיים ונהנה מאשראי רב. מאוחר יותר היה משה הניך למנהל הבנק. הוא היה קיים עד 1938, עד פרוץ המשבר הכלכלי בפולין.

מתוך הפרק: בין שתי מלחמות עולם, עמ' 171-175



רחוב פארנא

סועדון הציונים הכלליים ומוסדות הקרנות האומיות בקומה ג'

י' בביצקי קורסים בחקלאות ב"תרבות"

(תקציר המאמר: "החקלאות היהודית בוהלין", מאת המהנדס י' בביצקי, הופיע ב: "יור"א שריפטן" "הכלכלה היהודית" 6-8, אוקטובר-דצמבר 1937).

מוסד חינוכי זה נחנך ב-15 ביוני 1936. היוזמים הציבו לעצמם מטרה לחנך חקלאים עצמאיים ומדריכים למשקים בינוניים. הם מודעים לכך שקשה להשיג מטרה זו בטווח של השנתיים המתוכננות משום שהתלמידים אינם בנים לחקלאים. לאחר אותן שתי שנים, צפויות עוד שנתיים כדי להגיע לרמה נאותה במקצוע. בבית הספר מתקבלים תלמידים בוגרי בית ספר עממי יודעי עברית, משום ששפת ההוראה עברית. זו גם שפת הדיבור בבית הספר. תכנית בית הספר נושאת אופי מעשי. היא צופה מראש שהלימודים העיוניים ילוו בראש ובראשונה את העבודה היומיומית במשק של בית הספר.

התכנית מחלקת את השנה ל-4 פרקי זמן:

1) 1.11-1.7 – תקופת הכנה. יום עבודה מלא. 3 שעות שבועיות לימודים עיוניים על העבודה.

2) 1.11-22.12 – עבודה מעשית אינטנסיבית. 12 שעות שבועיות לימודים עיוניים.

3) 1.4-22.12 – מעט עבודה מעשית. 25 שעות שבועיות לימודים עיוניים.

4) 1.4-1.7 – עבודה אינטנסיבית. 13 שעות שבועיות לימודים עיוניים. מלבד לימוד המקצוע לומדים גם: תנ"ך, עברית, פולנית, היסטוריה יהודית ופולנית, מתמטיקה, גאוגרפיה, כהמשך לבית הספר העממי.

התלמידים נחלקים לארבע קבוצות: 1) קבוצת האכלה [טיפול בבעלי חיים], 2) קבוצת חקלאית, 3) קבוצת גננות, 4) קבוצת סדרנים [עבודות חצר ופנימייה].

לבית הספר משק משלו המצוי במרחק 4 ק"מ מלודמיר, באניסין. המקום נשכר (למשך 6 שנים). שטחו 50 אקר [כ-200 דונם] שדות (מתוכם 44 אקר אדמת חריש, 3 – גן, 1 – כרי דשא, 2 אקר – חצר

ומבנים). האדמה טובה (חלקה אדמה שחורה, חלקה אדמת חמרה וחול). השדות בחטיבה אחת מרובעת, במרכז עומדים בניין בית הספר ומבני המשק. בית הספר כולל לפי הערכה אינוונטר עשיר של חי ודומם (4 סוסים, 4 פרות, 10 כבשים. 34 עופות: תרנגולות, תרנגולי הודו, פניניות. 10 אנגורות). שפנים, 50 יונים ואחרים. מקצרה, משדדה שרותמים אליה סוס, מכונת דיש, ממסרת סוסים, קלטרת, מחרשת דו-להב אחת, 3 מחרשות חד-להב, 4 משדדות, דוד קיטור, מקצצת חציר, כלים ידניים וכך הלאה).

מתוך הפרק: בין שתי מלחמות עולם, עמ' 187-188

חזנים וחזנות בלודמיר (ליקט משה בבירדה)

ברוסיה-פולין תפסו אוקראינה ווהלין מקום חשוב בעולם החזנות. זמר העם הנודע ואספן הפולקלור בנושא, מנחם קיפניס, מגדיר את ווהלין "ערש הנגינה היהודית". מובן, שלכל תופעה הקשורה בנושא היו הדים חזקים בלודמיר.

בשנים 1905-1901 היה בעל התפילה הראשון, שהתפלל כשכיר עם משוררים, אברהם חזן. הוא היה חסיד קוצק והתפלל בבית המדרש הגדול שבו התפללו אז חסיד קוצק.

בתום בניית בית הכנסת הגדול בא להתפלל כשכיר, פסח חזן, שהיה קודם לכן משורר אצל החזן המפורסם ברוסיה, "ירוחם הקטן". פסח היה למעשה החזן הראשון של בית הכנסת הגדול וניהל מקהלה. בשל תקרית עזב את משרתו והלך להיות חזן ברטנה. בבניין הלא-גמור של בית הכנסת הגדול, היה צורך בקול חזק משום שתקרת בית הכנסת לא הייתה גמורה, והאקוסטיקה הייתה גרועה. לאחר מכן קשה היה למצוא ולבחור חזן. בא מלוצק, לניסיון, החזן דוד קליגר, בעל קול נאה, והוא נבחר לחזן בית הכנסת. לאחר לימוד תווים אצל המורה למוסיקה בונים זינגר, שכר מקהלה לבית כנסת.

גם בבתי התפילה של החסידים הייתה כל השנים תחרות בין החזנים החובבים (כפי שכונו בעלי תפילה) על יפי הקול ועל נוסח התפילה. לכל שטיבל חסידי היה בעל תפילה, שהתפלל בנוסח הישן של ווהלין, ולרוב בנוסח רבו. אם היו בשטיבל-קלויז בעלי תפילה אחדים, התפלל אחד שחרית והשני מוסף. המועמדים החזקים שימשו עתודה לימים הנוראים ולימים טובים.

ראוי להזכיר ביקורים מעניינים של חזנים מפורסמים: ערב פורים, בערך בשנים 1906-1908, בא לביקור לא צפוי, מי שזכה מאוחר יותר לפרסום עולמי, החזן פינצ'וק עם מקהלה. על ביקורו ראוי לספר מקרה סיפוי: פייביש רויסטאטשער, בעל חנות מכולת, היה משורר אצל אברהם חזן, וקונויו היו קצינים רוסים. הוא הודיע להם על הביקור. פינצ'וק הוזמן לאלתר לקונצרט במועדון הקצינים הרוסי, בבניין של קרייבסקי, מול מה שהיה מאוחר יותר המטבח העממי היהודי (בתקופת

הפלישה האוסטרית). בשנים ההן נהגו הקצינים והנוצרים לבקר בימים הנוראים בבית הכנסת הגדול, להאזין לחזן ולמקהלתו.

בשנים 1908-1912 בא לביקור אצל חסידיו, שהתפללו ב"גורן שטיבל" [בית התפילה בקומה העליונה], הרבי מצ'רנוביל. בא עמו חסיד נלהב שלו, יוסלה רוזנבלט, שהתפרסם כבר אז והיה חזן עולמי יוצא מגדר הרגיל. הוא התפלל שבת ב"גורן שטיבל" והותיר רושם אדיר בלודמיר.

בשנים הבאות ביצעו חזנים ובעלי תפילה נודדים מזדמנים, קונצרטים, לרוב בבית הכנסת הגדול. לאחר מות חזן בית הכנסת דוד קליגר, היו חזנים שונים מועמדים למשרת חזן. המועמד שהחזיק בתפקיד תקופה ארוכה יותר, היה החזן מאיר דינר, גם הוא התפלל עם מקהלה. לפני זמנו של דינר ראוי לציין את שני ביקוריו של החזן המפורסם גרשון סירוטה, ואת הקונצרטים של החזן שרשבסקי.

המקהלה של החזן דוד קליגר נוהלה במשך זמן ממושך בידי בנו הבכור, לייב קליגר. לימים ניהל את מקהלת בית הכנסת המשורר ברל מונדר.

ראוי גם לציין שבביקורו של הרבי מבִּלְדוֹבְקָה [נִלְדוֹבְקָה?] אצל חסידיו, בא עמו בעל תפילה נאה בשם מלך-חזן. הוא השתקע בלודמיר והתפלל בבית המדרש הגדול כשכיר. בחגים ובימים הנוראים התפלל עם מקהלה.

מתוך הפרק: בין שתי מלחמות עולם, עמ' 231-233

משה בביודה תאטרון יידיש בלודמיר

לאחר שנת 1905 ראויה לציון התפתחות גדולה במהות התאטרון היהודי ברוסיה-פולין. אך הדים גדולים ממנה לא הגיעו לווחלין, פרט לסרט "ציצית מצרים" אין כמעט מופעי אמנות יהודיים ראויים לציון, בלודמיר, עד מלחמת העולם של 1914.

אנסה לתת תיאור היסטורי כרונולוגי של מופעים והצגות שהוצגו בידי כוחות וקבוצות מקומיות שונות, החל במוסדות לימוד וכלה בחוגי אומנות של ארגונים. אותנו מעניינים בעיקר המופעים של כוחות מקומיים, משום שכמעט כל ההצגות, שהשתתפו בהן להקות תאטרון יהודיות, הועלו גם בלודמיר. בין להקות התאטרון המפורסמות שביקרו בלודמיר ראוי לציין את הביקור הממושך של התאטרון המפורסם בראשות אסתר-רחל קמינסקה, "האימא של תאטרון היידיש".

ההצגות התקיימו בשנות המלחמה העולמית, 1916-1917, (כשהייתה לודמיר כבושה בידי כוחות הצבא האוסטרי), באולם המטבח העממי היהודי. הבניין נמצא בסמטה צדדית בדרך אוסטילה. באותן שנים, 1916-1917, ראוי גם לציין את הצגת הילדים בעברית של שני בתי הספר העממיים העבריים, שכבר היו קיימים אז. בית ספר אחד שנמצא על ההר, לא רחוק מן הנהר, במקביל לדרך אוסטילה, בבניין של כומר. בית הספר העלה, בהנחיית המורה מנדל ליפסקר, הצגות ילדים רבות בעברית. ראוי להזכיר את: "חנה ושבעת בניה", "דוד וגלית" ואחרים. באולם המטבח העממי הוצגו, באותן שנים, הצגות רבות, וגם בבניין החדש של "קינא תאטר", שנבנה בידי כוח הכיבוש האוסטרי.

זיגמונט טורקוב, חתנה של אסתר-רחל קמינסקה, כותב בספרו "זיכרונות תאטרון מימים סוערים": שולדימיר, לודמיר בפי יהודים, הייתה בזמן ההוא מרכז סחר חשוב ויישוב יהודי תוסס. "גם כאן יש אותם מוסדות, מפלגות, מועדונים, כמו בערים אחרות שביקרנו בהן, וכמובן, חוג דרמה מנוהל בידי איזק שטרן הנמרץ. חוג דרמה זה סייע לנו רבות על הבמה ובעניינים מנהליים. כיוון שבמשך החודש הצגנו כמעט בכל ערב, היה סיוע זה נחוץ ומועיל. כרטיסי התאטרון אלו שבוועות קודם, היו משלמים מחיר כפול כדי לזכות במקום... באחת השבתות פנה אלינו בעל נכסים יהודי מקרבת לודמיר, שלא הצליח להשיג כרטיס בשורה הראשונה, והציע לשלם תשלום מלא להצגה כדי

שנציג אותה פעם נוספת בלילה, במיוחד בשבילו. דחינו כמובן את ההצעה, אף שחברינו סברו שיש להציג, משום שסכום כסף כזה אינו דבר של מה בכך. החודש בלודמיר חלף בסעודות וקבלות פנים באורח קבע, התפלאתי מאין לעיר נידחת שכזו, בזמן מלחמה, כל כך הרבה שמפניה. בזמן עזיבתנו נתנו עמנו לקרן כמה ארגזי שמפניה..."

ראוי לציין, כבר בשנים 1917-1918, את ההתפתחות התחלתית של חוג שחקנים-חובבים בהנחיה ובימיו של בן העיר, הצלם איזק שטרן, שהחל את הצגותיו הראשונות במלודרמות כמו: "צרות של אבא-אימא", "מאוחר מדי" ואחרים. בהיותו בעל חוש ספרותי-תאטרלי מפותח, עבר מיד להצגות רציניות מן הרפרטואר של יעקב גורדין. בהן ראוי לציין את: "השבועה" ואחרים, "האינטליגנט" מאת דוד פינסקי, "גנבים" מאת פ' בימקו. שני המחזות האחרונים הועלו שוב כעבור שנים אחדות.

החברה והספרייה על-שם שלום עליכם, הציגה בחורף 1926 את "סוכנים" מאת שלום עליכם. גם הוֹנְטֶרן שלנו, יצחק שטרן, היה פעיל מאוד בשנים ההן, והציג מחזות רציניים, בעזרת חברות שונות: "הנודד הנצחי" מאת א' מ' דימוב, "אמונתנו", "אל נקמות" מאת שלום אש, "טוביה החולב", "הזכייה הגדולה" מאת שלום עליכם, וגם מערכונים רבים בהם: "ביחד שישים ושש", "מזל טוב" מאת שלום עליכם, וגם מערכון מאת פרץ. בפסח 1927 הציג שטרן עם החברה "שלום עליכם" את "הרצלה מיוחס" מאת משה ריכטר. באותן שנים הוצגו ביימיו של שטרן הרבה הצגות ילדים יפות, בעזרת חברות שונות כמו: "בית יתומים", בית הילדים של ציש"א ואחרים. בשנים 1930-1932 הוצגו בידי מקומיים המחזות: "הדוכס" מאת אלתר קצינזה, "האוצר" מאת שלום עליכם, "קידוש השם" מאת שלום אש, "החרש" [ברויט מיל] מאת דוד ברגלסון, "שבעת התלויים" מאת ל' אנדרייב. בידי ארגוני נוער הוצגו: "מפוזר ומפורד" מאת שלום עליכם, "הזר" מאת יעקב גורדין, "שולמית" ו"בר-כוכבא" מאת גולדפדן.

בשנים 1940-1941, תחת המשטר הבולשביקי, נשמעו שני האקורדים האחרונים של תאטרון יידיש בלודמיר. הכוחות המקומיים הציגו את "הזכייה הגדולה" מאת שלום עליכם ומחזה ריגול "המשפט" מאת סופיה לֶוֹנְטֶינָה.

מתוך הפרק: בין שתי מלחמות עולם, עמ' 233-236

אברהם בן מנשה פֿט הספד קטן

לודמיר, עיר ובה עשרים וכמה שטיבלך [בתי תפילה] של חסידים ובתי מדרש רבים. בית הכנסת הגדול ובתי הכנסת הקטנים שלו: לדייגים, לחייטים, לסבלים. אותם יהודים, אנשי עמל, שאולי לא היה להם לחם לאכול לשובע, באיזו אהבה היו מתכנסים! אחוותם, מסירות הנפש שלהם איש לרעהו! קופות הצדקה! מי אינו זוכר את הגבאיות של לודמיר, לא היו להן די עצי הסקה לחימום ביתן, וכלכלו משפחות רבות, בסתר. לא רק דאגו ללחם, אלא גם שיהיו לעניים חלות לשבת. מי אינו זוכר את שקי החלות שהיו נושאות על גבן, עד שהגברים התקנאו בהן והקימו את "חברת לחם" הנודעת. אך אותן גבאיות אדוקות לא שקטו, יש לעשות מצוות: לדאוג לעני, שתהיה לילדו עוגית לשבת; יצאו עם קלחות, וסבבו בין הבתים לאסוף עוגיות לשבת למען הילד העני.

ואולי אכתוב על היהודי הלודמירי, בעל הזקן הלבן, שישב כל השבוע לפני אימון הסנדלרים, ובשבת עם שחר עלה ל"גורן שטיבל" והתייצב ליד העמוד לומר תהילים באדיקות רבה, בניגון מסורתי. ואולי אכתוב על הסבל הכחוש שבמשך כל היום קפא בשוק, עומד ומצפה שיקראו לו להעביר שק קמח על גבו או לגלגל חבית מליחים. ולעת ערב, כשנכנס לבית המדרש, באיזו הנאה ניגש אל העמוד, ובלחן נלבב מתוק התפלל מנחה. באותו רגע, מי ישווה לו! הוא לא ניהל חשבונות עם ריבונו של עולם, כמה פרנסה נתן לו באותו יום, ואם היה לו כסף לתת לאשתו להכנת ארוחת ערב. חבטה בדוכן ו"אשרי יושבי ביתך", השכיחו הכול. אפילו יהודים שלא היו "לומדים", הכירו שובבי"ם לצום; או אותו יהודי שעסק בתיקון תנורים, ולא עבד בראש חודש.

ומי יכול לכתוב על גדולת בית התפילה של חסידי זלטופול, המכונה ה"גורן שטיבל", שם ישבו ליד שולחן אחד, בחורים שבמשך כל היום עסקו במלאכות שונות וכשהתפנו הריהם יושבים מתעמקים בדף גמרא; וליד שולחן שני יושבים יהודים-לומדים, וליד שולחן שלישי, לא יושבים לומדים, אלא אחד שונה לפניהם פרק משניות. ושם ליד התנור יושבים סתם יהודים, שקועים בשיחות חולין, אך בדרך ארץ, שלא להפריע ללומדים. בעזרת הנשים, עומדת קבוצת סבלים ומתחלקים בפדיון היומי, לאור נר, משום שאסור לנצל כספי הקדש. ובקרן זוית,

כמעט אין להבחין בו, יושב היהודי הקטן, אך העניו הגדול; אין הוא רוצה שידאו איך הוא לומד. יהודי זה, קם אף לכבודו של נער.

מי מאתנו אינו זוכר את חברת "תפארת בחורים" היפה והמסועפת. ומנהיגיה האציליים, בחורים לומדים, שאחד מהם זכה במתנת יומון מווארשה על פלפול טוב שלו בסוגיה של חנוכה; וזה שעבד בבנק ואת חלק הארי של שכרו חילק במוסדות תורה. הערבים נחלקו לשיעורים שונים: חבורת בחורים ישבה לפני גמרא, חבורה אחרת – לפני משניות וגם לפני חומש עם פירוש אורח חיים. חברה זו, אכן הייתה גדולה, משום היותה א-מפלגתית, וחבריה באו ממפלגות שונות. מה רב הצער כשנזכרים שכל זה איננו עוד!...

מחוך הפרק: לודמיר ביזכרונות, עמ' 243-244



הילדים בחושבת הקיץ מסעט וטריהומים, 1930, עם הסורינה דחל וימנטן.

ב' זינגר על נהרות לודמיר (הנהר הלא-יהודי והיהודי)

מקצת זיכרונות, מלפני 40-45 שנה, על נהרות לודמיר וביצותיה.

תיאורה של לודמיר לא יהיה שלם בלי תיאור של נהרות לודמיר. ביצה ענקית מחלקת את היישוב ליד סמטת תלמוד התורה ובית המרחץ עד לרכבת. השטח היה שומם ולא מיושב. גשרון צר עשוי כמה קרשים מתנודדים, לרוב שבורים, היה הדרך שהוליכה לרכבת, מלבד הכביש עם אבניו המשוננות. הביצה הייתה עמוקה, גדולה, מגודלת עד מאוד סבך של צמחים. בימי קיץ חמים התכסה הכול ערפל וקרקור הצפרדעים נישא על פני מחצית לודמיר.

הנהר של לודמיר כלל לא היה מוכר מחוץ ללודמיר, גם לא כל תושבי לודמיר ידעו מה שמו. קראו לו לפי מקום הימצאו. הנהר חצה את העיר ונראה עד שנשפך לבוג. זה היה בשני קצוות נפרדים של העיר. לכל אחד תפקיד וחשיבות משלו. נהר יפה מאוד ועמוק. שדות ועצים השתרעו סביבו בעמק עצום, מלא כרי דשא. כל השטח הזה היה שייך לכנסייה הפרבוסלאבית.

לודמיר הייתה תלויה ביותר בנהר. כשהתקלקלו הבארות (זה קרה לעתים קרובות), היו מובילי המים שואבים מים מן הנהר עד שתוקנו הבארות, וזה ארך זמן רב.

בחורף היו חוצבים קרח, להכין למשך הקיץ. המשפחות הטובות ביותר כיבסו את כבסיהן בנהר בקיץ. חסידים היו הולכים לתשליך אך ורק לנהר, שהמים בו היו עמוקים, כולם רצו לנער חטאיהם במצולות ים.

כאמור, היו השטחים שייכים לכנסייה, בהליכה לנהר היה צורך לעבר גדר. השקצים נהגו למרוח אותה בצואה, מדי שנה לפני תשליך, ולהשליך אבנים מבניין הכנסייה, אף שבעל הבית היה כומר, איש זקן מפורסם ואהוב, ג'קשטינסקי, נציג לדומה הרוסית ולאחר מכן סנטור פולני. את התעלולים עשו השקצים בלי ידיעתו.

קשה לדמיין לודמיר מבלי לציין את חשיבות הנהר. וליד הנהר – העמק העצום וכרי הדשא שעלה מהם ריח השחת. בתקופת קציר השחת נשמעה בלילה למרחוק, ברחובות לודמיר, שירת איכרים אוקראינים.

ילדים יהודים לא טעמו טעם זה, שירה כה נאה מלאת רגש, מפי נכדי ההיידמקים ובעתיד אבות החוליגנים ההיטלריסטים.

ואחרון אחרון, ספק נהר ספק ביצה, הסמוטש הידוע של לודמיר. הנהר, קטן וצר, מרבית השנה רפש ביצתי, בתקופת הגשמים מקבל צורה כלשהי של נהר. הסמוטש ידוע לזקן ונער, במיוחד לצעירים; כמו וולגה-מוסקבה, ויסלה-ורשה – כך סמוטש-לודמיר, ממש אהוב על הילדים. הוא זרם כמעט בכל רחובות היהודים. ילדים השתכשכו בו בחופשיות בלי להתיירא מן השקצים ומטביעה. כמעט במקום גן ילדים. אימהות היו חסרות דאגה.

בראש השנה הסתפקו רבים בנהר הקטן למטרת תשליך. הנהר הקטן היה באמת של "ההמונים", שיכת אנשים חלשים, קטנים ולא מיוחסים; אף בקרקור הצפרדעים שלו לעת ערב, לא היה לו מה להתבייש בהשוואה לביצות הגדולות. ילדים קטנים היו מוצאים בו דגים רבים, עדות להיותו נהר זורם.

הסמוטש שימש נהר וביצה. קניין יהודי טהור, בשעה שהביצה והנהר היו מחוץ לטריטוריה יהודית. כשנמס הקרח, היה גם הסמוטש שלנו מתעורר ומציף, כמי שדורש יותר דרך ארץ לעצמו, בהראותו מה הוא מסוגל לעולל. כולם ממש נהנו מן הסמוטש שלנו, וכשאנו, כילדים, ראינו בעיתון שיש בוורשה רחוב בשם סמוטש (סמאטשא), הייתה שמחתנו שלמה.

מזכירים את לודמיר, נזכרים בנהרותיה.

מתוך הפרק: לודמיר בזיכרונות, עמ' 251-253

ק' דרידון הכנסייה ששקעה (אגדה לודמירית עממית)

בעבר, לפני שנים רבות, נאלצו יהודי לודמיר לסבול צרות צרורות ובושות בשעת הלוויה בעיר. החרפה והייסורים נבעו מכך שבדרך שהולכה לבית הקברות עמדה מזה שנים כנסייה עתיקה. כשהיו מעבירים שם מת, היו פעמוני הכנסייה הגדולים מתחילים לצלצל בעצמה. המשרתים היו יוצאים בריצה ללעוג ולצחוק ולהשליך אבנים בעקבות עדת היהודים המלווים. לא הייתה דרך צדית אחרת לבית הקברות. סבלו ייסורים גדולים ולא מצאו עצה.

התלוננו בפני הפריסטאב, מפקד המשטרה, הצביעו בפניו על בזיון המת הנורא ועל העוולה האכזרית הגדולה כלפי היהודים. מפקד המשטרה, כרגיל לאחר השתדלות רבה מצד בני העיר, הבטיח שהדבר לא יישנה. הייתה זו הבטחת שווא; וכשאידיע והעבירו מת, החלו שוב, כמו תמיד, לצלצל בפעמונים ולידות בהם אבנים.

בלית ברירה החליטו היהודים שלא יקיימו עוד הלוויות ביום. בלילה ישנים מרבית שומרי הכנסייה, ולא יראו שנושאים שם מת. ניסו גם אמצעי זה. בלילה, בחסות החשכה, התגנבו בשקט, עברו ליד הכנסייה. גם זה לא תמיד עלה יפה, ואותה חגיגה מבזה התרחשה כרגיל.

בזמן ההוא גר בלודמיר צדיק גדול וירא שמים (ר' שלמה מקקלין "משיח בן יוסף", הטמון בבית העלמין בלודמיר). היו מתכנסים תמיד אצל הצדיק הגדול הזה, אמרו תהילים במניין, עשו תעניות, חילקו נדבות לעניים – אולי ירחם ריבונו של עולם, יראה את הבושה הרבה וישלח מחשבה טובה בלב מפעילי הפעמונים, שיעצרו את מעשי התעתועים שלהם, והעיירה תיושע סוף-סוף מן הצרה חסרת הרחמים, ומן הביזיון הגדול שמעוללים לעדת היהודים החלשה וחסרת הישע.

חלף פרק זמן. לפתע נסתלק הצדיק הגדול של העיר, התלמיד-חכם שכבר היה זקן מופלג. החלו יהודים לדאוג, מרה שחורה ואימה אפפו אותם. מה עושים? אימת מוות נפלה על כולם, בידיעה מה יקרה בזמן ההלוויה, והביזיון שיהיה מנת חלקו של הצדיק.

היהודים לא נחו. פוכרים ידיים, פניהם בכאיות ומבולבלים לחלוטין, הלכו אל מפקד המשטרה. כשדמעות בעיניהם ביקשו מן הפריסטאב

לצוות שלפחות עכשיו, בהלוויית הצדיק, לא יצלצלו בפעמונים ולא ישליכו אחריהם אבנים. יהודים ציינו ברעד, מה גדול ונורא החטא כלפי המת, במיוחד נפטר חשוב וגדול זה. הגוי קשה הלב, מפקד המשטרה, היה תחילה אדיש ואילם לבקשה של "הז'ידים המלוכלכים", אך כשנפלו לרגליו ונשקו למדרך רגליו, ולבסוף גם הבטיחו לו מתנה גדולה ונאה – הבטיח שאפשר לקיים את ההלוויה, הפעם לא יקרה דבר. מיד הלכו היהודים להלוויה.

כל העיירה נתקבצה לחלוק כבוד אחרון לצדיק הגדול, וההלוויה, עם קהל הנאספים הגדול, החלה. כשעלו עם הנפטר על הזרדך לבית הקברות, נושאי המיטה קרבו לכנסייה, מיד הצטלצלו כל הפעמונים, ודווקא ברעש ובעצמה גדולים מתמיד. עדת היהודים נרעדה מפחד, ועמדה מלכת כאילו קפאה. כולם איבדו את לשונם בבת אחת, ואיש לא הצליח לעלות מילה על זל שפתיו. ובעוד היהודים עומדים כך אובדי עצה, ראו לפתע:

שהנפטר מתיישב במהירות במיטה, ובפנותו אל הכנסייה המצלצלת מצטעק בקול, ממש בשאגת ארי: "מכאן ואילך, תהיי לגל עפר!"

מאותו יום ואילך החלה הכנסייה הגדולה לשקוע, וכעבור שלושה ימים לא נותר ממנה זכר. במקום זה, מצויה עד עצם היום הזה תלולית מגודלת עשבי פרא, ועליה עומד לזכר הכנסייה השקועה, [כאן נקטע הסיפור משום-מה].

מתוך הפרק: לודמיר בזיכרונות, עמ' 254-256

מרים פרשיניצקי (בודנסקי) מבערים "שמות"

ברצוני להזכיר טקס מקורי שנערך בלודמיר בערך בשנת 1927-1928, טקס המשקף מנהגים מיוחדים של הורינו.

כזכור, עמדו בכניסה לבית הכנסת הגדול שני ארגזים גדולים גבוהים. לשם היו מביאים לעתים קרובות דפים (שמות) מספרי קודש. במיוחד לפני חג, כמו למשל בערב פסח, כשבזמן ניקוי הבתים מצאו "שמות" כאלה, ואז הביאו אותם, כדרכו של מנהג, "לגניזה". כך נאספו בשני הארגזים "שמות", כפי שכינו זאת, במשך מאות שנים.

זה היה ביום קיץ נאה בשעות אחר הצהריים, בלודמיר. בעקבות קול קורא של ועד הקהילה והרבנות, התקבצו סביב בית הכנסת מאות יהודים לבושים בגדי חג, כמו לקבלת פני חג מיוחד. ליד שערי בית הכנסת ניגנו כלזמרים יהודים שירי לכת וניגונים שמחים. מכל קצות העיר זרמו אנשים לטקס.

למועד שנקבע גדשו בחורים צעירים שקים רבים ב"שמות", עד שהארגזים התרוקנו. שקים אלה הונחו על מספר רב של עגלות שעמדו מול רחוב פֶּאָרְנֶה. נוצרה שיירה חגיגת יחידה במינה, פעם אחת בדורות, בלודמיר. וכך זה נראה: בראש השיירה צעדה התזמורת, אחריה נפרשו והתמשכו העגלות. על העגלה האחרונה ישב בחור צעיר ליד שק פתוח ואחז בידיו שני לוחות הברית מגולפים בפורמט גדול. כשהשיירה נעה, חולפת בדרכה ברחובות שונים, יצאו מן הבתים בריצה גברים ונשים, הביאו דפים בודדים (שמות) והכניסו אותם לתוך השק הפתוח. בעקבות העגלה צעדו רבני לודמיר ורבנים מן הסביבה שבאו במיוחד, "פני העיר", נכבדי העיר, ובמאסף – קהל עצום של יהודים, מכל הזרמים וההתאגדויות, שצעדו בחגיגות ובתום לעבר בית הקברות, לקיים את המצווה של גניזת דפים של ספרי קודש.

בבית הקברות נשמר מקום מיוחד שנחפר בו בור גדול מצופה בטון, בעל ארבע פינות, שם קברו את ה"שמות". מסביב למקום זה התקבצו המוני מלווים. בהזדמנות זו נשאו רבני לודמיר, במיוחד הרב של ביאליסטוק הרב גרוסמן, נאומים חגיגיים, בהם תבליטו את ערך לימוד התורה והתפללו שהאותיות של אותם דפים, שהורינו שפכו עליהם

דמעות, יקומו בנו לתחייה ויקראו לנו להמשיך את דרכם של הורינו.
טקס זה הותיר בכולם רושם אדיר.

מתוך הפרק: לודמיר בזיכרונות, עמ' 257-258



בית הכנסת הגדול

חנה-רחל וַן־רַחֵל־מֶלֶךְ (הבתולה מלודמיר) מפי בן לודמיר

לאחד מבני לודמיר, ר' מוניש וַן־רַחֵל־מֶלֶךְ, נולדה בשנת 1815 בת בשם חנה-רחל. עוד בילדותה למדה חומש ולימדה עצמה לכתוב עברית. לימים התוודעה לאגדות התלמוד והמדרש ולספרי מוסר רבים. היא התפללה כגבר, שלוש פעמים ביום, בהתלהבות כזו שלא חדלו להתפעל ממנה. מעלותיה היוצאות מן הכלל של הנערה גרמו לכך שכאשר בגרה במקצת, החלו להציע לה שידוכים. במהרה התארסה חנה-רחל עם בחור מאותה עיר. אירוע זה גרם למהפכה בחיי הנפש שלה. היא הכירה את חתנה מילדות, ואהבה אותו בכל להט נשמתה הסוערת. היא שאפה לראותו ביחידות, אך לפי מנהגי הזמן, היה הדבר אסור בתכלית. מרוב געגועים, חלתה חנה-רחל. באותו זמן נפטרה אמה. חנה-רחל החלה להתרחק מחברת אנשים, וחיותה בבידודות. מזמן לזמן הייתה עולה לקבר אמה, שופכת שם את מרי לבה.

מספרים, שפעם כשישבה חנה-רחל על קבר אמה נפלה עליה תרדמה. כשהתעוררה כבר ירד הלילה. היא נבחלה מאוד והחלה לרוץ דרך בית העלמין הישן, שם נטמנו גדולי הצדיקים בדורות האחרונים. בדרך נפלה על אחד הקברים הקדושים, החלה לצעוק והתעלפה. כששמע השומר את הצעקה, מיהר אליה, וכשהתאוששה, הביא אותה לביתה. במשך כמה שבועות הייתה חולה, הרופאים אמרו נואש. פעם קראה לאביה ואמרה אליו:

"זה עתה הייתי בשמים. בישיבת בית דין של מעלה, והעניקו לי נשמה חדשה עילאית".

כעבור ימים אחדים החלימה. מיום זה ואילך לבשה טלית קטן. התפללה בטלית וחפילין (של רש"י ושל רבנו תם). היא החזירה את התנאים לחתן, והחליטה לא להינשא לעולם. בינתיים מת ר' מוניש והשאיר לה ירושה גדולה. היא בנתה בית מדרש בשם "גורן שטיבל", עם חדר מיוחד שבו התפללה ולמדה.

שמעה של הבתולה מלודמיר הדהד בכל הסביבה. מן הערים והכפרים שסביב היו באים אליה, כאל קדושה, גברים ונשים וגם לומדים ורבנים, כדי שתברך אותם. היא הייתה יושבת בחדר שדלתו פתוחה, כולם עמדו בבית המדרש והאזינו לדדשותיה. נתגבשה סביבה חבורת

חסידים, שפנונו: "חסידיו הבתולה מלודמיר". צדיקי הזמן ההוא באו להעיף מבט באישה המופלאה. ניסו לשכנעה שתשנה את אורחות חייה ותתחתן. היא מיאנה לשמוע על כך. כעבור זמן מה החל הצדק הנודע, ר' מוטלה מצ'רנוביל, לטעון עמה שתתחתן. היא ויתרה ונישאה לרב. אך מיד התגרשה. כעבור זמן מה נסעה לארץ ישראל ונפטרה שם.

בלודמיר סיפרו את קורות הבתולה מלודמיר בנוסחים שונים. אך כך סיפר יוסלה דרייר כשהיה אנ-סקי היה בעיר. ואנ-סקי הקפיד מאוד שיכתבו מילה במילה כפי שסיפר.

מתוך הפרק: אישים ודמויות, עמ' 293-295

קחת קליגר הבתולה מלודמיר מתפללת

על גזזטרת העץ המזוגגת בגורן-שטיבל שעת ערב יורדה,
מסך אפור נפרש על השמשה,
בשמלת משי כהה
מתנועעת באדיקות "הבתולה מלודמיר" בתפילת מנחה.

לפני פרוכת רקומה זהב, חרש וביחידות,
מזמרת חנה-רחל הקדושה בין השמשות בדבקות
בהתלהבות, את קדושת האל,
על הקירות עולים כפורחים צללי החסידים.

על גבי ספר טחוב מתנשק זוג יונים כחולות,
בסאון יום חול החודר מעלה מבעד לחלונות,
מהדהד, כפעמוני קטיפה, צחוקו של ילד.

חנה-רחל בתפילת שמונה-עשרה מתנועעת, עיניה לחות,
מן הספר היונים מתעופפות,
לבה – יפחה של מי שלא הייתה אם.
26.10.1947

מתוך הפרק: אישים ודמויות, עמ' 301

קחת קליגר מוטיקל מחלק המים

מוטיקל, שם דבר הוא. וכך אמנם כינוהו בכל מקום בעיירה שלנו.

אף שלא היה בא בימים, קפצה עליו שיבה, כאילו היה זקן בן שבעים. מבין גבות המברשת האדומות המגודלות, העקומות במקצת, מציץ זוג עיניים גדולות עזות מבע, המגלות לעתים תכופות זיק עלומים, כמבקשות להעיד על כך שהוא לא זקן מופלג. סנטרו המעוקם וזקנקנו המעוגל הצבעוני שהיה כמעט תמיד לח ודביק, מזכיר ספוג ישן ומכווץ. כפוף, נוטה לארץ בקביעות, הנה, מיד ייפול בהליכתו תחת הנטל העצום של משאו הכבד. זה שנים הוא מחלק מים, ואשתו השנייה, הצעירה, "אסתר הליטאית השחורה", עוזרת לו לעתים בפרנסתו הישירה והמכובדת.

ביום חמישי מתחלפים אצלם היוצרות. הוא, מוטיקל, מתגנדר קמעה, מסדק את זקנקנו העבות, מסיר את אבק השבוע המונח ממש בכמויות על מגפיו הכבדים המשוניים, מטליא שרוול או מכנס, וצועד ברחבות אל השוק "לערוך קניות לשבת". אשתו מעבירה אליו מלאכה זו מהאי טעמא: הוא, מוטיקל, כבר מילדות "מומחה", מוכשר מאוד לקניות. ואמנם קורה לעתים קרובות שהוא מביא מן השוק מציאות ממש "גדולות", שהשיג אצל האיכרות הבאות מן הכפרים. מיד לאחר לכתו, לוקחת היא, אשתו הצעירה אסתר, לתוך הסינר כמה חתיכות לחם יבש שנשארו מן השבוע החולף, רותמת עצמה אל הדליים, ומחלקת את מנות המים לבעלי-הבתים שלה ושלו.

מוטיקל, כשהוא זוכה להגיע לשבת, הריהו מתענג ממש, אהבה מיוחדת הוא רוחש לה, ובמיוחד כשהאל עוזר ומעניק לו גם "שבוע מוצלח" – אזי אין לו שמחה גדולה יותר!

"אוי השבת, השבת! היא מאריכה את שנותיי!" כך הוא אוהב לומר תמיד אל אשתו בערב שבת לאחר האוכל, בשבתו ברחבות ליד השולחן מכרסם את העצמות שנותרו. ובבוקר בלכתו לתפילה רואים אותו רחוף לגמרי מן החולין, לבוש חלוק קצר מטולא, שמתחתיו מציץ זוג מכנסיים שחוקים עם פסים לבנים דקים. על הראש כובע מחודש משוך במקצת אל המצח כמנהגו, בהבליטו את עורפו החשוף ואת שעריו המאפיר המסופר. זוג המגפיים הגבוהים עד מעל לברכיים, כמו הושרו

בעטרן ומבריקים ממש כמו לכה, מוסיפים גם הם נופך של עונג שבת לשלמות ההופעה.

בשובו מבית המדרש, לאחר שהוא אומר שבת שלום ברוחב לב, כשהוא מזמזם לו זמר קטן הוא נוטל ידיו, אומר בנחת "שאו ידיכם" ויושב אל השולחן. בשעת האוכל הוא אוהב לספר חדשות שונות ששמע בזמן התפילה, מעשיות שונות המוצאות חן בעיני אשתו. אשתו הצעירה אוהבת להציג לו שאלות בהיגוי הליטאי הכבד שלה, והוא, מוטיקל, ממש מלא התפעלות מרעיונותיה ומחידודיה הפיקחיים.

אי-אי-אי, איזה ראש, איזה ראש, חושב הוא בלבו, ואגב אורחא נגרמת לו הנאה מרובה מאשת-חיל שלו, שאין אישה שתשווה לה.

וכשמגיעים לזמירות, מוטיקל ממש מתעורר לחיים, מלא שמחה הוא מקנח את עצמו, מתנער, ובעודו נשען על יד ימינו, מתחיל לזמר בקול הבס העבה שלו, כמו אינו רוצה לחדול לעולם.

נדמה לו שכל שירבה לזמר, תתארך השבת, וכך תתארך מנוחתו. אך אשתו מודיעה לו מדי פעם שעוד עליו לברך ולשכב לנוח מעט. ולא דווקא את טובתו דורשת היא, אלא את טובתה: כדי שתוכל, כשיישן מוטיקל, לקפוץ אל שכניה ולנהל "שיחה הגונה", אותה היא אוהבת כמו את עצמה.

כשגומר מוטיקל לברך, כבר המיטה מוצעת, הוא מסיר מעליו את בגדיו העליונים, משמיע פיהוק ארוך ומפסיד לעבר אשתו: "את שומעת אסתרקה! למנחה תעירי אותי!"

מנענעת בראשה כמבטיחה, היא משיבה מיד כמי שאינה רוצה לנהל שיחה מיותרת: "כן, כן, מוטינו!"

ומוטיקל, כבר פשוט איברים על גבי המשכב הרך, נעשה חסר דאגה ומתנמנם מיד, ואינו נותן דעתו לכך שלמחרת, ביום ראשון, כבר ממתינים לו שני דליי העץ הכבדים.

מתוך הפרק: אישים ודמויות, עמ' 303-304

משה בבירוד פראדל ולמל (מתוך הסדרה: טיפוסים לודמירים)

שניהם נמוכים, כמו מבית גידול אחד. קבצנותם ניכרה בהם ממבט ראשון. ילדים לא היו להם. הוא צהוב, הפנים כמעט אדומות. זקנקן דליל לבן-צהוב, עיניים כחולות רחבות, אדמדמות מאוד למטה. חיוך קל ודקיק, כמעט לא ניכר, שפוף על פניו התמות. לבוש קפוטה שחורה בלה, בוחקת עד מאוד מלכלוך ומיושן. על הרגליים מנעלים, תערובת של נעלי בית ונעליים חצאיות חתוכות. בלכתו כמעט לא נגע באדמה, שקוע בעצמו כנסתר, שותק כאילו לא ראה לפניו איש. לוחש לעצמו משהו, כממלמל תפילה. שנים שהה במרתף הפלוש בחצרו של הרבי, רב פינחסל. השכנים בסביבה ועוברי אורח, מתוך ההרגל, כמעט לא הבחינו בו, ונדיר שמישהו הציק לו. השליכו לעברו נדבה קטנה או פרוסת לחם. הוא לא השיב, חייך קלות, והמשיך לעמוד כמנהגו ולשתוק, שקוע עמוק במרחק הלא-נודע שלפניו.

כבר חלף כמעט חצי היום. לבסוף מופיעה המפרנסת, פראדל. גוררת עצמה באטיות, עייפה, בבגדיה הישנים המזוהמים. בעיניה יש עוד ברק נעורים, לפנים מראה של גיל העמידה, אך הן חרושות קמטים עמוקים רחבים, כאילו בכתה זה עתה. כבר עברה ברחובות רבים, בשעת הליכה דיברה בלי הרף כמו אל עצמה. לא פנתה אל כולם, רק אל יחידים, וביקשה בהעזה: "תנו משהו, יעזור לכם האל". ובקולה הבכייני איחלה שוב: "שיהיה לכם... ושיתנו ותיתנו..." על המילים האחרונות חזרה פעמים אחדות, בקול שקט יותר ובקיצור: "שיהיה ויהיה, שיתנו ותיתנו". כאילו כך עשוי העולם מאז ומעולם: יש נותנים ויש לוקחים. לבסוף התגנבה עייפה לתוך הפלוש, אל למל, שלפה מתחת לשמלתה דבר מאכל ונתנה לו, הוא סקר אותה בדממה ושתק. והיא שוב בקולה הבכייני, כמו לא אל איש, סתם לחלל האוויר, שוב איחלה: "שיהיה ויהיה... לתת ולתת..."

מתוך הפרק: אישים ודמויות, עמ' 305-306

קחת קליגר העולם מזמין אותי למות (פרקים מתוך הספר)

קחת קליגר נולד בלודמיר. בנו של חזן בית הכנסת הידוע, דוד קליגר. בנעוריו המוקדמים גילה את כישרון הכתיבה שלו, בהדפסת יצירותיו הראשונות בשיר ובפרוזה בשבועון המקומי. בהיותו פעיל כספרן בחברה "שלום עליכם", המשיך במקביל את יצירתו האישית הצנועה הכישרונית. בשנים 1930-1932 נתקבל למשפחת הסופרים עם פרסום יצירתו הבשלה יותר בשבועון הספרותי הוורשאי "ליקטורארישע בלעטער" בעריכת נחמן מייזל. הוא מהגר לארגנטינה והופך שותף לעבודה העיתונאית היהודית שם. בשנת 1941 רואה אור ספרו הראשון "שירת האדמה", שירים ובלדות. כוח היצירה שלו גדל ומתרחב, פרוט כישרונו רואים אור בשורה של ספרים מודפסים בשנים 1943-1958, מהם ראוי לציין במיוחד את ספר השירים והבלדות "העולם מזמין אותי למות", המוקדש לטרגדיה המחרידה של קדושי לודמיר, ונותן ביטוי לזעקת הכאב העמוקה ולסבל דורנו. ראוי לציין שלאחר ביקורו בישראל פרסם קחת קליגר בבואנוס איירס בשנת 1956 ספר שירים "נופי ישראל".

העולם מזמין אותי למות

העולם הזמין אותי לכוס אבלות,
העולם הזמין אותי לסעודת דמים,
העולם הזמין אותי למות.
באתי, שתייתי מכוס האבלות,
באתי, מוכן ומזומן למיתה.
כדי שימתק המשקה לחי, כדי
שיתערב לי פת הערבית,
כדי שנוח יהיה לי המוות –
חרקו כלזמרים ניגונים מתים אל מול קברים פתוחים,
רוחות ריקדו עם חבלים על עמודי תלייה,
קשתות חפרו כמעדדי פלדה –
אללל, אימא, איכה ניגנו החלפים האדומים,
אללל, איכה שאבו ניגונים ממיליוני מיתות,
בשעה שלילות תלויים התנוודו תחת כיפת שמים,

בשעה ששנים חפרו לעצמן קבר בחיך.
ואני, אימא, איך שחיתי זאת,
איך שחיתי עד תומה את כוס הדם,
כוס מרורים מרה של אבלות,
ולבי נמלא ניגונים של מיליוני מיתות,
דמי השתכר מזעקות וידוי,
גופי פֶּרֶכֶס,
גופי קדח,
גופי גסס
ולא מת.

גופי גסס, פֶּרֶכֶס,
גופי קדח ולא מת.
פקחתי עיניים,
ראיתי הריסות וחורבות,
ראיתי לילות מתים
וגרונות חנוקים,
ראשים כרותים, עוד עיניהם פקוחות,
רוחות שורקות חגורות חרב,
מרקדות על גגות, על עצים,
על גופות, על איברים,
על גרונות חנוקים,
על ראשים מתים, עוד עיניהם פקוחות.
מי כאן,
מי כאן בחלל אדום של רוחות שותתות דם,
מי כאן,
מי כאן תחת שמים שהוצתו
בלחט תבערה,
מי כאן תחת חורבות אפר ואש?
כך שאלתי וזעקתי,
כך שתת דמי,
כך הלכתי,
כך תעיתי מבעד לימים ויממות מאפירים,
מעל אודים עשנים של חיים ובתים,
דרך עולמות כבויים.

לאימת זַעקתי אין עונה,
רק רוחות נוגנות ניגונים מתים
מעל גרונות חמים שחוטים.

מי כאן,
מי כאן תחת אודי אש עשנים,
מי כאן,
מי כאן תחת שמים טבולים באודם?
לאימת זַעקתי אין עונה,
רק רוחות שורקות עוד מרקדות על לולאות יריות,
רק רוחות נוגנות בחריקה, ניגוני גסיסה
מעל ראשים מתים שעיניהם פקוחות.

מי כאן,
מי נותר לאחר כוס האבלות,
מי כאן,
מי נותר לאחר סעודת הדמים?
אני עוֹטף גופי
בפיסת שמים – פרוכת קרועה,
אני מסחיר ראשי
בצללים המרוטשים של התליות,
אני פוכר אצבעות
מעל תלוליות קבר פתוחות:
הו עולם, אתה העולם,
תליין אדום חלף,
הו עולם, אתה העולם,
רוצח חגור חרב,
הזמנת אותי לסעודת דמים,
באתי, אכלתי מפת ערבית שלך;
הזמנת אותי למות –
באתי, מוכן ומזומן למיתה;
אמרתי וידוי,
גופי פרכס,
קדח וגסס,
ולא מתי;

הולכת והולכת אותי
דרך שבעה מדורי ייסורים ואבדן,
הולכת אותי דרך מיליוני מיתות,
ולא מתי.
ומשום שלא מתי,
רוצה אני תיקון לחיי השעה;
ומשום שלא מתי,
רוצה אני גאולה לקיום הארצי,
רוצה אני גאולה מאימה ומחרדה,
רוצה אני גאולה
מסקילה, משרפה,
מִהָרָג, מִחֲנֹק.
רוצה אני את האדמה הפורחת, את הים השקט,
רוצה אני את המרומים הכחולים, שמי השלום,
רוצה אני את השמש המאירה על ראשי, על כתפי,
רוצה אני את היום המשתפך בשיר
בתוך דמי ואיברי;
רוצה אני את טובם הירוק של ההרים,
את שלוות העמקים,
רוצה אני את השולחנות הביתיים השבעים,
את השמחה המתוקה כִּיֵּן,
את הנשימה המרקדת של ימים ויממות;
רוצה אני את ברכת השדות,
ואת שפעת שיבולי הדגן,
רוצה אני את האסמים,
את האמברים,
את הגרנות,
את המכרות,
את אוצרות הזהב והכסף;
רוצה אני את הנמלים,
בתי החרושת,
הכפרים,
הערים,
המרחבים,
הגבולות –

רוצה אני את העולם העגול מארבע רוחותיו,
רוצה אני את היקום כולו.
הו עולם, אתה העולם,
חלף אדום עיניים,
הו עולם, אתה העולם,
תלייה מתנודדת ברוח –
הזמנת אותי לסעודת דמים –
באתי, אכלתי מפת המוות שלך,
הזמנת אותי למות –
באתי, אכלתי מפת המוות שלך;
הזמנת אותי למות –
באתי מוכן ומזומן למיתה;
אמרתי וידוי,
גופי פרכס,
קדח, גסס,
ולחכעיס לא מתי.

ומשלא מתי,
רוצה אני קנס,
פסק,
דין תורה,
רוצה אני חשבון,
סך הכול,
סילוק –
משום שגופי עודו מעונה
באימה וחרדה,
משום שדמי עודו שיכור
בזעקת וידוי,
משום שלבי עודו מוצף
ניגונים של מיליוני מיתות.

הו עולם, אתה העולם,
רוצח אדום חלף,
הו עולם, אתה העולם,
תליין מתנודד ברוח –

אתה תיתן,
לי תיתן את העולם העגול על ארבע רוחותיו,
אתה תיתן,
לי תיתן את היקום כולו,
אתה תיתן,
לי תיתן – סילוק, סך הכול, חשבון! ...

השחיטה בפיאטידין

עצי סתיו ראו ושתקו,
שמי אלול אל-על לא זעקו,

עצי סתיו למה שתקתם?
שמי אלול למה לא זעקתם?

את העיירה שלי, עשרים אלף יהודים,
בי"ט באלול שחטו בכפר פיאטידין.

אויה לכם עצי פיאטידין,
אויה לכם שמי פיאטידין.

יונקי שדים וילדים, נשים וזקנים,
את כולם עד אחד, שחטו יחדיו בחלפים.

החלף שחט הסכין חתך כלה וחתן,
רב ומחותן.

מן הרחוב הראשי עד חצר בית הכנסת, עשירים ועניים,
שחט החלף כשוים בין שווים,

עשרים אלף יהודים שלי, כמה נותרו?
איש לא נותר, לא, לא נותרו.

ועצי הסתיו ראו ושתקו,
ושמי אלול אל-על לא זעקו.

עצי סתיו, שמי אלול ספרו לי
על השחיטה בפיאטידין, אללי, אבוי לי!

מכיר את הכפר, את כל הבקתות,
המישורים היבשים, הדרכים הכמהות.

מכיר את הכפר, פיאטידין של ווהלן,
כל איכר עלוב ודל מן השווקים והירידים.

מכיר כל אסם, כל צליל של חרמש, מנוגן
בסתיו שמשי, בחורף מעונן.

שמים סָפְרוּ, עצים סָפְרוּ לי,
על השחיטה בפיאטידין, אללי, אבוי לי!

הרב יעקב-דוד, איש תמים, השיבה זרקה בו,
האומנם חיך הוא, קודם צאת נשמתו?

הינדה הגבאית במטפחת שִׁבְתָּה
האם קיבלה באהבה את רציחתה?

שמים ספרו, עצים ספרו לי,
על השחיטה בפיאטידין, אללי, אבוי לי!

וחזנית בית הכנסת, פסיה-גיטל, אימא,
עם אחותי, בתה היחידה,

האם ריקדה מול השוחט ושרה
קדוש, קדוש, ושלוש פעמים קיפצה?

ויצחק-שלמה השוחט ברכה עשה
כשסכינו של הרשע את גרונו שיספה?

ושואב המים, שרולֵיָה האילם,
הצטעק בגסיסתו: אלוהים כבר ישלם?

ובכי ילדו בן שבע, של ר' נחומצה
כמו "שמע ישראל" חנוק, בחלל נתלה?

אבוי לכם עצים, עדות, בדם מגואלה,
מדוע שתקתם בפיאטידין בעת העקדה?

ארשום זאת בפנקס לבי בדם,
לדורי דורות, לזיכרון עולם:

בשעה שאת העיירה שלי, עשרים אלף יהודים
בי"ט באלול שחטו בכפר פיאטידין –

העצים על פני האדמה לא בכו, לא זעקו,
והאלוהים בשמים – שתקו!

שמעיה הולך לתלייה

היום יונק גביע דם יהודי אחרון לפני שקיעה,
שמעיה מתנוודד ביקוד אדום, אל זימנה לתלייה.

נסים מפני הדרך הנפרסת, בקתות איכר, עצי לבנה,
עיני שמעיה, אש כחולה, שמעיה הולך לתלייה.

נוצץ צלב הקפלה, השמשות בערה מרה,
קווצות שערו של שמעיה מתבהרות כשרפה, שמעיה הולך לתלייה.

באגרופיו נושא אש להב בלי לכווץ שמורה,
כמו לקרט כמו בוטוויין – צועד שמעיה אל התלייה.

על שפתיו קללה זועפת, בדמיו להט שנאה,
כאבותיו הקדושים – הולך שמעיה לתלייה.

מתחת לאבק האפר של הגטו, רואה הוא גבעול עשב זעיר בפריחה,
קודחות שפתיו של שמעיה: לְבָנָה לבן יצמח כאן מן התלייה.

על לילה קצר צלוב, יתבהר השחר בזריחה,
שמעיה ממלמל: אני אחרון היהודים ההולך לתלייה.

מתוך האדמה תבצבץ שמחת עמים, כפרחים לאחר זריעה,
איבריו של שמעיה שרים הללויה בדרך אל מותו, אל התלייה.

שלום לכם אבא-אימא יקרים, גדולה היא הזכייה,
למות כיהודי וכאדם אמיץ, על עמוד התלייה.

שמים קרים מאפירים באֶפֶר, בזפת נמרחת היריעה,
צווארו של שמעיה, נוקשה בלולאת חבל התלייה.

גופו הוא נס, נֶס ברוח, מתעופפת קווצתו האדומה,
עם ישראל חי! שר שמעיה, שר על עמוד התלייה.
1947

מכתב קצר לאלוהים

מכתב אני כותב
לך אלי,
תוכל להעניש אותי
ברוב חומרה.
בלילה אחד,
ליל פחד ואימה,
יתום משני הוריי הפכתני,
יתגדל.

את ביתי
עד היסוד החרבת,
מביתי
רק תלולית עפר הותרת,

הכול לקחת ממני,
ולא את צערי,
עתה בודד אני
כמוך אלי –
יתגדל.

תועה בין חורבות,
מופקר לחסדים
בתוך עולם מת,
חסר רחמים, אלי.
הא לך נשמתי,
בעד קורטוב שמחה,
תרצה בגופי,
הנה גם הוא מוכן –
יתגדל.

מכתב אני כותב
לך אלי,
תוכל להעניש אותי
בחרונך.
אין לי עוד דבר
על אדמתך החטאה
אלא קללה, אנחה, דמעה –
יתגדל.

אפרה של אחותי הקטנה

השב אליי הרוח את אפר אחותי,
אטמון אותו בחביון לבי.
חפש היטב, הריחו מעורב
באפרם של סבים-סבתות.
כמו קמע אנצור את זה האפר
עד כלות ימי,
ואז אמסור אותו לאדון עולם –

שי.

וכך אומר אליו: האל, זכר לחורבן עמך
מתת אני מביא לך,
שב אל, ואפר על ראשך,
שב וקרא "איכה".
אֶחָלִי הָרוּחַ, הִשָּׁב אֵלַי אֶת אִפְרֵי אַחֲוֵי
מַעֲבָר לַיָּמִים,
חֶפֶשׁ הֵיטֵב הִרְיָהוּ מַעֲוֵרָב
בְּאִפְרָם שֶׁל אֲבוֹת וְאִמָּהוֹת.

קהת קליגר יהודי לודמיר הולכים למוות (פרגמנט מן הפואמה:
השחיטה בבית הכלא הגדול)

סמטאות המבצר הטחובות מתכווצות באימה, מבקשות להימלט,
לעזוב את זו האדמה המקוללה; כילדים מדוקרים מתגוללים עצים
בפינות רחוב, עוד מפרפרים בהם פצעי חרב פתוחים.

הבוקר, אין עתותיו עמו לסרוק קווצותיו הכחולות, הוא חמק מבעד
לסורגי הכלא עם לילה, לדרכים המדממות ברצח יהודים, כבשים חסרי
מגן, מבוועתים אל מול החלף, החבל, התלייה.

על קירות ישנים מתפוררים, עוד גוססת נשימת לילה אחרונה, כמו גוף
גרום ומצומק מעבר לסורגים; ניצוצות שמש ראשונים נוטפים, ברחש
של צלצול כבוש, חלודת חוטי תיל דוקרני, התלויים כוורידים צורבים.

כפשפשים תאבי דם יוקדת במוחות משולהבים הידיעה, האלם, מלא
צווחה מזדעק מכל גוף: הנה יגררו, הנה שוב יובילו לעופרת, לחבל,
לבור, לשרפה!

את מי יובילו, את מי יגררו: שלדים מיובשים, עצמות, גולגולות, גופות
משחירות כבר ימים, מוכלבות עופרת, למות פעם נוספת לפני
וסטרהיידה התליין.

לאן זה יובילו? פיאטידין כבר סבאה דיה, פיאטידין כבר זללה דיה –
דם, לשד, עצמות.

אש המוקד בלודמיר מציתה את לבות היהודים, אימהות צורבות
אימתן בגוזלים הרכים.

יהודי עיוור, זקן, אומר וידוי בינתיים, שני מגיש סכין לגרונו שלו: אם למות, הבה נשחט את עצמנו אחים במו ידינו, בל יראה השוחט בסבלנו, בייסורינו.

מגחך לו קולו האדום של התליין וסטרהיידה, נאה בעיניו היללה, הלווית יהודים עליזה. בחדווה מעמיק הוא לנעוץ ציפורן מאזימה בלב יהודים מבוועתים.

הו פיאטידין, במה חטאת, במה זכית שאת שכניך היהודים את מיישנת בערש של בורות מוות? פיאטידין מי חטב את עציך להקציעם לעמוד תליה, תבער עליך החרפה והקללה לדור דור.

הו פיאטידין, ראי, מתים צעדי זקן וטף על הדרך אל חיקך המרוטש – אך אתמול שדות חיטה – מדוע לא זרעת אדמתך טרשים ואבן, מדוע לא הבערת אדמתך בשרפות יער?

ראי, המוות מהלך, הלוויות זקן וטף. שמים – למה זה תכחילו, מרטו עצמכם לגזרים! ואם יש אלוהים – ימות עמם יחדיו, קודם שתזווג האדמה מקולות חנוקים.

והכלבים האוקראינים הבלונדיים עוד שומרים בחוץ על השער, חושפים שיניהם המתעקלות בשנאה ארסית מבעבעת – למה זה שומרים על שער? בשעה שיהודים גוססים, וגוזלים, אללי, מתבוססים בדמם, שחוטים.

עוד שומרים על שער הכלא כלבים חומים-בלונדיים, מהדהדות עצמות הגופות, כעצמות שלדים – מי יצליח לגרור עצמו לשוחות הקבר בפיאטידין, מי יזכה למות החסד של השוחט?

ושער הכלא, שער העדות, עדות יחידה –

ייאנח בחריקת בריחים גדולים ומוטותיהם הרחבים, וקולו המתכתי עוטה השריון של התליין וסטרהיידה, פקודת רצח אחרונה יחתום בדם יהודי.

19.1.1948

יוסלה דרייר מדבר אל אלוהים

יוסלה דרייר יושב בקפוטת ירוקה מופשלת, בחצר האחורית שטופת השמש שבקלויז המעוקם של קרלין, על לוח של עץ אורן שעוד עליו שרף היער, חורת הוא במפסלת "פה נטמן" על ילד.

אי-אי, יהודים קטנים, מתים אבוי, משחפת; בצערו משיב הוא את נפשו בהרחת טבק. זקנו בן התשעים נודף יי"ש. "תיקון חצות", "מעבר יבוק", רק הוא בבדידותו, יוסלה – תלולית חומר כבר, צל.

המפסלת מורטת בכעס בבשר הלבן של הלוח, כובע המצחייה מתנווד על ראשו – פסוקי תהילים על שפתיו, דמעה בעיניו:

אלי הטוב, לא עוד פריחה שחורה מעבר לגדר בית העלמין, לא עוד מיתות של ילדים, יהודים קטנים, שלא הספיקו מחלב אמם לינוק.

הכפר הקדוש

בפיאטידין, כפר בווחלין, בימים ההם –

שלווה כחולה, עששיות לוהבות, חוות מנומנמות. חרמשים מבריקים חנוקים מיין שמש, מכלאות טחובות, אסמים מלאים אלומות דגן.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בימים ההם –

פרה בוחה בשקיעה ורודה הנשקפת באגם. בחורשת אורנים משחפכים זמירים בנעימה סלבית, במשעול שיבולים צועדת שיקסה יחפה נושאת כד חרס.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בימים ההם –

נער רועים שערו פשתן, חליל רועים, כר דשא מהביל. מדורה לילית מתפצחת. מלא דיצה מלא רינה, מפזזת באחו בליל ירח מפוחית אפופת געגועים.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בימים ההם –

מפה כחולת גדילים – שמים – פרושה על ניסן לבן מאדים. בצד הדרך המאובקת, קפלה בכיפת זהב, איכרה כורעת, נושקת לרגליו הצלובות של "יוזיל".

בפיאטידין, כפר בווחלין, בזמן הזה –

השדות מנצים בפריחת גולגולות ועצמות. על שיבולים שפלות קומה,
תש כוחן להוריק, מתנוודים ראשים קטנים בהירים של ילדי לודמיר
המתים.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בזמן הזה –

כל עשב נובט הוא איבר, כל שורש – עצם. מפרחי הדגן נפלט קצף
אדום סמיך-דביק של הלב החי המדויקר.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בזמן הזה –

מתעקל באנחה איבר מעוקם מעל ענף. למרחקים נפרשות: גנוינה,
ריליון, חאפאליק', קילשצ'ינה – קבר אחים של עיירות.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בזמן הזה –

האדמה לא עוד רוצה היא אדמה להיות, האדמה רוצה להיות שמים.
אפר על ראשה, נודדת השכינה האבלה בפרכוס, בחרחור קולות
חנוקים.

בפיאטידין, כפר בווחלין, בזמן הזה –

תלויה השמש, פנקס פתוח; אותיות רותחות מבעבעות, נוטפות זרזיפי
דם חמימים-דקיקים, דמם הקדוש של עשרים אלף יהודי לודמיר.

12.10.1947

מתוך הפרק: בתקופת השואה עמ' 318-328

גניה שטרן בימים הראשונים למלחמת העולם (פרק זיכרונות)

לודמיר, ספטמבר 1939. הסמטה הקטנה שלנו, ליד השוק הירוק, השתנתה: היא ריקה כמעט מאדם. ריקה מירקות ופירות, הכול כמו מת. רק פה ושם, בפינות ובהצטלבויות הרחובות שליד בניין מועצת העיר ורחוב לוצק, נראו שומרים יהודים שעמדו על המשמר בזמן אזהרה, למנוע תנועת אנשים ברחובות. זיהו אותם לפי הפסים הצבעוניים על השרוולים, ומסכות הגז שעל פניהם. כשירד הלילה נאלצנו לכסות את החלונות במעטה שחור, לשכב על הרצפה לאור הפתיל הקטן של מנורת נפט, ולהאזין לשקט המפחיד של הלילה שהתארך כמו שנה.

בימים הנוראים הללו חלתה אחותי גיטל במחלה קשה, ולקחו אותה לבית החולים ברחוב קובל. אצלנו היה אז מצב מלחמה, הצבא הגרמני זרם מעברו השני של הבוג ויהודים רבים החלו להימלט אלינו כדי להינצל. בתי המדרש התמלאו מיד.

על הצרורות הנערמים יושבות-שוכבות נשים בכיות עם ילדים שלא אכלו ולא ישנו דיים. בזמן אזהרה היו השכנים אצים להתכנס בשיטבל הבנוי אבן שפצצה לא תחדור אותו. ילדים בכו מפחד, ויהודים אדוקים התחננו בתפילה להצלה מן השונא, שיינתנו להם החיים מתנה.

באחד הימים לפני הצהריים שמענו הפצצות ראשונות חזקות שפגעו בתחנת הרכבת, רסיסים התעופפו עד לבתינו. ביום זה לא יצאנו מן הבתים כלל, שכנים התלחשו שיש פצועים רבים וגם מתים.

באותו ערב שמענו עגלה מתקרבת לביתנו ובה שוכבת אחותי החולה גיטל, מתה למחצה. שילחו אותה מבית החולים שבו מצויים כבר כמאה פצועים מן ההפצצה של היום. רוצים להצילה, אך הרופאים מפחדים ללכת לקונסיליום; רשמו לה זריקות, אך האחות פחדה ללכת ברחוב.

בשעות הבוקר היינו רואים בסמטאות, גברים רצים עם צרורות מצעים ונשים עם ילדים בזרועותיהן; הם רצו עם שרידי נכסיהם ורכושם אל הכפרים ואל השדות, הרחק מן הפצצות. נותרנו כמעט יחידים בסמטה שלנו. זכור לי, שגם דודתנו יוכבד הייתה אורזת חפצים כל בוקר ופונה לאבא: "בוא שלום, נברח גם אנחנו!" תשובתו הייתה: "לא, אינני רץ לשום מקום, אם שוכן מרומים ירצה להגן עליי, ישמור עליי גם כאן".

ואיך יכולנו לרוץ עם חולה שכזו? בזמן אזעקה היינו נושאים אותה על כפיים אל רצפת השטיבל של בִּלְדוֹבְקָה. זכור לי שמגדל הפעמונים של הקתדרלה שבקרבתנו, בער בגלל פצצה שהתפוצצה, בו בזמן עלתה באש שורת בתים שדריהן ברחו מהם. אותה שעה היינו בסכנה גדולה.

מלבד האויבים המעופפים, נוספו לנו כל יום אויבים מבית, אוקראינים שרצו לעקור משורש את מעט היהודים שנותרו בעיר. הפולנים בעלי התפקידים הבכירים עזבו את לודמיר זמן קצר לאחר תחילת המלחמה, והעיר נותרה ללא פיקוח. בוקר אחד ברחה הנהלת בית הכלא שנמצא לידנו למרגלות החר. שערי הכלא נפתחו וכל הפושעים יצאו העירה, נשק בידיהם, "לשמור על הסדר" כביכול. ברחובות נתלו כרזות בדבר הנהלה זמנית לעיר, בראשה עמד רופא אוקראיני מוכר, אנטישמי גדול. החלו רדיפות מבית של יהודים. ברחובות וואדאפווינה ואוסטילה הוציאו יהודים כדי לירות בהם, ואת הבתים הציתו. מעבר ברחוב היה כרוך בסכנה גדולה.

לי לא היה זמן לפחד. מצבה הבריאותי של אחותי החמיר. נותרתי היחידה שטיפלה במשפחה. אלה היו שעותיה האחרונות. לא האמנתי, כמטורפת רצתי ברחובות הריקים לבית המרקחת בשביל הזריקות. עוד רציתי להציל את אחותי. כדורים נפלו במרחק מטרים ספורים ממני. כשנכנסתי, מתנשפת כל עוד רוחי בי, אל האחות להזעיקה כדי להזריק לה, שאלה אותי בפליאה: "עכשיו? הרי אסור ללכת ברחוב, אבוא מאוחר יותר, כשיירגע". אך גם אני כבר איחרתי. באותו יום לפנות ערב, בזמן ההלוויה של אחותי, הביאו לבית העלמין קרבנות שירו בהם לאור היום ליד בית הקולנוע ברחוב פאקנה.

לילה נורא היה למשפחתנו. שכבנו על הארץ אצל קרובינו מזמושטש, והקשבנו בלבבות שבורים לדממה. בחצי הלילה נשמע רעש טנקים ומכוונות ירי כבדות, צעקות ושואן אדם. נדמה היה שהשונאים נכנסו חלילה לעיר. עם השחר המכחיל יצאנו בלבבות מלאי מועקה אל אור היום, לשמוע מילה. ראינו בקורת רוח את הצבא הרוסי. אנשים שוחחו בינם לבין עצמם, שהדרך הייתה קשה וארוכה משום שהגשרים של לוצק ניזוקו, ובינתיים נפלו קרבנות חינום.

בסוף דצמבר 1939 יצאתי מלודמיר ללמברג, ומשום – אל תוככי רוסיה. (עינת 1955.4.6)

מתוך הפרק: בתקופת השואה עמ' 333 – 336

פסי ברנר-ביטרמן זיכרונות של ניצולה (קנדה)

בראשית 1943 פרצה מלחמת כנופיות בין פולנים ואוקראינים, בעיקר בלילות. שהינו אז בבונקר אצל ברונק סקז'אק בווייחוב, 12 ק"מ מלודמיר. בוקר אחד אמר לנו בעל הבית שהוא נאלץ לעזוב את הקולוניה מפחד הכנופיות, בידנו הבררה להישאר או ללכת לגטו לודמיר.

החלטנו ללכת לגטו. קשה היה לעבור דרך של 12 ק"מ עד הגטו, בקלות ניתן היה לזהות אותנו בגלל מראנו הרע. בחבורה שלנו היו אתל התופרת (שם משפחתה לא זכור לי) ושתי בנותיה צופה ושרה. הן הלכו למקום אחר, מקום בו שהתה בת שלישית עם בעלה; אותי השאירו אצל מכרה שלהם, גויה בשם סטאכה, זרה לי לחלוטין. היא ביקשה לנסות אותי ונתנה לי את כל עבודות הבית. עבדתי בשארית כוחותיי כדי לרצותה וציפיתי לרדת הלילה שאוכל לקבל מקום משכב להניח עליו את עצמותיי העיפות. בציפייה למנוחת הלילה, הבהירה לי סטאכה שבעלה משרת המשטרה וחוזר מדי לילה שיכור, והוא עצמו עלול לירות בי. היא הבטיחה להסתיר אותי מאחורי הארון קודם כניסתו הביתה. בינתיים שכבתי על הרצפה, אך מפחד לא יכולתי להירדם. ברגע שהתנמנתי מעיפות, נשמעו צעדי בעלה וידידו, שוטר אף הוא. בעמדי מאחורי הארון שמעתי אותם מספרים בצחוק איך גורים יהודים ממחבואיהם ומקבלים תשלום לכל ראש. תוך כך פנה הבעל השיכור אל סטאכה בצרחת פרא: "אילו מצאתי אצלך יהודי, הייתי יורה בשניכם". בייסורים כאלה שהיתי מאחורי הארון כמה לילות. לא יכולתי לשאת עוד וביקשתי מסטאכה שתעביר אותי לגטו. בקושי רב עלה בידי לשכנעה, והיא העבירה אותי תוך סיכון חייה.

בבואי לגטו החלו קודש ורינגל [? אולי רגאל] מהורוביישוב, שהיטיב להכיר אותי, לחקור אותי היכן הייתי. לפי ההוראות חובה לאסור לכמה שבועות כל אדם חדש שבא, עד שיעבור רישום ויהיה לגלי כדי שיוכל לקבל עבודה ומזון. אני לא נאסרתי. בהיותי בלתי לגלית נאלצתי להסתתר בעליית גג יומם ולילה עם אנשים נוספים כמוני, בתנאים סניטריים איומים. המצב היה בלתי נסבל, החלטתי להתגנב מן הגטו, אף שלא היה לי לאן ללכת. הדרך היחידה מן הגטו עברה ליד בית הכלא. השומר הבחין בי כשכבר התרחקתי וצעק אליי לעצור, התעלמתי והמשכתי ללכת. הוא לבטח סבר שאני גויה, הייתי יחפה ועל

ראשי מטפחת לבנה. אין לחאר את האימה שחשתי. בדרכי הבחנתי בבית, מבלי לדעת מי נמצא בו, פתחתי את הדלת. ראיתי לפני גוי מיסח באחת מרגליו; בבלוריתו הלבנה דמה בעיניי לשודד. מרוב אימה קפאתי על עמדי ליד הדלת. לשאלתו: "מי את ומה את רוצה?" – פרצתי בבכי וסיפרתי מה עבר עליי עד כה. לאחר שתיקה ממושכת ולאחר שנמלך בדעתו הורה לי לחכות עד שיחליף דברים עם אשתו. הם החליטו להחזיק בי כמשרתת המטפלת בילדיהם. הם עצמם נמלטו מן הכפר סטפאקוביץ והיו עניים מאוד. במשך הזמן שעסקו הם בהכנת לחם [תבואה] ותפוחי אדמה לעצמם, התחברתי עם הילדים בקשר של אחווה גדולה, במיוחד עם הילדה בת החמש, גניה, שנקשרה אליי בכל מאודה.

בתום עונת האיסוף בשדות לא היה להם עוד צורך בי; בו בזמן נתפרסמו מודעות תכופות שהנותן מסתור ליהודי מתחייב בנפשו, כל משפחתו ותיירה. כשיגשתי לארוז את צרורי הדל כדי ללכת משם, פרצה הילדה הקטנה, בנוכחות המשפחה כולה, בבכי תמרורים ולקחה בעווית תוך שהיא זועקת: "אם פוליה חלך מאתנו גם אני אלך אתה, ושיהרגו גם אותי יחד אתה". איזו עצמה מפיה של ילדה. ההורים מלאו רחמים, הם החליטו להחיר לי להישאר. כעבור זמן-מה השפעתי על הגוי לחפור בונקר ולהסתיר יהודים נוספים בתשלום. הודות לכך ניצלו חי 13 איש, בהם שלמה שטרן מזאמושץ', שעה שְטֶמֶר, מוישלה (שם משפחתו לא זכור לי), ריבהלה רייז ושלוש ילדיה, ד"ר לנדוי וכמה יהודים נוספים שאת שמותיהם אינני זוכרת. בבוקרה של שבת אחת קרא לנו בעל הבית פיוטר אל חלון ביתו שניצב סמוך לגטו והצביע על כך שהחל הפוגרום השלישי. מרחוק הבחנתי במראות הנוראים: איך מוציאים את המועילים, צעירים וזקנים, עירומים למשאויות, מובילים לחורשה הסמוכה מעבר לגשר. שם התיזו עליהם נפט ושרפו אותם חיים. מי שניסה לברוח – נורה. צחנת הנשרפים הורגשה זמן רב. האנשים הנזכרים, ששהו עד אז בגטו, הסתתרו בבונקר של הגוי שלי וניצלו, התפזרו איש לדרכו. זה קרה בתחילת חורף 1943, אני זוכרת ששרר אז כפור ושלג ירד.

מתוך המוספים, עמ' 585 – 588

שמואל ש"ץ יומן גטו

1.9.39

ביום שישי בבוקר הזדעזעו תושבי לודמיר מן הידיעה שגרמניה הכריזה מלחמה על פולין, והפציצה את ערי פולין.

ביום ראשון, שלושה בספטמבר, באו אל עירנו הפליטים הראשונים מפולין, הם נסו בבהלה, מותירים מאחוריהם נכסים ורכוש. הם סיפרו שמטוסים גרמנים מפציצים את הערים ללא רחמנות, בתים מתעופפים באוויר, מתים מתגוללים ברחובות. הם סיפרו שהחורבן בפולין גדול והאוכלוסייה נמלטת; לאן רצים אין יודע, מביטים זה בזה ורצים. הכביש בדרך אוסטילה לכיוון דרך לוצק לא נח, לא ביום ולא בלילה. פקידים גבוהים, קצינים, קונסולים, בנקאים, משטרה וסתם אנשים, כולם נמלטים לכיוון וילנה, דרך לודמיר.

מיד הוקם ועד לעזרת, בראשות ראש המחוז, כדי לסייע לעוברים במזון ובמקומות לינה. הדרכים מלאו נוסעים בעגלות, אופניים; נשים נגרו עם עגלות ילדים. המטוסים לא חמלו גם עליהם, הרוגים רבים היו מוטלים בצדי הדרך. לאורך הדרכים מוורשה היו פזורים נכסים ורכוש נטוש.

העיר שינתה פניה מיום ליום. החנויות נסגרו. כמעט בכל בית, בכל חצר, פליטים בכלי רכב. ברבים מהם לא היה בנזין, נטשו אותם והמשיכו הלאה ברגל. לאן? אין יודע. רצים, בורחים מן האש.

קרבת המלחמה הראשון הייתה האישה טמה בירמן, אשת רופא השיניים רפאל (ציוני מלודמיר), בעת שחפרה ליד בית הקולנוע שוחת מגן כנגד הפצצות אוויר, לקחה בהתקף לב ומתה.

9.9.39

ביום ראשון השני למלחמה, הופצצה לודמיר, רחוב לוצק. ההפצצה גרמה לקרבנות רבים, בהם: בן לוינסון, משפחת זילבר, שני האחים וֶנְבֶּרִיק ואחרים. מיום זה ואילך ברחו רבים לכפרים הסמוכים. העיר נראתה מתה. במרכז ובכל פינה חפרו שוחות. צבא פולני רב נראה בכל קצווי העיר. הצבא הגרמני כבר היה בפאתי העיר, ונסוג על פי הסכם שנעשה אז בין רוסיה וגרמניה.

יומיים הייתה לודמיר ללא שלטון. הפולנים רצו להקים שוב ממשל פולני בלודמיר, ורצו לבוא חשבון עם "היהודים הקומוניסטים". שני קרבנות נפלו אז ברחוב לוצק ליד בית המרקחת של קמינסקי.

משלחת חמקה ללוצק, מקום בו שהו כבר הרוסים, ובלילה בא כוח רוסי שהשליט סדר. למחרת, 28.9, בא צבא רב שהמשיך לצעוד הלאה והלאה עד לובלין. אך לפי פקודה נסוג הצבא לאוסטילה [אוסטילוג], שם נקבע גבול גרמניה-רוסיה.

בנסיגתם מפולין לקחו עמם הרוסים יהודים רבים שלא רצו להישאר עם הגרמנים, אלה היהודים המעטים שנשארו ברוסיה. הגלו את הפליטים לסיביר, והודות לכך נשארו בחיים. הם שבו מרוסיה לפולין, ממנה הם שואפים כולם לעלות לארץ ישראל, משום שבפולין מצאו רק את חורבות בתיהם, משפחותיהם נורו, נכסיהם ורכושם נבזזו. תקוותם היחידה עתה היא ארץ ישראל.

ההסתגלות לחיים הרוסיים בזמן הראשון, הייתה קשה. המעבר מקפיטליזם לסוציאליזם היה קשה לרבים. החרימו הכול; כל טחנות הקמח (בלודמיר היו 8) הולאמו לטובת המדינה; בתי המסחר הגדולים, הבתים הגדולים, נלקחו; הפריצים והמתיישבים הפולנים נשלחו לסיביר, ואדמתם חולקה בין איכרים עניים. מחנות-מחנות של קצינים פולנים, פקידים גבוהים, אנשי משטרה, נשלחו לסיביר. מקצת הגבירים הגדולים בעיר ברחו ללמברג מפחד סיביר, בהם נתן גולדשטיין (בעלים של בית גדול ובית מסחר עשיר למכונות חקלאיות), יעקל קלטין (בעלים עשיר של בית עסק למיני סדקית) ואחרים שנורו לימים בידי הגרמנים בלמברג.

אט-אט התרגלו תושבי לודמיר לחיים, עבדו והעריכו שכך יהיה לנצח. מעברה השני של פולין היו לנו צרות רבות ממה שעוללו הגרמנים ליהודים. קיבלנו ידיעות על גירוש מזעזע בחלם. גירשו יהודים רבים לעבר הנהר בוג, מי שפיגר נורה. אך לא שמענו על פוגרומים.

כל תושבי לודמיר קיבלו תעודות אזרח רוסיות, חמש-שנתיות. הפליטים לא רצו לקבל אזרחות רוסית. הם טענו שהם אזרחי פולין. יום בהיר אחד שילחו את כולם לסיביר. אחוז קטן הסתתרו, ונרצחו מאוחר יותר בידי הנאצים.

נשלחו לסיביר העסקן והצינוני הנודע לב ואשתו וצוקרמן. על אודות לב אין עד היום כל ידיעה. מאשתו, קיבל הגיס ילין מכתב לחל אביב, בו שאלה על בעלה משום שהם לא יחד. היא שהתה בתוככי רוסיה. מאוחר יותר פסקו גם מכתביה.

ב-22 ביוני 1941, יום ראשון לפני הצהריים, שמענו יריות מכיוון אוסטילה. אמרו שנערכים אימונים של הצבא הרוסי, ונרגענו. אך ככל שחלף זמן גברו היריות. בדרך אוסטילה היה קרבן יהודי, כדור חדר לרגלו. פשטו שמועות: גרמניה תקפה את רוסיה במפתיע. בעיירה מהומה, רחש-בחש. קצינים רוסים שהביאו את משפחותיהם מרוסיה, התרוצצו, לא יודעים במה להתחיל. הם הלכו ולא שבו עוד, מפקירים את משפחותיהם. רבות מן המשפחות נשארו וחיו חיי דוחק אצל הנאצים.

מאוסטילה (13 ק"מ מלודמיר, מעבר גבול בין גרמניה ורוסיה) באו פליטים ראשונים שניצלו מן הכאוס האיום ששרר שם. מהם נודע לנו שהגרמנים ארגנו בערב שבת נשף גדול, הזמינו את האישים הרוסים ואת משמר הגבול שעמם חיו בשלום, השקו אותם לשכרה, ובארבע לפנות בוקר ירתה הארטילריה שחנתה בפאתי הרובישוב לתוך העיירה ושרפה אותה לגמרי. הצבא נמלט בבגדיו התחתונים. מתים רבים מתגוללים ברחובות, חורבן שולט בעיירה. רבים מן היהודים הספורים, שגרו שם באישור מיוחד (משום שהיה זה מעבר גבול), נהרגו. הנותרים ניצלו אך בקושי ממוות, עירומים ויחפים. נתנו להם מיד עזרה ראשונה וסידרנו להם מקומות מגורים.

צפינו מיד את החורבן המתרגש לבוא על עיירתנו הקטנה, וכבר לא היה זמן לברוח. תנועת הרכבות לודמיר-קובל הופסקה מיד. חסרו כלי רכב לצבא, לאוכלוסייה האזרחית לא הייתה כל אפשרות להימלט.

ביום ראשון קיבלו תושבי לודמיר רבים הודעות להתייצב לצבא. בבואם למקום הקבע של ועדת הגיוס, כבר לא מצאו שם איש, כולם ברחו. לא היה זמן להתנגד לאויב שהפציץ באותו יום בו-זמנית, את קובל, רובנה, קייב ואת העיר שלנו. זה גרם מיד לכאוס בקרב האוכלוסייה, והצבא הפסיק את תנועת הרכבות.

24 ביוני

ביום שני בבוקר הופצצה עירנו בעצמה רבה, היו קרבות רבים. כל הסמטה שליד בית הכלא הגדול נשרפה, גם רחוב פאקנה משני צדי

עלה באש. פצצה נפלה ליד פוביאטובסקי, וכל משפחת קאלב (קצב) נספתה. נפלה פצצה בדרך אוסטילה, שם נספתה משפחת גוטלס.

הטרגדיה הגדולה ביותר התרחשה בבית בוקסר (מהיין), מול האולמות, האלס, שם הסתתרו יהודים רבים במרתף, בהם גם הרב של אוסטילה, יהושע שיינטופ, שבא לעשות שבת בלודמיר אצל אביו, ולא הספיק לחזור. פצצה חדרה את הקיר ומוטטה את המרתף על האנשים. קולות קורעי לב ויללות נשמעו משם. החלו בפעולות הצלה תחת מטר הכדורים, אך ללא הצלחה. כולם נחנקו. הרב זעק: "הצילו אותי"; חלק מראשו בצבץ, אך עד ששחררו אותו מלבני הבניין שמחצו אותו לחלוטין, הוציא את נשמתו (עוד נקברו במרתף של בוקסר בהריסות, משפחת בוקסר, משפחת בירמן, משפחת טוכשניידר, משפחת טרופר ואחרים). השארנו אותם במקום, ורק כעבור ימים אחדים, כשהגרמנים כבר היו במקום, קברנו אותם בבית העלמין.

ב-12 בלילה נכנסו הגרמנים לתוך העיר. הם הציתו ברימוני יד בתים רבים ברחובות קובל ואוסטילה, וירו למוות ביהודים רבים, בהם שמואליק רוטנשטיין, שמוקלר, מנהל חשבונות של חנות סיגריות, הרשל צוקר, פרינט, בעלה של ינטי ליבין.

מיד חטפו יהודים מתוך הבתים כדי למלא את הבורות שיצרו הפצצות.

כעבור ימים אחדים, לפי פקודה מיוחדת, נאלצנו למסור, במקום מפגש מיוחד, את מקלטי הרדיו. מקום המפגש היה בית הקולנוע העירוני, מבנה עץ מן התקופה האוסטרית, מ-1916. פקדו גם להביא לחצר בית הקולנוע את כל הספרים, ושרפו אותם שם.

כעבור שבועיים הוקמו משטרה צבאית ומשטרה עירונית עם גביטס-קומיסר [נציב מחוז], שהחל להשליט סדר. הוא זימן אליו את חשובי העיר, והורה להם להקים יודנרט שיהיה עמו בקשר קבוע. הוא הבטיח שלא יחטפו עוד יהודים ברחובות, היודנרט עצמו, הוא שישלח עובדים לפי דרישתו.

היודנרט, והרב מורגנשטין בראש, החל בעבודתו כדי לרצותם ועל מנת שלא יהיה צורך לחטוף אנשים ברחוב. מקום הריכוז שממנו שלחו את היהודים לעבודה היה בית הכנסת הגדול. כל הימים נשמעו משם קולות אנשים שלא רצו ללכת לעבודה או רצו רק לעבודה קלה. וגרמנים ממקומות שונים עמדו וחיכו למכסת העובדים שלהם, כל אחד

למען המקום שלו. התנהגות השוטרים היהודים של היודנרט, שקראו ליהודים לעבודה מדי יום, לא הייתה נאותה, תכופות הכו את המאחרים, וחיפשו בבתים את היהודים שהסתתרו ולא באו.

היהודים עבדו קשה במקומות עבודה שונים, בעיקר ברכבת, שם ניהלו את העבודה "נוער היטלר" השטורמיסטים [אנשי אס-אס]. כשהובילו את היהודים לרכבת הכריחו אותם לשיר: "ביי מיר ביסטו שיין, ביי מיר הוסטו חן", וליד הרכבת הכו אותם מכות רצח. ולא ערב אחד הייתה אם, אישה, מטיחה ראשה: בנה, בעלה נורו ואין אפשרות אפילו להביאם לקבר ישראל.

כל יום התרחשו מחזות קורעי לב ליד בית הכנסת. גרתי בקרבת מקום, לא אחת שמעתי מאימהות: "אבוי, אלוהים, אבינו שבשמים, האומנם דם יהודי הוא הפקר? האם כה גדול חטאנו שעלינו לשאת עונש כזה?"

כעבור חודשיים חלה הרב מורגנשטרן מעגמת נפש: צרות וייסורים שהיה עליו לסבול מצד הממשל. לאחר מות הרב מורגנשטרן מונה עורך הדין ויילר לממלא מקום של ראש היודנרט. עבד ביודנרט שמחלה ברגמן, שעשה רבות למען יהודי לודמיר. הייתה לו השפעה רבה אצל הגביטס-קומיסר, והוא שחרר יהודים רבים מבית הכלא וממוות.

בחודש השמיני, באחד מימי שישי, חטפו ברחוב לעבודה, והובילו לבית הכלא. כפי שנודע לאחר מכן, זה היה בהוראת הגסטפו שביקר בעירנו. בבית הכלא ירו באותו לילה למוות בשמונה מאות אנשים בערך. הממשל הבטיח שהשמונה מאות נשלחו לעבודה, אך האמת המרה נודעה כשבוצע הפוגרום ב-1 בספטמבר 1942. בין הקדושים היו גם עורך הדין ויילר מן היודנרט; האדון נפתלי גרוסמן; כץ בן ישראל הבכור, שסיים לימודי עריכת דין בוולנה; נפתלי גוריץ והוירמאכר בן יוסל, קופאי בבנק העממי.

חלפו כמה ימים והיהודים שוב הלכו לעבודה. ד"ר בֶּרֶךְ, רופא שיניים, נבחר ליו"ר היודנרט. חיכו מדי יום לאות חיים מן החטופים. כעבור שישה שבועות שוב בא הגסטפו, שוב חטפו 400 יהודים בקרוב, וכפי שהתברר, ירו בהם בבית הכלא בלילה. בין החטופים היו גם עסקן ידוע מבית לחם [?], דודָה רונְטְשֶׁן וּבְנו, משה ברינקר ממועצת העיר. המשיכו למלמל שהאנשים נשלחו לעבודה. בערב יום כיפור נודע הכול.

זה היה ביום שני. יום שלישי היה ערב יום כיפור. שוב חטפו אנשים ברחוב, ומכל העמדות בהן עבדו; לא שחררו אותם והובילו לבית הכלא, שם ליד שער הברזל שאלו למקצועם; עובדים העמידו בצד אחד, מי שלא עבדו – בצד שני. אני שעבדתי אז במאפייה, חשבתי: אופה. העמידו אותי בצד העובדים.

קשה לתאר את אשר התרחש בחצר הכלא, קברו שם חיים קבוצות אנשים בזו אחר זו. ממכות השוטרים האוקראינים בעזרת הגרמנים, במקלות שקשרו בקצותיהם חתיכות ברזל, עלו הזעקות עד לב השמים, הָכוּ מכות רצח. הדם זרם. אנשים נפלו מתעלפים זה על זה. השליכו אותם חיים לבור, וציוו על קבוצה שנייה של יהודים שהביאו, מבין הלא-עובדים, לכסות אותם בעפר. ואז הָכוּ למוות את היהודים "החזשים" והביאו קבוצה אחרת של יהודים לכסותם. היינו כלאים בחדר. נשמעות זעקות פרא של האומללים שנקברו חיים. ואז הכריחו קבוצה אחת להכות את השנייה במוטות ברזל על הראשים, וכשסירבו, הָכוּ אותם ברצחנות, בעטו בהם ברגליים, השליכו לבור וכיסו בעפר.

ואז נכנסו לחדר, אל העובדים, והחלו להכות: אתה שמן מדי! אתה קומוניסט! אתה היית מנהל אצל הקומוניסטים! הכו בכל מקום שפגעו. מי יודע כמה זמן היו מכים, אֵלמלא נכנס ז'נדרם ורמז להם: די!

היודנט מיהר אל הגביטס-קומיסר עם סכום כסף גדול. התחננו שיעצור את עינני השווא של האנשים. בבואו כבר נקברו 180 יהודים בעודם חיים. הוא הורה לשחרר את הנותרים. אנחנו לנו בבית הכלא. בבוקר הובילו אותנו לעבודה, ולפנות ערב, בדיוק בערב יום כיפור, שחררו אותנו.

ביום כיפור לא התפללנו בציבור. שכנים החכנסו למניין, שופכים את מר לבם לפני ריבונו של עולם, ואומרים אל מלא רחמים לזכר הקדושים של אתמול, שנספו באכזריות גדולה כל כך.

ושוב, כעבור ימים אחדים, נשלחו יהודים לעבודות הקשות ביותר, ושוב התרחשו ליד בית הכנסת הגדול מראות קורעי לב של אימהות שאיבדו בעבודה את בניהן.

לא שכחנו את יום שני, יום הדמים בבית הכלא, שהגביטס-קומיסר ביצע מתוך חשבון שלו. חיפשנו דרך לנקום בו. והיום בא. כשנסע לביקור בהייקה, כפר לא הרחק מלודמיר, הוא נורה מידיים יהודיות.

העיר הייתה שרויה באימה גדולה בשל כך, מחשש לפוגרום. שרפו את כל הכפר, וירו באוקראינים רבים משום שהחשד נפל עליהם. קברו את הגביטס-קומיסר בחדר רב בחצר הגימנסיה הממלכתית, שם היו קברי גרמנים שנפלו במלחמה.

היודנרט ערך היכרות עם הגביטס-קומיסר החדש שנשלח. הם הבטיחו שהוא טוב בהרבה מן הראשון. הוא הבטיח לשמור על סדר מוחלט בעיר! הוא גם הבטיח את חיי היהודים חסרי המגן. הביאו לו מתנות לרוב, יהלומים למען אשתו ששהתה בקרקוב, רהיטים, פרוות, מיני משי לשמלות וחפצים אחרים.

החורף היה קשה מאוד. היודנרט דאג מאוד לאוכלוסייה היהודית וניהל משא ומתן עם הגביטס-קומיסר שרצה להקים גטו, והדבר נדחה מחודש לחודש.

בחורף זה איבדנו את הציוני הידוע דוד בוקסר, השטורמיסטים חטפו אותו במקרה לעבודה בקסרקטינים של קובל, והציבו אותו לעבודה קשה. הוא היה איש חלש, ומשלא ביצע את העבודה בשלמות, הכו אותו מכות רצח, והורו לו לשיר "ביי מיר ביסטו שיין". הוא סירב לבצע את פקודתם, בעטו בו ברגליהם והכו בקתות הרובים. הם חפרו בור, השליכו אותו לתוכו חי, וכיסו בעפר בעודו אומר: "שמע ישראל! קחו נקם בעד הקרבנות שלנו! עם ישראל חי!" היהודים האחרים שעבדו במקום ראו זאת. הם עבדו ובכו.

מיד לאחר חג המולד 1942 רצה הגביטס-קומיסר, לפי הוראה מסמכות שלטונית גבוהה יותר, להקים גטו ליהודי לודמיר. הוא נועץ ביודנרט באיזו מתכונת לעשות זאת, ובאילו רחובות. במאמצים רבים עלה ביד היודנרט לדחות זאת. לא חסכו ממון וזהב, ודחו את הדבר עוד ועוד. "לשכת העבודה" הגרמנית, החלה להנפיק לעובדים היהודים, אנשי המקצוע, "תעודות מקצוע", הדבר בוצע בסיועה של מחלקת העבודה של היודנרט, שבראשה עמדו אז עורך הדין גרינברג וקודיש.

החל מירון אחר "תעודות מקצוע" בעזרת יחס מועדף ותחבולות למיניהן. כמו בכל מקום, גם כאן, לא קיבלו את "תעודות מקצוע" בעלי מלאכה אמיתיים, אלא גבירים, מכרים, מקורבים. האמינו שזה פתק-חיים, ואלה שתהיה בידיהם תעודה יישארו בחיים בפוגרומים הבאים. כולם צפו שפוגרומים יהיו גם אצלנו, משום ששמעו שבקובל, בדובנה ובערים אחרות בוהלין מתרחשים פוגרומים. (שמענו שברובנה, עוד

בנובמבר 1941, זימנו כעשרת אלפים אנשים לבוא למקום מיועד, כביכול כדי להישלח לעבודה. הרשו לכל אחד לקחת עמו 16 ק"ג חפצי בית. כשכל הקהל כבר היה מכונס, ירו בהם למות במכונות ירייה).

בלשכת העבודה היהודית התקבצו מדי יום ביומו אנשים רבים, סערו וצעקו, אנשים דרשו "תעודות מקצוע". רצו אל לשכת העבודה הגרמנית והיו מוכנים לשלם כסף רב ובלבד שיקבלו את פתק-החיים.

הלכו אחרי קודיש וגרינברג, מי בטוב מי בכעס, אימו בסכינים. מי שנתן לו כסף, הוא שקיבל תעודה אף שאנשים אלה לא היו עובדים מקצועיים. שני נציגי היודנט היו מבטיחים להסדיר את העניין.

אמו של גרינברג הייתה אישה יראת שמים עד מאוד וישרה, רצו אליה מכרים ומקורבים בבכי ותחנונים, שתפעל אצל בנה להשיג למענם פתק-חיים. היא הבטיחה לכולם והניעה בראשה בהכנעה: "ילדי היקרים, רוצה הייתי שלכל היהודים יהיו פתקים, ושכולם יחיו ויזכו לביאת המשיח, אדבר עם בני, אבקש ממנו, לכו לשלום!"

גם אל גברת קודיש מהרו אנשים רבים, הביאו מראש מתנות, ובאו אחר כך כשדמעות בעיניהם, שירחמו עליהם, ויקבלו את הפתק הטוב. היא התנפחה מחשיבות וכמעט התכעסה: "מה אעשה, בעלי היה רוצה להיטיב עם כולכם, אך מה הוא יכול לעשות, הרי יש לו כאן עסק עם גרמנים, קשה לקבל אצלם פתקים, אני אומר לו, אולי..."

בעיירה אצלנו מהומה ותסיסה. אנשים הסכימו לשלם ברכושם ובלבד שיקבלו את פתק-החיים שיבטיח, כפי שחשב כל אחד, את חייו. התברר מאוחר יותר שהייתה זו אחיזת עיניים, תחבולה של לשכת העבודה הגרמנית והגביטס-קומיסר לרמות אנשים, שאולי היו מחפשים לעצמם מסתור מפני המחר האיום.

לא הועילו הבקשות הרבות של היודנט לדחות את מועד הקמת הגטו. מיד לאחר פורים תקעו עובדים יהודים עמודים ומתחו תיל לפי הנחית של מהנדס גרמני – גידרו עבורנו גטו.

הגטו נתמשך מן הגימנסיה היהודית של סטור [?] דרך פאקנה, מן הבניינים של טוכשניידר-פרלמוטר-ווקס-לימוניק-ספר-וינר, עד לרחוב הרכבת ובמורד עד לסמוקש, ואז מול טחנת הקמח של גראפ עד לעץ של לוויין, רחוב לוצק ובמעלה העיר עד לבית הכלא הגדול. ומבית ספיר

בעלייה עד לבנק העממי. נעשו שני שערים גדולים, אחד ליד הבנק העממי והשני ברחוב לוצק, ליד בית לוין.

הגביטס-קומיסר הקציב שבועיים לעבור לגטו, למקומות השונים עליהם הצביע היודנרט.

כך קיבלנו שתי מתנות לפסח. את הגטו ואת הפקודה שכל יהודי, ללא יוצא מן הכלל, חייב לשאת שני טלאים צהובים עגולים, אחד מלפנים והשני על הגב למעלה. על אי-מילוי הפקודה איימו בעונש מוות. בעלי אישור עבודה היו חריגים, הם הורשו להישאר זמנית במקומותיהם.

במשך שבועיים השתרכו בעלי העגלות עם נכסים ורכוש יהודי אל שכנים נוצרים, שם הסתירו את חפציהם בעליות גג ובאורות. בכל בית גדל מספר האנשים, 12 או 20 לפי שיקול דעתם של אנשי היודנרט שמדדו כל חדר והקציבו 2 מטר לאדם.

בדיוק בפסח נסגר הגטו, והוקף שוטרים אוקראינים שהתחלפו כל שעתיים. רק מי שעבדו מחוץ לגטו היו רשאים לעזוב את הגטו באישור מיוחד מלשכת העבודה הגרמנית.

בגטו הורגשה מצוקת האוכלוסייה הענייה שעבדה ורעבה. תמורת כסף עוד ניתן להשיג הכול; אך אנשים שכספם אזל, ולא יכלו להמיר חפצים בקמה, תפוחי אדמה או מצרכים אחרים, אצל הנוצרים או אצל האוכלוסייה הכפרית – סבלו מאוד.

לאחר נעילת הגטו יכלו רק עובדים, שיצאו מחוץ לגטו, להמיר עדיין את חפציהם. הכנסת מצרכי מזון לגטו הייתה כרוכה בקשיים רבים. המשטרה האוקראינית בדקה כמעט כל אחד בכניסתו, מי שתפסו אצלו דבר-מה, והוא לא יכול לפדות עצמו, הועבר ליד הז'נדרמריה. הם הושיבו את הנופלים בידיהם בבית הכלא, ורק לאחר התערבות ממושכת של היודנרט שחררו אותם. במקרים רבים קיבל היודנרט תשובה שמי שהם מבקשים לשחרר כבר איננו, נורה.

כך נאבקה אוכלוסיית לודמיר בחיי היום-יום, ייאושם של היהודים גבר מיום ליום, שבורים פיזית ונפשית מעבודה קשה וממחר לא בטוח.

היהודים עבדו קשה בהנחת הקבל לכל אורך קו החזית, המבוגרים חפרו תעלות, הצעירים מתחו על כתפיהם את הכבל הכבד לאורך התעלות, אל מתחת לשכבות הלבנים שהונחו בהן, ואז כיסו המבוגרים את התעלות.

המהנדסים הגרמנים המיוחדים והשומרים האוקראינים המיוחדים התעללו בזמן העבודה ברצחנות בעובדים היהודים, והכריחו אותם לעבוד ללא הפסקה עד רדת החשכה.

לאחר שבועות תש"ב הורה הגביטס-קומיסר שכל בעלי תעודות המקצוע יעברו לגטו ברחובות זאריצ'ה-וואדאפוניה, שנקבעו במיוחד עבורם. היה על היודנט לבצע כאן מלאכה קשה מאוד. לאחר שקבע הגביטס-קומיסר את שני הרחובות הגדולים למען אנשי מקצוע, התגנבו לשם גם מי שלא היו בעלי מקצוע. הדיירים הקודמים או מי שהיו להם שם בתים שלהם, סירבו לעזוב את מקומם. לבעלי מקצוע שמחוץ לגטו לא היה מקום להיכנס אליו. במריבות, בעזרת המשטרה היהודית וגם בעזרת הז'נדרמריה השליכו את חסרי המקצוע מן הבתים, ובכוח העבירום אל "הגטו המת", כפי שכינו אותו מאוחר יותר. הייתה מחשבה שהמאוסר שברשותו תעודת מקצוע יישאר בחיים עם משפחתו. שהרי לשם מה מבדיל הגביטס-קומיסר גטו מיוחד של בעלי תעודות מקצוע?

להנהלת היודנט ולרופאים הייתה פריבילגיה, הם היו רשאים לגור מחוץ לגטו בכל מקום שרצו.

במה שכונה "הגטו החי" היה צפוף מאוד, משום שמרבית הגבירים, המיוחדים וסתם בעלי זכות יתר (כמו גם אנשי מקצוע אמתיים) קיבלו את פתק-החיים וגרו באחד משני הרחובות.

כדי שאנשים יוכלו להתראות זה עם זה, הרשה הגביטס-קומיסר לפתוח שני פשפשים, אחד ליד פינחסל רוט, שגר בצד אחד, והשני אצל חיים קופ, שגר בצד השני. בשעות קבועות היו הפשפשים פתוחים ואפשר היה להתראות כשעברו מפשפש אחד לשני. לאחר השעות הקבועות ננעלו הפשפשים למבקרים.

ימים קשים ולילות חסרי שינה עברו עלינו בגטו. בשל הצפיפות בדירות פרצו מחלות, נרשמו מקרים רבים של טיפוס. אסור היה שייודע לגביטס-קומיסר שהטיפוס שולט בגטו. הוא היה סוגר את הגטו לחלוטין, מה שהיה מהווה מכת מוות לכולנו. כשעובדים יוצאים לעבוד אל מחוץ לגטו, הם מביאים מזון; בלי זה היו שוררים רעב ומצוקה. הגימנסיה העברית, שהייתה בתחום הגטו, הפכה לבית חולים, שם הגשנו בכספנו עזרה לחולים. מוקד שני לחולים קשים הוקם בבית ספר "תרבות". כלפי השלטונות הוא נקרא מוסד לילדות. לאמתו של

דבר שימש בית חולים לחולים קשים. היודנרט קנה תרופות, בכסף רב ולעיתים בזהב, אצל ספסדים פולנים שהביאו אותן מוורשה או מערים אחרות.

הלוויות המתים נעשו בחשאי. נשאו את המת לבית העלמין ללא רעש והמולה ולאחר הטהרה קברו בחשאי ושבנו לגטו בשקט ובמהירות. קינאנו במת, את ההתמודדות שלו הוא כבר עשה, מת במיטתו, הובא לקבר ישראל. ומה יהיה עלינו? מי יודע?...

על מת זה יושבים שבעה, אומרים קדיש בחשאי מאחורי תריסים מוגפים, ומי יאמר קדיש עלינו? חשנו שהמוות לא יפסח עלינו. השמים שהיו כל כך בהירים למען העולם, כל כך שחורים כלפינו. האוויר דחוס ומחניק, כולם התהלכו עם מחשבות שונות. בבתיים ישבו מנהלי הפוליטיקה ופירשו את הידיעות המועטות שהגיעו לגטו מן החזית: ניצחונות האויב, הקרבות של הנאצים ברוסיה, חזירתם לעומקה של רוסיה, שם סוף-סוף ינחלו הגרמנים מפלה. "הם לא יכבשו את רוסיה – טענו הפוליטיקאים שלנו – אך קצת מוקדם לדבר על כך, בינתיים אנחנו בידיהם, והם יכולים לעשות בנו כרצונם. מי יודע אם עוד נזכה ליום". כך ישבו היהודים הזקנים ועסקו בפוליטיקה ולא צפו את חורבננו הקרוב ואת הכנת התכנית להשמדתנו.

מדי יום התרחשו ליד בית הכנסת הגדול מחזות קורעי לב, קולות בכי של אימהות ואבות שילדיהם נשלחו לעבודות הקשות ביותר, והם חזרו הביתה נכים, איבדיהם פגומים מן המכות; תכופות לא שבו כלל. השטורמיסטים היו יורים למוות על אי-מילוי פקודות. השטורמיסטים היו מכים מכות רצח.

טוב ביותר היה לעבוד אצל גרמנים וינאים, אצל גרמנים מבוגרים, שלא קיבלו את חינוכם ברוחו של היטלר, ורק טענו שיש מלחמה ועל כולם לשתף פעולה. הם חששו לפלוט מילה משום שעלולים היו לשלם בראשם. בסתר היו לוחשים לפעמים באוזן: "היטלר קאפוט, הפסדנו את המלחמה משום שהתחלנו להלחם עם רוסיה", הוסיפו ניד ראש, ופלטו טבעות עשן ממקטרותיהם.

המצב בגטו החמיר מדי יום, מדי שבוע וחודש, והצמיפות גדלה. ימי העבודה הקשים, מקרי מוות שונים כל יום, הבשורות מסביב על פוגרומים כנגד יהודים, כל זה הגביר את המועקה סביבנו. בכל יום

שחלף נחלשו האנשים יותר. אנשים מכרו כל מה שהיה בבית בתמורה למעט קמה, כוסמת ומוצרים אחרים.

הבאת דברי מאכל לגטו נעשתה קשה יותר. היו דנרט התקשה להתגבר משום שכל פעם צריך היה לתת זהב ומתנות יפות לאהובת הגביטס-קומיסר, אנה, שהייתה סדיסטית וצעקה תמיד: "כשמוצצים מן היהודי את דמו, אני עומדת ושרה לי". כל פעם דרשה יותר ויותר, ומה עם מלאכי החבלה האחרים, ממלא המקום של הגביטס-קומיסר, קראוזה, והז'נדרמריה – כולם לקחו. היו דנרט ריצה אותם ככל יכולתו, דחה ודחה את מה שחששו להגות בקול.

אך כפי הנראה דבר לא עזר. יום בהיר אחד הורה הגביטס-קומיסר להסיע את כל העובדים ממקומות עבודתם כדי לחפור בורות גדולים בפאתי העיר, בפאטידין. הוא שכנע את היו דנרט שחופרים את הבורות למטרת הגנה אווירית! מכינים בסיס בפיקוח הממשל הגרמני.

לעבודה זו גויסו זקן ונער עד גיל 55, ללא כל טענות ומענות. לפי סדר מסוים, הלכו לעבודה זו רופאים ובעלי זכויות יתר אחרים שעבדו במקומות עבודה שונים. כל בוקר, בשעה שש בבוקר, היה על כל העובדים להימצא במקום, לאורך הכביש שליד בית הכנסת. הגביטס-קומיסר יימח שמו, מקלו בידו, עבר מדי בוקר, בדק כל אחד, ספר אם מכסת העובדים, שאתים על כתפיהם, מלאה. כל יום הלכו 7 ק"מ הלך וחזור. חזרו לבתים כבר בחשכה, אכלו את מעט התבשיל ונפלו עייפים למיטה, מבלי שיהיה זמן לחשוב ולו לרגע, לשים לב למתרחש, משום שלמחרת שוב צריך היה לקום עם שחר לעבודה. פעמיים בשבוע שלח הגביטס-קומיסר בשר למען העובדים. התעורר חשד, מה זה שהוא נעשה טוב כל כך "הדואג למחסורנו". אנשים בגטו החלו להתלחש!

הוא היטיב לסובב אותנו בכחש, הגביטס-קומיסר, אך בררה אחרת לא הייתה לנו. שכנינו האוקראינים, הפכו עתה לאויבינו הגדולים. אך ניסה יהודי להציב כף רגלו מחוץ לגטו, לא הרשו לו הפולנים להיכנס, והאוקראינים הרגו אותו או הסגירוהו למשטרה.

לדידנו כבר היה הכול היינו כך. העולם גדול, אך למעננו צפוף, למעננו לא היה מקום. עם כל יום שחלף גבר בגטו הפחד מפני המחר. אנשים פחדו לישון, היו רצים לישון "בגטו החי". סברו, שבו בטוח יותר. בעת קבלת "תעודות מקצוע" התרחשו לאחרונה מחזות איומים, והחלה ריצה "לגטו החי". הצפיפות שם גדלה מאוד, אנשים בנו לעצמם דירות

חדר זמניות, ובלבד שיישארו ללון בגטו זה. חשנו שמאיימת עלינו גזרת השמדה, שיום הדין, היום החשוך, בוא יבוא. היודנט נפגש עם הגביטס-קומיסר יום-יום. שמחלה ברגמן מצא את היהלומים הטובים ביותר והגיש לו, רצה לדחות את הגזרה החשוכה המאיימת על ראשנו, אך ללא הועיל.

31.8.42

ביום שני לפנות ערב, כשחזרו היהודים מן העבודה, בעודם משליכים את האתים לפני שער הגטו, התלחשו ביניהם שבא היום, שמכינים משהו למחר. מאין יודעים זאת – איש אינו יודע, אך מדברים. ולפני שנסגרו הפשפשים בין גטו אחד לשני, זרמו מאות יהודים לתוך "הגטו החי", כאילו משם תבוא הישועה.

הגביטס-קומיסר טייל עם אהובתו אנה על שני סוסים יפים דרך הגטו, ולפני השער שלנו חיך אל השומר היהודי ושאל אותו מה נשמע. "אל תדאגו הכול בסדר", הוסיף והמשיך הלאה. באותו לילה לא ישן איש בגטו. כל אחד כמו ציפה ליום הנורא.

בדיוק בשעה שתיים בלילה הוגברה מאוד השמירה על הגטו, והוא הוקף משטרה אוקראינית. דממה שררה בגטו.

כבר הביאו לעיר, לבית הכנסת הגדול, את כל היהודים מן הכפרים שבסביבה, עם החפצים שלקחו עמם. מכל עבר באו עגלות איכרים עם משפחות יהודיות תחת משמר אוקראיני, הגיעו לבית הכנסת, והשליכו אותם לשם. פרצה בהלה בגטו, כאילו ציפו למשהו.

מעת לעת נשמעו יריות, משהו מנסה להיחלץ משם, המשטרה יורה ואינה מאפשרת גישה לגדר התיל. מעת לעת ראו משהו חולף בריצה בגטו, משהו רץ אל שכן שם הוכן מעין מחבוא.

עם שחר, ביום שלישי בשש בבוקר, החל החורבן. בצעקת "הורא" פרצו לתוך הגטו השוטרים האוקראינים וחז'נדרמים מלודמיר ומלוצק, שהובאו במיוחד. הם החלו לגרור אנשים מן הבתים. ריכזו אותם תחת משמר כבד ליד שער הגטו שליד הבנק העממי, והובילו במשאיות מיוחדות את הבנות, הבנים והילדים היהודים לפיאטידין, לשחיטה. לא ריכזו יהודים רבים במקום, אלא הובילו מיד מחשש להתקוממות. כולם הסתתרו, וכך לא ידעו זה על זה, וקיוו שאת הקרובים להם לא גילו. קיוו שהיום הזה יחלוף. אולי זו הסיבה שלא הייתה התקוממות.

האקציה החלה ב"גטו המת", כפי שכינינו אותו. "בגטו החי" שרר שקט. הוא היה מוקף משטרה, אין יוצא ואין בא, ואיש לא נלקח באותו יום לעבודה.

עמדתי למעלה, בחדרון בעליית גג ב"גטו החי", והתבוננתי במשאיות שיצאו מן הגטו אל הכביש עמוסות אנשים המובלים למוות. לא האמנתי למראה עיניי, לא יכולתי להשיג שהדבר באמת נכון, באמת החל היום הארור שציפינו לו כל יום, אך לא האמנו שיבוא?

וכאן מה יהיה? האם ישאירו את ה"גטו החי"? לא יקרה כאן כל רע? מדוע לא דאג היודנט להכניס לכאן יותר אנשים? מחשבות שונות התערבלו בראש, ולא ניתן להבין בשום אופן איך זה מובילים אנשים חפים פשע ויורים בהם למוות?

מאוחר יותר, אני רואה משאית מלאה בגדים נכנסת לגטו שלנו ופונה לכיוון בית הספר האדום, לא רחוק ממקום שהותי. מה זה יכול להיות? אני שומע צעקות, צרחות, יותר מהר! יותר מהר! כפי שנודע לי מאוחר יותר, הביאו למבנה הגדול את בגדי הקדושים, שאולצו להתפשט לפני מותם. יהודים נאלצו להוציא את החפצים מן המשאית אל המבנה. הרכב שוב ממחר, להוציא מן הגטו השני קרבנות חדשים אל מותם.

רעדתי כולי, כבר שתיים עשרה בצהריים. אצלנו שקט, האם יפסח החורבן על הגטו? בדיוק בשעה שתיים עשרה וחצי בצהריים, רואה אני מרחוק קבוצת שוטרים אוקראינים, הגסטפו בראש, בדרכה אל הגטו שלנו. שערי הגטו נפתחים ובקריאת "הורא" הם מתפזרים לכל עבר למעשי השוד שלהם. אני רואה שמובילים אנשים, מרכזים אותם בקבוצות ומובילים מתוך הגטו.

כפי שנודע לי מאוחר יותר, התווכח הגביטס-קומיסר עם הגסטפו: הוא עוד רצה להשאיר את ה"גטו החי" שממנו סחט זהב רב ויהלומים, אך הגסטפו לא הרשה, היו בגטו יותר מדי יהודים. לאחר משא ומתן החלה בגטו שלנו, בערך בשעה אחת, השחיטה הנוראה.

אין זמן לחשוב עתה באריכות. אני יורד בריצה במדרגות ומסתתר במקלט שהוכן, ובו נמצאת משפחתי כבר משעת בוקר מוקדמת. מיד נפרצה הדלת, ונ'צדרמים עם הכנופיות האוקראיניות החיתיות פורצים פנימה. נשמעות זעקות לעזרה, צעקות, בכי, צעדים כבדים מעל לראשינו. ומיד שוב שקט. נראה שהוציאו את השכנים מן העבר השני.

אנחנו שוכבים ונושמים בכבודות, חסר לנו אוויר. שוב אנו שומעים צעדים וקולות הז'נדרמים: "לחפש היטב!" אנחנו עוצרים את נשימתנו ושומעים את קללות האוקראינים. הם מזיזים רהיטים, הולמים ומסתלקים בקללות על שפתותיהם.

בלילה אני מתגנב להביא לבור דלי מים, ובזהירות מסתגר שוב. נשמעים קולי ירי, זעקות לעזרה, צעקות, בכי נשים קורע לב.

כך שכבנו עד יום רביעי בערב ואז חשנו בריח עשן חזק בבור. אני פותח את הפשפש, להבות ועשן חוזרים פנימה. שרפה, אני מצטעק, בואו עלינו לברוח! אני תופס את הילד בזרועותיי ויוצא בריצה מן הבית. מסביב מואר. אני לא חושב הרבה ורץ לכיוון בית הספר האדום. משם – לגדר התיל. עובר בקפיצה לצד השני, ליד בית ד"ר פֶּיאָטֶצְקי, ונשכב בגינה.

אוקראינים מתרוצצים, יורים באוויר, צועקים. הלהבות מתגברות עוד ועוד. עולים באש כמה בתים. לא נורא, שיישרף כל הגטו, שיישרף הרכוש היהודי קודם שייפול בידיהם.

אני רץ הלאה. המחשבה שלי להיחלץ מן העיר, אך בעיר מסתובבים שוטרים רבים, תופסים ומובילים לכלא. הילד שאני נושא לא מאפשר לי לרוץ, ואני מובל לכלא ביום רביעי בערך בשעה אחת בלילה.

הכלא מואר סביב. פעם ראשונה בחיי אני כאן, אף שכל שנותיי חייתי לא רחוק מן הכלא. מובילים אותנו דרך הבנק העממי, שם נשמעים צלילי מוסיקה. אני מעיף מבט: קצינים גרמנים לרוב, רוקדים; רבים יושבים סביב שולחנות קטנים שעליהם בקבוקי יין ובירה ריקים. אבוי, כמה אומללים אנו, למה זה מגיע לנו? האין לנו זכות לחיות כמו לאחרים?

"דאווא! דאווא! ז'ידובסקיה מוכדה!" [מהר, מהר פרצוף יהודי], אני שומע קולות. וחוטף קתות רובים בגבי כדי שאמהר ללכת. ליד שער הכלא בודקים אותנו. לוקחים מאתנו הכול, ומובילים הלאה.

בכלא פעלתנות רבה. השוטרים מתרוצצים כמחותנים ראשיים בחתונה. הנה אני רואה שני גויים מוכרים, עכשיו אנשי משטרה, שציפו שנים להילולה שכזו של אפשרויות ביזה ונקם בנו. בחורפים הם היו מובילים עץ מן הקרונות וגונבים תוך כך את מחציתו. עכשיו הם עומדים ומתענגים, כשמובאים היהודים אל מותם.

מובילים אותנו הלאה במדרגות, נפתחת דלת כבדה ומשליכים אותנו פנימה. בחדר אנשים רבים, יושבים על הארץ, מקוננים ובוכים – נשים עם תינוקות. הילדים בוכים רוצים לאכול. ילד רוצה לישון האם מנענעת אותו בחיקה.

”אסון גדול פגע בנו – מקוננת אישה שתינוק בזרועותיה – כל השנים עבדתי קשה, בקושי זכיתי להתחתן, נשאתי לי איש יקר כל כך, רק שנתיים מאז חתונתנו, והנה אסון שכזה, חורבן שכזה.”

”מה לעשות? זעם האל ניתן עלינו, הכול משמים – משיב יהודי מקרן זוית – חטאנו, שכחנו את אלוהים, עלינו לקבל הכול באהבה, הכול משמים!”

יום ראשון 6.9.1942

היום חשישי לפוגרום. אנחנו קומץ שורדים בחצר בית הכלא. ביום המנוחה לא ביצעו ”גזרי דין מוות”, ובאו נאצים רבים מן הז'נדרמריה ופקידים בכירים, להשתעשע ביהודים. הם עמדו ורוו נחת מן המשטרה האוקראינית, שהתעללה בנו. טבח בית הכלא, הנותן אוכל לאסירים הלא-יהודים בתאים השונים, נהג להרטיב לחלוטין את מי שביקשו ממנו לגימה, ומשליך את הדלי הריק אל בין הנשים.

בין האישים הבכירים פורץ צחוק, הם נהנים מפיקחותו של הטבח שפגע בקלחת בראשו של ילד, הבוכה מכאב. כולם בוכים עמו יחד. כשאחד מאתנו מעיר, מדוע מרשים לטבח להתעלל כך בחסרי ישע, מכים את השואל למוות ברובים. הוא התפחל והתכווץ מכאב, שכב בשלולית דם ושחק, גנח חרש וכמדבר אל עצמו: ”נקמה!” השכיבו אותו מתעלף בפינה, שם התענה כמה שעות עד שנפח את נשמתו.

חשבתי: לשם מה נותרתי בחיים. לראות כל זה בלי יכולת לספר למישהו. המוות הן לא יפסח עליי; אין לי תקווה להימלט מבית הכלא. וכי לא מוטב היה לשכב מאתמול עם כל אחיי יחד, ולא לראות איך מענים אותנו.

דלתות הברזל של בית הכלא אינן נפתחות. הן נפתחות רק כאשר משליכים פנימה קרבנות חדשים, פנים מבוהלים, גברים ונשים עם ילדים קטנים מורעבים שנשלפו ממחבואם.

דמעות חונקות את גרוני בראותי את הילדים הקטנים מבקשים מאמהותיהם פרוסת לחם, מעט מים, ושואלים מתי ילכו הביתה. והאימהות מרגיעות אותם בנשיקה.

בין הבאים החדשים אני מזהה בחור, שכן של הוריי. הוא מוסר לי את הבשורה המרה שעוד ביום הראשון, יום ראשון היה זה, לקחו את כולם לפיאטידין. בבוקר, אך החלו להובילם כדי לירות בהם, הוא הסתתר יחד עם הוריי במרתף, בבית אבא. הם שהו שם עד לשעות אחר הצהריים. בן אחותי בכה. גילו אותם, והוציאו את כולם. הוא הצליח להסתתר מתחת למיטה, בהערימו עליה כרים, מצעים, חפצי בית ישנים. לאחר מכן הסתתר במקומות מחבוא שונים. בלילה עלה בידו לצאת אל מחוץ לגטו ולהסתתר כמה ימים בבית העלמין בין המצבות.

היום הקיפו את בית העלמין, מצאו אותו והביאו לכאן. "באמת יורים בכולם? לא משאירים צעירים לעבודה?" הוא שואל אותי, רועד מקור. "אינני יודע – אני משיב לו – גם לי זה היום הראשון שאני כאן", אני מבקש להרגיעו, לא רציתי לחשוף בפניו את האמת המרה.

רק עכשיו סרתי לקרן זווית ופרצתי בבכי. כבר אין לי איש, בודד, בודד לגמרי נותרתי. הוריי היקרים, אחותי היחידה, בעלה ושני ילדיה הקטנים, סבי היקר הניצב לנגד עיניי: זקנו לבן כשלג, עיניו רכות, קפוטת שחורה וכובע משי שחור, כך היה בא אליי לביתי לשחק עם הילדים, ללמוד פרשת חומש עם בני. היה מלין באוזניי, מה יהיה בימי המלחמה העגומים עם הילדים, לא ללמוד, לא לכתוב, הם ישכחו מה שלמדו. דמעות עמדו בעיניו באותה שעה. כן הוא היה נלבב, גילה חמלה לכל דבר, אך מיעט להביע. והיום כבר היום השישי שהוא והוריי, אחותי והילדים מוטלים ירויים יחד עם אחינו, בקבר האחים הגדול שאנחנו בעצמנו חפרנו לעצמנו. כדאי היה להתענות כאן את הימים האלה: הבן והנכד הבכור יאמרו עליהם קדיש לאחר מותם, על הקבר הטרי. אומר ואמות, כי מחר יירו בי. קשה לי להאמין שמחר לא אחיה עוד. לא, אני חייב לברוח – חולפת בי מחשבה – אני חייב עוד לנקום בעד הוריי, אחותי, אחי, על דם החפים השפוך.

בית הכלא ניצב בעמק. בנוי קביב הר גדול, גדר חשמלית ושמידה חזקה מסביב. אין אפשרות לעשות דבר – אני מחליט: כאשר יובילו אותנו לפיאטידין, אקפוץ מן הרכב. המוות אחד הוא. אברח אם יעלה ביד או

אמות מכדור של נאצי, אך לא אשכב מרצוני בבור ופניי כלפי מטה על גוויות שזה עתה נורו.

אנחנו נדברים, כמה חברים, להישאר יחד, ואך נתחיל לנסוע, נשליך את ארבעת אנשי המשטרה האוקראינים שיובילו אותנו, ונברח.

היום לא חפרו בחצר בית הכלא בור חדש, וכמו כל ערב מגרשים אותנו לחדר הכלא למעלה, מקום בו עומדים מצדי המדרגות שני שומרים עם אלות גומי ומכים כל אחד בראשו. אני כבר יודע הכול, אני מן הוותיקים – כבר היום הרביעי בבית הכלא, אני מתכופף, מזיז את הראש ומזנק לחדר.

אנחנו מתפללים מנחה ומעריב, ואני אומר היום אולי קדיש אחרון על הוריי האהובים, סבי היקר, אחותי והילדים היקרים. דמעות עומדות בגרוני כשאני אומר קדיש. אני כותב על הקיר באותיות גדולות: נקמה! על הוריי, אחותי, אחי! מוות לנאצים, מוות לאוקראינים!

אני כותב על הקיר במסגרת שחורה, מפרט את שמות כל בני משפחתי הגדולה שנספו באורח טרגי ביום שלישי י"ט אלול תש"ב.

דלת חדר הכלא נפתחה מדי פעם וקרבנות חדשים הושלכו פנימה. הם דיווחו איך התעללה בהם המשטרה האוקראינית והציתה את דירותיהם. במנוסתם הם נתפסו מיד. מסרו לאוקראינים הכול והתחננו שיניחו להם לברוח. בתשובה ירו האוקראינים באוויר והכו אותם ברצחנות.

הצמא גובר. חובטים בדלת וצועקים אל השומר שיביא מעט מים, נפשנו יוצאת ללאימה! הדלת נפתחת, השומר תוקע את ראשו. כשהוא שומע שאנחנו מבקשים מים, הוא צועק בקול: "מים אתם רוצים, רעל אני יכול לתת לכם, פֶּאָרְשִׁיוֹנָה זְשִׁינְסְ, יהודונים מצורעים, די מצצתם את דמנו בשנים האחרונות, עכשיו בא זמננו, וסופכם". הדלת שוב נטרקת. לשווא הייתה בקשתנו שירחם על הילדים הקטנים. ואז קרא אחד מאתנו: "למי מכם יש זהב או חפצי ערך אחרים. הרי מחר נמות, כבר לא נחוץ לנו דבר, הבה וניתן לו ויביא לנו מים". מיד נאסף מעט זהב ומטבעות זהב של חמישה רובל בכמות ניכרת, פינפרלך. בתמורה הביא לנו השומר שני דליי מים גדולים, בהם השבנו את נפש הילדים.

לפנות בוקר, עם קרני שמש ראשונות שחדרו מבעד לצוהר בית הכלא, התפללנו שחרית, כולנו כאחד אמרנו קדיש. דיין העיר שהובא בלילה,

אמר בדמעות כמה פרקי תהילים, והתחנן שריבונו של עולם ישמע לבכיו.

שוב אנו בחצר בית הכלא. נשים וילדים בצד אחד ואנחנו בצד שני. ז'נדרמים רבים מסתובבים, קסדות ברזל לראשיהם, פוקדים, צועקים, מתרוצצים, יוצאים בריצה כאילו עשו משהו מקודש.

לא חופרים בורות בבית הכלא, איננו יודעים מה משמעות הדבר. אולי עצרו את הפוגרום וישחררו אותנו היום. כל אחד מביע את השערותיו. אך רואים שמפעם לפעם מביאים עוד קרבנות. לפי דיווחיהם המראה בגטו נורא. דלתות ושערים פתוחים. מתים פזורים ברחובות. הבתים הפוכים: השודדים האוקראינים מחפשים, מחטטים, בוזזים, תולשים, פורצים קירות.

אני זז לפינה שבה יושבים כמה יהודים אדוקים עם הדין. הוא אומר עמם וידוי. אני חוזר מילה במילה – חש שהיום יבוא קצי. אינני רוצה לראות עוד לנגד עיני את אור העולם אם איני יכול לנקום בעד הוריי, אחותי, הילדים. אינני מאמין שכבר בא הקץ. מין אינסטינקט של תקווה מתגנב אל לבי. אני רוצה להאמין שעוד אצא מבית הכלא לחופשי ואקח נקם מן המנוולים, מן הרוצחים.

בינתיים אני אומר בשקידה את הוידוי וכמה פרקי תהילים. אני מאזין בכוונה גדולה למה שמספרים היהודים האדוקים בינם לבין עצמם: שכתוב בספרים הקדושים שיקום מין היטלר שיכבוש את העולם, יהרוג את כל היהודים ומפלתו תבוא, ואז תבוא הגאולה האמתית לעולם!

אני יושב בקרן זווית ומקשיב למעשיות השונות של היהודים, וחושב לי: אבוי, אלי שבשמים, האם אזכה לספר זאת? לספר מה שעבר עליי כאן בבית הכלא. כל הצרות, העינויים שמעוללים לאחינו? האוכל עוד לכתוב לאח היחיד שיש לי בארץ ישראל על כל מה שחוותי, וכיצד נפלו הורינו היקרים וכל משפחתנו עם כל אחינו?

אני נזכר באח שוודאי אינו יודע מה קורה כאן; הוא ודאי חושב לבוא לאחר המלחמה להתראות עם הוריו, אחותו ואחיו אותם עזב לפני 12 שנה כשנסע לארץ ישראל כחלוץ. יש לו כבר ודאי בן גדול, הוא חושב ודאי להביאו אל סבו – לספר איך נבנית ארצנו. מחשבותיי רחוקות-

רחוקות עתה, מעבר לים, בארצנו היפה, אליה חלמתי יומם ולילה לנסוע, והייתי נוסע אלמלא פרצה המלחמה.

השמש כבר גבוהה למדי, היא משלחת בנו את קרניה החמימות אל בין כותלי בית הכלא הצרים, מחממת את איברי האומללים היושבים כאן ומחכים למותם. כבר שעת צהריים, אנחנו נעשים חסרי סבלנות. אין חופרים בורות, ואנחנו מקווים שאולי ישחררו אותנו, אולי ירחם השם בשל זעקות הילדים הקטנטנים החפים מפשע, ובזכותם נושע גם אנו.

הדממה עד הצהריים עוררה בי אי-שקט גדול. אני קורא למכרים אחדים, בחורים צעירים, ומציע להם שאם יובילו אותנו לפיאטידין נקפוץ מן הרכב.

"אבל איך נעשה זאת? – שואל אותי אחד הבחורים המתבונן סביבו לכל עבר – הרי יובילו אותנו תחת שמירה".

"הקשיבו חברים – אני אומר אליהם בשקט – כל רכב מלווים ארבעה אנשי משטרה אוקראינים היושבים בארבעת צדי הרכב הפתוח. עלינו להשתדל להימצא לידם. כל אחד מאתנו, וכולם בבת אחת, נשליך אותם מן הרכב, ונקפוץ. אין לנו מה להפסיד, אל לנו להרשות להם לשחוט אותנו, עלינו להסתכן".

"עלינו לנסות לעשות זאת בקרבת היער הקטן שבפאתי העיר, ומיד לקפוץ ולהסתתר ביער" – משיב אחד מאתנו.

אנחנו מחליטים לשבת עכשיו יחד כך נוכל להיות ברכב אחד. ובשבתנו כך, נפתח השער. כמו ארבה מתפרצים השוטרים האוקראינים בליווי ז'נדרמים גרמנים, ובצעקות פרא ניגשים מיד אל הגברים.

"לקום, יהודים ארורים, פארפֿלוקֿטֿה יודן! לכל השדים יותר מהר, יותר מהר!"

מובילים אותנו מיד אל מחוץ לבית הכלא. כלי הרכב כבר ממתינים לנו. דוחסים אותנו לתוכם כמליחים, ומובילים אותנו לפיאטידין.

אין הרבה זמן לחשוב. שניים מאתנו חסרים, הם ודאי ברכב אחר; רק 6 נותרנו. אנחנו מחליפים רמזים, ואני מסמן להם. התקרבו ארבעתנו אל השוטרים שישבו בקצות הרכב ברוכים טעונים, השלכנו אותם למטה, והתחלנו לקפוץ. אני קפצתי שני, נחבלתי כהוגן אך לא נתתי

דעתי לכך והתחלתי לרוץ ליער הקרוב. ירו מכלי הרכב שנסעו אחרינו. שניים מאתנו נורו מיד. אנחנו הצלחנו להיכנס לעובי היער ולהסתתר.

מה קרה לשוטרים האוקראינים איננו יודעים, ורק כעבור שעות אחדות הרגשנו שנחבלנו כהוגן ולא יכולנו לזוז. לא היו לנו אפילו מעט מים קרים לשים על פצעי הגוף.

"מוטב ימצאנו המוות כאן מאשר להירות שם – אני מעודד את חבריי, השוכבים וגונחים מכאב – אך עלינו להימלט מכאן משום שהיער פה דליל, ודאי יחפשו אותנו כאן".

"עכשיו לא נוכל לרוץ – משיב שמעון השוכב כשהוא אווז מוקנו מכאב – עלינו לחכות עד שיחשיך".

"חבל שלא לקחנו את הרובים, ודאי היו מועילים לנו בשעה שיחפשו אותנו כאן".

מתייעצים לאן לברוח לכשיחשיך. עודנו יושבים כך, אנחנו שומעים הדהוד צעדי אנשים ביער ומיד ירי מכל עבר.

"חברים אנחנו אבודים – אני קורא אליהם – אנחנו מוקפים, שוב אנו בידיהם, לטפס למעלה על העצים!" בלי שים לב לפצעינו וכאבינו טיפסנו. ככל שחולף זמן, שומעים בחדות יתר את היריות, את הקולות ואת הקללות של המשטרה הגרמנית הפוקדת על האוקראינים לחפש היטב אחרי היהודים הבורחים. ראיתי שאנחנו אבודים, היער דליל, אנחנו שוב בידיהם.

"לכל השדים, הנה הם הארורים!" צועק אחד מהם, ויורה מיד צרור כדורים כלפי מעלה. הוא פוקד עלינו לרדת, ולא, ייךה בנו למוות על העצים.

תחת משמר כבד הובילו אותנו אל הכביש, שם המתין רכב סגור עם גרמנים רבים והסיעו אותנו אל בית הכלא.

היה ערב כשהביאו אותנו לבית הכלא. ליד השער הכו אותנו כהוגן, נפלנו מתעלפים, נאלצו לשאת אותנו למעלה אל חדר הכלא, והשליכו אותנו אל האנשים החדשים שהביאו אחר הצהריים. שומר בית הכלא, נתעוררו בו רחמים עלינו, והביא דלי מים. התרעננו קצת, ושמנו מים רעננים על פצעינו.

האנשים, בעיקר נשים, שנודע להם מה עבר עלינו, חשו כלפינו צער, הסתכלו בנו מתוך כבוד כעל גיבורים, ועודדו אותנו. מדי פעם הניחו מים קרים על פצעינו, ובכו כשהתבוננו בנו.

"גוואלד, אלוהים, למה זה תשתוק? ילדינו נטבחים, ואתה שותק ומתבונן כיצד טובעים בניך בנהרות דם!"

"זה לא יעבור בשתיקה, הם ינחלו מפלה, רק חבל שאנחנו לא נזכה לנקום את דמנו, דם הנקיים השפוך!"

"למעננו, למען גוזלינו החפים מפשע, נקמה! נקמה" – קוראת אישה צעירה ילד בזרועותיה. "והעולם שותק! העולם יודע מה עושים לנו ואינו מוחה!" – מצטעק יהודי מקרן זוית.

"העולם יודע, העולם מוחה – אומר אני – הם יקבלו את שלהם, אך אנחנו לא נוכל לנקום בהם, יישאר מאחזנו רק קומץ".

היום שוב התפללנו. היום קשה היה עליי הקדיש כי בקושי עמדתי על רגליי. אמרתי בבכי קדיש על קדושי היום הזה, אלה שנפלו היום.

שכבתי לי בקרן זוית, משעין את הראש אל הקיר, והסתכלתי במסגרת השחורה הקטנה על הקיר, שכתבתי בה את שמות בני משפחתי שנספו. מחשבות נקמה נטוות בראשי. נרדמתי קצת. התעוררתי מיד. אירועי היום, לא נותנים לי מנוח. לא הצלחתי להימלט מידיהם ואני נתון שוב בציפורני המוות. תכניות שונות נטוות בראשי. אינני מסוגל להאמין שהיום יומי האחרון.

זמן רב לחשוב אין כאן. הדלת נפתחת מדי פעם וקרבנות חדשים מובאים מבוהלים, בעיני פרא, מלוכלכים בבוץ ממקומות המסתור בהם שכבו כמה ימים בלי לדעת מה קורה בגטו. הם מבקשים לגימת מים. אינם מסוגלים לדבר.

הנה אישה עם ילדה בת שש. עודה בכותונת קטנה, פניה מרוחים בבוץ. כולה רועדת מקור ומרעב. האישה מתייפחת לא מסוגלת להירגע, צועקת: "היכן בעלי, שני בניי". היא מספרת:

"ציפינו לאסון הגדול, והכנו לעצמנו מקום מחבוא. אך מי ציפה שיימשך זמן רב כל כך. היום הוא היום השמיני. ביום השלישי כבר חסרו לנו מים. הקטנטנים צעקו: מים. מלאכי החבלה לא נתנו מנוח, יומם ולילה חיטטו, הפכו את הבית, פירקו קירות ותנורים. ורוחלה

הקטנה שלי, ילדה בת שלוש, צועקת: אימא, קצת מים! ובוכה – בוכה האישה, מתייפחת מאוד, מהדקת אליה את הילדה ומדברת – השכנים יישבו יחד אחי בבור, החלו לדרוש ממני לחנוק את הילדה או לעזוב את המקום – אתם מביאים עלינו אסון. בגלל בתך, בגללה ייגלו אותנו. כולנו אבודים. לחנוק את הילדה צריך. מה זה שאתם אומרים, מה אתם מדברים – טענתי – ילד, לחנוק ילד, גוואלד, רוצחים, זה מה שאתם, מה זאת אומרת. כן, כך הדבר. בגלל ילד אחד נספה כולנו. בעלי – ממשיכה האישה לספר – הסתכן ואמר: אני יוצא להביא מים לילדי ולכם. הוא לא חזר עוד. ודאי תפסו אותו. ואז התחילה הטרגדיה שלי. לא ראיתי, הפניתי מבטי, איך הם, הרוצחים שלי, השכן שלי, אברהמלה הסנדלר, חנק את בתי. אחזה בי עווית, לבכות לא יכולתי, ולא ידעתי מה אתי. ובין כה וכה לא עזר. פוצצו אצלנו את הגשר וחיפשו זמן רב עד שמצאו אותנו והביאו לכאן.”

האישה השתתקה, לא בכתה, אך הסתכלה בבתה באופן משונה בעיני פרא, והידקה אותה אל חזה.

ישבנו כולנו מאובנים. סיפורה של האישה השפיע עלינו קשות. שכחתי את כל כאביי והתבוננתי באישה ובילדה המתרפקת על האם ושותקת.

חנק ילד במו ידיו! איך אפשר. האנשים נעשו כמאובנים. בגלל הרצון להציל עצמו, את עצמו, לחנוק נפש קטנה חפה מפשע, שאינה יודעת, אבוי, על הטרגדיה הגדולה שלנו, ומבקשת קצת מים לשתות.

”כן שמואל – אומר לי שכני – בני אדם הם כמו חיות. יצר החיים של האדם חזק כל כך, ברגע שהוא חושב שיציל את חייו שלו, הריהו מוכן להרוג את השכן”.

מביאים אנשים חדשים ללא הפסקה. ילדים בלי הורים, אימהות ללא ילדים. אחד לא יודע על השני. קורה שאימהות מוצאות כאן את ילדהן, ילדים את הוריהם. מתנשקים, נפרדים, אחדים בוכים בקול, אחרים שותקים ורק יושבים שקועים במחשבותיהם. מסתכלים בקיר שרשמתי עליו באותיות של דם את שמות הנספים.

הפליא אותי מאוד מכר אחד, ברוך אייזן, שישב על הרצפה עם אשתו ושני ילדים הבוגרים, בן ובת, וזימר לעצמו ניגון של ראש השנה. הוא רצה לנחם בזה את ילדיו, לעודד אותם, ותכופות אמר להם: ”העולם

הריהו לא כלום, שם, שם...” והמשיך למלמל ניגון עצוב של מוסף לימים נוראים.

נזכרתי איך היה מתפלל במתיקות שכזו בימים הנוראים בבית היתומים שארגנו בו מד שנה מניין. תכופות היו מזמינים אותו למניין ב”תרבות” להתפלל מוסף. הוא התפלל בתפילה נלבבת, קולו המתוק הבוכה היה מחמם לבבות.

הבטתי בו עתה באופן משונה, איך הוא יושב לו בשלווה ומעודד את ילדיו שיש עולם הבא, הכול משמים, וממילא לא חיים לנצח, וזמזם לעצמו ניגון של עצבות. הוא קם, הוציא סכין גילות, חתך לעצמו אצבע וכתב על הקיר במסגרת אדומה מדם:

”אני, ברוך, ומשפחתי, הולכים היום, כ”ו אלול, למוות. אלה שייוותרו שייקחו נקם מידי הרוצחים הברברים השופכים על לא עוון את דמנו. נקמה, נקמה ברוצחים ובאוקראינים המסייעים בעקירתנו משרוש. אייזן”.

הוא תלש משרוליו פיסת בד חבש את אצבעו וחזר בשקט אל ילדיו שישבו ושתקו.

בפינה עומד לו משה-מנדל, השמן – כפי שכינו אותו אצלנו בעיר – טלית קטן על מקטורו. כל ימיו התקמצן, לא נתן נדבה ראוייה; על ארץ ישראל כלל לא רצה לשמוע; ילדים לא היו לו, התחתן לעת זקנה בשנית עם בחורה מגליציה – היא אכן עומדת לידו, מוחה את מצחו ומחזיקה מעט מים למענו.

”אפשר להביא עוד שני דליי מים – אומר שמואליק, בנו של יעקל רויטר – השומר רוצה כמה פיסות זהב, מי שיש לו שיתן ויהיו מים”.

נותנים כסף, יש מי נותן ”חמישייה”, ומשה-מנדל הזקן מתגרד בראש, מושך כתפיים. אשתו לוחשת סוד באוזנו. הוא מסתובב אל הקיר, מחפש ומוציא חמישייה שלמה.

”מה אתה עוד מתקמצן, משה-מנדל – צועק אליו מכר – קימצת כל השנים למען הרוח. דבר לא תיקח עמך, מפשיטים כביום היוולדנו, ו...”

”אין לי יותר – קוטע אותו משה-מנדל, מסרב לשמוע על המוות – הורידו אותי מהבידס, כך כמו שאחם רואים אותי, הכול השארת”.

זיעה קרה מכסה את פניו, הוא צונח ונשאר יושב בשתיקה.

יכול להיות שהוא עורך לעצמו עכשיו דין וחשבון של שנותיו. אולי חורה לו היום על שנות הצייקנות שלו, על החסכנות, אי-מתן נדבה, וכאן עליו להשאיר הכול וללכת למוות, לא למות, אלא להירות ביד רוצחים.

השומר שקיבל כסף, מכניס שני דליי מים. מתחילים להתכתש, כל אחד רוצה לקבל קודם. הילדים בוכים, הנשים צועקות. פורצת מהומה. אחד נוטל מן השני את המים. צועקים שיש לתת קודם לילדים. מתכתשים, עד שהמים נשפכים. והרעש גדל עוד יותר. שוטרים ממהרים לבוא, מכים ללא רחם על הראשים במקלות הגומי. מוציאים את הדליים ונועלים את הדלת.

"וכי לא ידעתי מראש שכך יהיה – צעק אחד – אפילו לפני המוות לא מפרגנים זה לזה מעט מים".

"ילדי, ילדי רוצה קצת מים – צועקת אישה ובוכה – גוואלד, איך לא מרחמים על הגוזלים הרכים".

ריחמתי על הילדים הקטנים. לבי נקרע בראותי שני פעוטות שוכבים על הרצפה ומלקקים את המים המזוהמים שנשפכו.

שכחתי מכאביי, איחלתי לעצמי מוות, לשם מה אני עוד נאבק, רואה ייסורים רבים כל כך. והנה באה מחשבה שנייה – חייבים להחזיק מעמד עד הסוף, אולי ניצל וננקום, נראה במפלת הרוצחים. לא היה לי ספק שהיום הזה יבוא, השאלה מתי ומי יישאר, מי יזכה לחזות במפלתם.

היום החל להאיר. הדלת נפתחה ושוב הריצו אותנו אל חצר הכלא, וכל אחד, ברדתו בריצה במדרגות לחצר, קיבל מכות על הראש במקלות.

בחצר הכלא המהומה היום רבה יותר מאשר כל יום. אנשי ז'נדרמריה, גסטפו, משטרה אוקראינית נכנסים ויוצאים: מנהלים, אתנו היהודים, מלחמה. רוצים לעקור אותו משורש, כך ינצחו את המלחמה.

היום הוא היום השמיני מתחילת הפוגרום. הבורות כבר מלאים בנו. בעיר החורבן גדול. קרבנות פזורים ברחובות, אנחנו קוברים אותם תחת משמר כבד במקום בו הם מוטלים. הובלתי היום מבית הכלא, עם שלושה יהודים נוספים, לקבור מתים. נתקפים חרדה כשמתבוננים בגטו. רק לפני שמונה ימים הכול כאן סער וגעש מרוב אדם, אחינו בני ישראל. והיום – שממה ושימון. חורבן גדול. חבורות ילדים

אוקראינים עם כידונים, רובים, רימוני יד, רצים מבית לבית, מחצר לחצר, מחפשים, מחסטים, מוצאים קרבנות חדשים מתחת לאדמה, מכים מכות רצח, ומובילים לכלא.

הנה הביאו את מוקל דף (יאסנר), בכיפה וקפוטה וטלית קטן, יהודי תלמיד חכם. הוא מתיישב בקרן זוית ומסתכל באופן משונה, בעיניים מבוהלות, ומזמר לעצמו בלחש.

הנה הירש שיימיס בעבר איש אמיד, היה יו"ר קופת גמילות חסדים בעיר, אחד מזקני הבנק העממי – הנה הוא עומד עתה, כמי שאינו יודע איך מצאו אותו. הוא עומד ורועד, לא מקור אלא מפחד ומן המכות שקיבל.

הנה אשר של סנדר, רוקח, על שרוולו השמאלי סרט של הוועדה הסניטרית, שם עבד למען היודנרט. "חסר את הסרט אשר – אני קורא אליו – הם מכים ברצחנות את אלה שעבדו אצל היודנרט".

היום אני רואה הרבה פנים מוכרות בכלא. הדלת לא נחה. כל פעם משליכים אותם פנימה. הם נופלים על הארץ, נשים מבוהלות, ילדים, זקנים וצעירים. הנה שלוש סקיקה הזקנה, המיילדת הזקנה של העיירה. זקנים וצעירים, כולם ילדיה. היא ילדה אותנו. היא עומדת, פוכרת ידיים על החורבן הגדול שבא עלינו.

הנה הביאו את ע' הלפרן, בעל הזקנקן הצהוב המחודד. יהודי תלמיד חכם. לאחרונה עשה רבות למען היהודים בעבודתו ביודנרט כקופאי ויועץ. הוא הביא עמו מעט כסף, ואמר לקנות בכסף לחם לילדים. בתאי כלא אחרים ישבו פולנים בשל פשעים שונים. מהם קנינו, מבעד לסורגים, לחם בתמורה לכסף ולזהב. הם קיבלו את הלחם בחבילות ממשפחותיהם.

היו גם אוקראינים רבים שבתמורה לפיסות זהב הכניסו בגנבה, מפני הז'נדרמים הגרמנים, כמה כיכרות לחם. מים קיבלנו רק פעם ביום, בבוקר. לבאר שבחצר לידנו, לא הותר לאיש לגשת. הבאים זה מקרוב, שלא ידעו זאת, קיבלו מכות על הראש על שלקחו מעט מים.

אני וחבריי, שתפסו אותנו ביער, ישבנו לנו בפינה ורעדנו. פחדנו שיבואו לחפש אותנו ויענישו אותנו על מה שעוללנו לאוקראינים. לא פחדנו מן המוות, פחדנו מן הייסורים: עלולים לתלות אותנו או לענות בדרך אחרת. לפיכך ישבנו ושתקנו. אני התקרבתי אל מכריי מן

השטיבל של חסידי טריסק והקשבתי לווידי שלחם. ברגע שנכנסו הגזלים וחיפשו אנשים לעבודה, הסתתרת. ללא הועיל, לקחו אותי לעבודה בעיר לשעתיים בערך, לקבור מתים. קשה להיזכר במה הרהרתי לי באותן שעות, שאחיה ואשרד ודאי לא חשבתי.

מחזות רבים, קורעי לב, ראיתי בחצר הכלא. גברים נפרדו מנשים, ילדים מהורים. ישבתי שקוע במחשבותיי ועשיתי את חשבון הנפש שלי. חשבתי על מעט שנתיי.

כוח החיים בי היה גדול אף שידעתי שהנה, הנה יורים בי, בכל זאת לא האמנתי בכך. רגע לפני המוות, לא ציפיתי שמובילים אותי. שערי הכלא נפתחו לפתע, המשטרה האוקראינית והגסטפו בראש נכנסו אלינו וציוו עלינו לקום.

כאן אני נפרד מן העולם, אני הולך למות, לא למות אלא להיירות. שוב הובילו אותנו במשאיות, דחוסים כמליחים בחבית, מכוסים זה בזה, תחת משמר כבד. על בריחה לא היה מה לדבר. חלש, רצוץ, חבול מותניים מאתמול, לא היה מה לחשוב על בריחה נוספת. אך ניקרה בי מחשבה נסתרת אחת: לא להניח להם לירות בי, לברוח מן הבור, ואם להיירות, לא בבור.

מבעד לסדקים ברכב אנו רואים ראשי אדם. אנשים הולכים ברחוב, חופשיים, רק אנחנו האומללים שאסור לנו לחיות. הרכב דוהר במהירות רבה, כאילו רצה להביאנו כמה שיותר מהר אל המוות. אני מרגיש שהוא נוסע עתה בשדות, ונעצר.

"מהר. יותר מהר, ארורים!" – אנחנו שומעים את צעקות הגסטפו. לפתע אור, ומורים לנו לרדת מן הרכב. מסביב טבעת הדוקה של אוקראינים עם רובים טעונים, ואנחנו בחוץ. סביבנו רק גרמנים, גסטפו. אני מתבונן סביבי על המתרחש. הנה אני רואה את נהג המשאית, עומד ליד הרכב ומחייך.

אני מכיר אותו היטב. הוא מדבר יידיש טובה. ישקה שמו. בעל כרכרה בעיר, שהיה בא כל יום לקחת שיבולת שועל לסוסים בחנות שיבולת השועל הקטנה. לאחרונה למד לנהוג ברכב, ועבד אצל הגרמנים. הנה הוא עומד עתה, ישקה, ומחייך. נהנה מהליכתנו אל מותנו. לא יהיו עוד יהודים שיסיעו כרכרות. הוא יוכל לקחת ככל שירצה.

אני רוצה להתבונן סביב, לחפש מקום, לתכנן בריחה. לא נותנים לחשוב, ופקודות נשמעות מכל עבר:

“להתפשט! יותר מהר, יותר מהר לכל השדים!”

מתפשטים, בוכים בשקט, נפרדים. לא מאפשרים, מגרשים הלאה בעירום, הלאה אל הבור. אישה זקנה מסובת להסיר את מטפחת הראש ואת הבגדים התחתונים. מכים אותה, תולשים ממנה הכול ומזרזים הלאה.

קשה, קשה מאוד לדווח על רגעייהם האחרונים של האנשים. האם חשבו בשעת מעשה מה לעשות, או לחלוטין אבדה בינתם ומילאו פקודות כאוטומטים. השלכתי את המקטורן והתחלתי לרוץ מבלי שיחיה לי מושג לאן אני רץ.

“לכל השדים לאן אתה רץ, בוא הנה מהר” – אני שומע קול קורא אליי. אני חושב לרגע, לחזור או להמשיך לרוץ?

“מהר לכאן, ארור שכמותך! אבל יותר מהר, ותעשה כאן סדר, נלא, אני יורה בך מיד”.

זיהיתי את קולו של הוואכמייסטר, ראש הז'נדרמריה, קיבלתי ממנו מכות עוד לפני הגטו בגלל הליכה לא חוקית לקניות בשוק, דבר שנאסר על יהודים. שבתתי על עקבותי וניגשתי אליו. הוא שאל אותי לאן אני רץ. לא השבתי, רק הסתכלתי ישירות בעיניו. הוא פקד עליי לסדר את הבגדים שנפשטו ולחפש כסף וזהב בכיסים.

חשבתי לי: יהיה לי זמן להתבונן סביבי ולנצל הזדמנות כדי לברוח. התחלתי לסדר, יחד עם עוד שני יהודים, בגדים של אחינו שזה עתה היו חיים, ומוטלים עתה ירויים זה על גבי זה בקבר אחים גדול. ידי ורגליי רעדו כשנגעתי בבגדים. גוואלד, מה אני עושה, אני מחפש כסף בכיסים של אחי ומוסר לוואכמייסטר. המחשבה שבהזדמנות זו אוכל להינצל, היא בלבד חיזקה אותי.

מזד פעם באו משאיות חדשות עם אנשים. הם התפשטו ורצו לבור. אחרים התפרצו עירומים מן הטבעת האוקראינית ורצו לשדה. הכדורים השיגו אותם בריצתם.

הר הבגדים צמח, ואני משכתי אליי עוד אנשים שיעזרו לי לעבוד, באמרי לוואכמייסטר שאני זקוק לאנשים נוספים. הוא הרשה לי לקחת לעבודה עד שמונה אנשים.

ידענו בביטחון שיירו בנו אחרי שנסדר את הבגדים. עם זאת האמנו שאולי יעלה בידנו לפרוץ מן הגיהנום ולברוח. קשה לי להיזכר עם מי עבדתי. אני זוכר רק שבין הראשונים היו אפרים קופר וחיים קצב, ומבין החדשים, אני זוכר רק את משה-יוסל דרוז'קאז'. כשניגש אלינו, השיל בזריזות את הנעליים, שלף צרור קטן של זהב רוסי, מטבעות זהב של חמישה רובל, והגיש לוואכמייסטר של הז'נדרמריה. הוא הנחית מכה על גבו והורה לו לעבוד אתנו ולחפש כסף בכיסים.

המשאיות עם הקרבנות המשיכו לבוא ללא הפסקה. כל פעם כשבאה משאית, סדנו בפקודה הצדה, ולא הייתה לנו אפשרות להכניס עוד מישהו לעבודה עמנו, אף שלא ראינו כל תקווה להינצל.

נורא. מה שראיתי מרחוק השפיע עלי באופן נורא: הסרת הבגדים גברים ונשים יחד, האימהות והילדים, שלא הבינו שרגעי חייהם ספורים, בזרועותיהן. הם נאלצו לשכב בבור על הגויות החמות שזה עתה נורו, ולקבל כדור בראש.

אחד הז'נדרמים, קלר יימח שמו, ירה בעצמו בכל הקרבנות ברובה אוטומטי, שהחליפו לו אותו כל פעם כשהתחמם. הוא עמד לבדו בחולצה לבנה, שרוולים מופשלים, סמוק כמי שזלל וסבא, וביצע את העבודה "המקודשת" שהוטלה עליו בפקודת רשות גבוהה יותר. כפי שסיפר מאוחר יותר, הוא קיבל עשרים פפניג מחיר כל ראש, וכל חמישה שנכנסו לבור נרשמו בידי אחד שישב בקרבת מקום וחישב.

הנה באה משאית עם אנשים חדשים, יותר נשים וילדים. בין הילדים הכיר ילד בן שתיים עשרה את אביו הנמצא בינינו. "אבא, אבא, מה אתה עושה כאן? תציל אותי, אני רוצה לחיות, תציל!" הנער רץ אל אביו, נופל על צווארו ובוכה.

ז'נדרמים רצים בעקבותיו, תולשים אותו מיד אביו, מכים כדי שיתפשט וירץ הלאה. הנער בוכה, צועק, האב מבקש מן הוואכמייסטר שירשה לילד לעבוד אתנו, מנשק את ידיו ומתחנן: "זה הרי בני, בני!" כולנו מתחננים אל הוואכמייסטר שירשה לילד לעבוד אתנו, אחר כך

ילך יחד עם אביו. הוואכמייסטר הסכים. הילד מנשק את אביו ומתחיל לעבוד בחריצות, מסדר בנפרד את הנעליים, העניבות, הכובעים.

תמונה זו השפיעה על כולנו באופן נורא. אני מהרהר: הילד חושב בוודאי שנשאר בחיים, אבל... הרוצחים לא מניחים לנו לחשוב הרבה ומצווים לעבוד יותר מהר, "יותר מהר ארורים", אנו שומעים מכל עבר, ואנחנו עובדים לאט.

אנחנו מחליטים לעבוד בנחת, במתינות, אולי יחשיך עד שנסיים את העבודה, ונוכל לברוח. זה הציל אותנו, לחיות עוד לילה. בפקודת הוואכמייסטר של הז'נדרמריה עלינו לסיים את הטענת החפצים על המשאיות ולחזור לבית הכלא.

את הבגדים הובילו למקום אחד: לבית הספר האדום. לפני הכיבוש הגרמני הושלם בית הספר בידי הרוסים כבית ספר יהודי, ברחוב זאריצ'ה, לא רחוק מן הדואר.

תחת משמר כבד מאוד הובילו אותנו חזרה במשאיות הבגדים. המשאיות הגיעו לבית הספר האדום, הורדנו את כל החפצים. שם פגשנו כמה יהודים שעבדו תחת משמר כבד, מיינו כל מה שהבאנו.

"אולי גם אנחנו יכולים להישאר לעבוד כאן?" אנחנו שואלים את הז'נדרמים.

"לכל השדים! מהר למשאית – הוא צועק – אין לי הוראה להשאיר אתכם, חזרה לכלא".

היינו שמונה, השומרים עלינו היו שנים עשר, עם נשק אוטומטי מכוון אלינו. לא היה מה לדבר על בריחה. הובילו אותנו חזרה לבית הכלא, חזרה אל בין קרבנות חדשים שהביאו זה עתה מן העיר.

הייתי שבור מאוד ממה שחוויתי היום. ראיתי הכול במו עיניי, ולא יכולתי לעזור. כבר כמה ימים לא אכלתי אך לא חשתי רעב. חרה לי ששוב אני בציפורני המוות, שאין אפשרות להימלט מהם.

התפללנו מנחה-מעריב בלבבות שבורים, ואמרנו קדיש על קדושי היום הזה. לא אמרנו, אלא התייפחנו כשזמעות חנוקות בגרון. אנחנו עדים היום לטרגדיה היהודית הגדולה שלא נשמעה כמותה ואיש לא יאמין מאוחר יותר שהתרחשה.

עד היום הזה עומד לנגד עיניי הבור הפתוח עם הקרבנות, הראשים המחוררים בתוך נהר של דם. גם היום אינני מסוגל לשכוח, ולא אשכח מה שראיתי במו עיניי.

שוב אני נמצא בין ארבעה קירות המוות. הגורל החשוך רודף אותי כדי שאחזה באכזריות האיומה שמעוללים לנו. כבר כמה פעמים ראיתי את המוות לנגד עיניי, עם זאת יוקד בי זיק של תקווה. אני אשרוד. עצביי הפכו פלדה, גופי קפוא עתה. אני מסתכל בעיני המוות מתוך אדישות, אני מתמצא ברגעי הסכנה כדי לחמוק מן המוות. אך אני בידיהם. והראש ממשיך לעבוד: מה יהיה מחר, הרי מחר שוב יובילו אותי כדי לירות בי. לברות, לברות, מחשבה רודפת מחשבה, להיירות, ולא להתפשט לפקודתם.

מביאים קרבנות חדשים. אין להכיר את האנשים. כבר שמונה ימים שהם שוכבים מסתתרים, ללא אוויר, ללא מים, ללא אוכל.

"שמואל, כבר זמן רב אתה כאן, מה נשמע, אומרים שישחררו? – שואל אותי מכר – זה נכון שיורים כשעירומים?"

"אינני יודע – אני משיב לו – הביאו אותי לכאן היום".

"אבא, מתי נלך הביתה? – שואל ילד את אביו – ואיפה אימא, היא בבית? אבא אני רעב".

הוצאתי מן הכיס פרוסת לחם עבש, שמצאתי היום בכיסי הקרבנות, והגשתי לילד. אנוחה כבדה פרצה מן הלב.

ילדי כבר אינם מבקשים אוכל, היום כבר היום השישי מאז נורו. אבוי, אלוהים, כמה זה נורא, כמה התאבן לבי. כבר שישה ימים שאני מסתובב סביב קבר ילדי, ואני חי ורוצה לחיות. מה נורא הוא יצר החיים. לשם מה? לשם מי? בודד, לבד נותרתי, ואני רוצה לחיות. לא, מחר אלך לבור, אל ילדיי, אל הורי, אל המשפחה, אל אחיי.

לילה נורא עבר עליי בכלא. לא מאוד צפוף אך לא הצלחתי למצוא לי מקום. געגועים קשים אל הילדים, אל הבית החם, אפפו אותי. בכיתי, ולא יכולתי להירגע. לא יכולתי להאמין לעצמי על מה שראו עיניי. הכתב על הקיר, שמות הקדושים, מרקד מול עיניי ריקוד של מוות. התחלתי להתייירא וקדחתתי כולי. הקדושים שראיתי בימים האחרונים, שאמרתם אתם יחד וידוי, קדיש, מוטלים כבר בקבר אחים גדול, ירויים.

הם חולפים עתה לנגד עיני בעיני פרא פקוחות וידיים פשוטות וקוראים: נקמה, נקמה!

אני מכסה את עיני בכפות ידי, אני רועד בראותי אותם, את הקדושים. הנה אני שומע מוסיקה מתנגנת בבתי הקפה שבהם רוקדים הגרמנים, ואנחנו עוברים תחת משמר כבד אל הכלא. הנה רוקדים הקדושים לנגד עיני לצלילי המוסיקה.

זעקות הנשים והילדים העירו אותי. הסתכלתי סביבי היכן אני. לחלוטין שכחתי שאני בכלא. בחוץ כבר מאיר היום. מבעד לסורגים חודרים פסי אור. כלאו אותנו כאן היום יותר מתמיד. הסיבה היא שמנקים קצת את החצר שמתגוללים בה בגדים קרועים, כסף שאנשים קרעו במקום למסור לרוצחים. כל מיני כסף: רוסי, אמריקאי ואחר. ככל שיצחקו ויכו כדי שימסרו את הכסף, יש עקשנים הקורעים אותו אל מול עיניהם. משליכים כסף וחפצי זהב לתוך האסלה ושוטפים במים.

היום יום רביעי, היום התשיעי לפוגרום, והאש עוד לא שקטה. שערי הכלא אינם נחים, מדי פעם משליכים קרבנות חדשים פנימה. לעבודה מובילים אותם, כך אומרים להם בדרך. הם שואלים כאן אם אמת מה שאמרו להם.

"אינני יודע", אני משיב ואיני מביט בעיניהם.

"אומרים שהיום ישחררו אותנו – אני מבקש להרגיעם – הוואכמייסטר של הכלא הרגיע אותנו היום שיותר לא יירו בנו ויובילו לעבודה".

בעצמי איני מאמין למה ששמעתי היום מן הוואכמייסטר, המנהל הגרמני של הכלא. הוא אכן הרגיע אותנו היום שנלך לעבודה, האם להאמין לו? אתמול ושלשום אמר אותו הדבר, הרגיע אותנו וחיך.

למה רדף אותי כך הגורל, שדווקא אני אהיה עד לחורבנו הגדול? זאת לא אבין עד היום. גם היום נכנסתי אל בין ארבעה, הובילו אותנו תחת משמר כבד אל הגטו, לקבור כמה מתים שהתגוללו ברחוב. כבר לא ניתן היה להכיר בהם צלם אדם, נפוחים, עיניים יוצאות מחוריהן, פיות פעורים. חפרנו במקום, טמנו וכיסינו. הגטו הפך לבית עלמין. אין מקום שאין בו קבר.

על בריחה אין לדבר. משמרות גדולים של שוטרים מסיירים בקבוצות ברחוב. בריחתי הייתה נכשלת.

בחזרה לכלא. ז'נדרם הכניס אותנו לחדר מרתף והורה לנו לפנות משם אדם, איש זקן, שמצאו מתחת לכרים ושמיכות. הוא חי עדיין. נאבק במלאך המוות. בשום אופן לא זיהיתי אותו. השתנה לחלוטין, חרחר. לפי פקודתם נשאנו אותו לכלא והכנסנו אותו לתוך הבור, חי. כשהערתי לז'נדרם: "הוא עדיין חי האיש", השיב לי בקרירות שתבל לבזבז כדור על היהודי, ומדד אותי במבטו מכף רגל עד ראש.

בכלא הוצפנו בשאלות: מה נשמע בגטו? סיפרנו על גודל החורבן. דלתות וחלונות פתוחים. שונאינו האוקראינים הם בעלי-בית בבתי היהודים. עוקרים דלתות, חלונות, היהודי ורכושו הם הפקר.

לאחר שהרשו לנו היום להשתכר ממים, אני מחפש לי פינה שבה יושבים כמה יהודים אדוקים האומרים וידוי, ומספרים לעצמם מעשיות על העולם הבא.

היום אני מרגיש חלש מאוד ורצון. לבי דואב מאוד. אני מוציא סלק רקוב שמצאתי ברחוב, אוכל באטיות וחושב לי: למה מגיע לנו סוף כזה? האם משום שאנו עם נבחר?

ז'נדרמים באים עם הוואכמייסטר איינהורן! – נשמעים קולות מכל עבר – מה זה יכול להיות? הם מדברים ביניהם, מחליפים חיוכים, מרוצים מן השוד. מתקרבים אלינו ומורים לנו לשמור על השקט. הוואכמייסטר איינהורן מדבר אלינו בזו הלשון:

"בפקודת הגביטס-קומיסר, בסמכותנו לבחור היום 30 איש לעבודה. אנשים אלה חייבים להיות בריאים, ללא נשים. 30 איש אלה, יעבדו אצלנו".

קשה לתאר מה התרחש באותו רגע. כחיות פרא התנפלו אליהם האנשים, כל אחד רצה לזכות, להיבחר לעבודה.

"אני עבדתי אצלך אדוני הוואכמייסטר!"

"אני הרי הגזרן הטוב ביותר!"

"אני איש מקצוע!"

דחפו זה את זה. כל אחד רצה לעמוד בין הראשונים כדי להיבחר לעבודה. רבים לא האמינו בזה. חשבו, מי יודע לאן מוציאים את 30 האנשים, אפשר להאשימם במשהו ולתלותם או לענותם בעינויים קשים אחרים. אך יצר החיים חזק. אנשים לא נתנו דעתם לכך שהם

משאירים נשים וילדים, הם רצו לחיות. קולות פרא וצעקות נישאו באוויר. ידיים נשלחו, ביקשו להיבחר.

"המלאך הגואל", איינהורן, היה חסר אונים. הוא הורה למשטרה האוקראינית להרגיע את הרוחות. הם עשו זאת מיד. נופפו בקתות הרובים מעל לראשינו, הדם נשפך מכל עבר. הסתתרו זה מתחת לזה. מיד חלה רגיעה.

אני ישבתי בקרן זווית, לא התאמצתי להשתחרר אף שחלפה בראשי מחשבה שאפשר יהיה אולי לברוח מן העבודה, אך להתאמץ לא יכולתי, וביגון התבוננתי במראה החיתי.

כשנרגע הציבור, ציווה הוואכמייסטר על היהודים להישאר יושבים, הוא יבחר את המוצאים חן בעיניו, לפי ראות עיניו. הוא החל לבחור. לא מבין היושבים ראשונים שהתאמצו, אלא דווקא חיפש בין יושבי השורות האחרונות, קרא להם והעמידם בצד, שואל כל אחד:

"יש לך אישה וילדים? האם אתה בריא?"

כל אחד השיב שאין לו איש כאן. שניים השיבו שהם נשואים ורוצים לקחת אתם את נשותיהם ולא, אינם הולכים, והם חזרו והתיישבו בשקט.

"נשים איננו לוקחים, רק גברים", השיבו להם והמשיכו לחפש.

מבין השמונה שחזרנו מפיאטידין, נבחרנו חמישה. חייט הנשים ביק מזאמושץ', הנפח א' ק', העגלון משה יוסל, אני, ורצה הגורל שייבחר הקצב, נוסע את הבן שהציל מן הבור. עתה כששאלו אותו אם יש לו מישהו, הוא השיב: "אני לבד, אין לי איש".

הנער שתק, לא הגיב, אך החל לבכות וקרא בלחש: "אבא, אבא".

כשמלאה המכסה נאמר לנו שנבחרנו לעבודה ונישאר בחיים!

כשהובילו אותנו חזרה מן החצר לחדר הכלא, הגיע ממלא מקום הגביסט-קומיסר, קראוזה, והורה לקחת גם שתי נשים.

"נחוצות גם נשים, לבחור גם שתי נשים!" הורה. ועתה התברר שבין הנבחרים יש שניים שיש להם כאן נשים, והם החלו לבקש מן הוואכמייסטר שירשה להם לקחת את נשותיהם. הוואכמייסטר התכעס וקרא לשתי הנשים.

את שמחת הגברים והנשים אין לתאר. הם התנשקו, הודו לוואכמייסטר על טוב לבו. את שתי הנשים הפרידו מאתנו, ואתנו הובילו לתא. הוואכמייסטר הורה לשומר:

“אנשים אלה יישארו בחיים, תן להם מים, ונהג בהם בהגינות”.

שניים מאתנו הלכו מיד לגטו עם ז'נדרם, הביאו לחם עבש ועגבניות וחילקו בינינו. הביאו מים בדלי. לא יכולנו לאכול, בראותנו איך מתחילים להוציא בכלי רכב את הנותרים בחצר.

לא אשכח כל חיי את הסצנה שהתרחשה בין האב ובנו. הילד התבונן למעלה אל אביו וצעק:

“אבא, אבא, אל תשכח אותי, תגיד עליי קדיש, ועל אימא, אל תשכח, אל תשכח, אוי אבא, אני כבר הולך למות, למות. אבא, אל תשכח”.

האב עמד ליד סורגי החלון בתא, הסתכל כלפי מטה, ראה איך מגרשים מן הכלא, למוות, את בנו ואת האחרים. הילד מתחבט, מעיף עוד מבט למעלה אל אביו וצועק: “אבא אל תשכח אותי, אני הולך כבר למות”!

כולנו בכינו למראה המחזה. כל העיניים נשואות אלינו, צועקים אלינו: “היו שלום, נקמה, נקמה”!

נדחקו אל הצוהר, לשלוח מבט אחרון באלה שלא נראה עוד. לא ידענו את גורלנו. למה בחרו בנו? אך חשנו שהיום נחייה, היום לא יירו בנו.

החצר מתרוקנת בהדרגה. מביאים חדשים, שאינם יודעים על מחול השדים המתרחש כאן. לפנות ערב כבר משאירים את החדשים למחר.

רבים מאתנו אוכלים בתיאבון את הלחם העבש, אני לא מסוגל לאכול. הלב מאובן בקרבי, זה תקוע לי בגרון. הלילה ימלאו שמונה ימים שאני כאן בכלא בין חיים למוות. כל תכניותיי לברוח לא צלחו, והיום אני שוב בין הנבחרים לחיים. אני מתקשה להאמין שבסופו של דבר אצא מידיהם חי.

התפללנו מנחה-מערב ואמרנו קדיש על קדושי היום. מעולם לא אמרתי קדיש ברצינות שכזו כמו היום, שכאני חש חוב כלפי הקדושים, כי במה זכיתי שאני חי עדיין, אם לא הודות למחים והקרובים היקרים.

בלילה היה שקט אצלנו. לא הביאו אנשים. רק בבוקר, בחצר, שוב ראינו קרבנות חדשים, שהסתכלו אלינו למעלה ונופפו אלינו בידהם. זרקנו אליהם לחם למען הילדים ויותר לא יכולנו לעזור.

כתבתי להם כמה מילים: שבחרו בנו לעבודה ולא יורים בנו, כולם יעבדו. השלכתי להם מבעד לסורגים. הם זרקו לי למעלה כסף עטוף בנייר עם אבנים קטנות. הם לא זקוקים לו, הם הולכים למות. מחיתי, איננו זקוקים לכסף. אני קורע אותו לגזרים. בחצר הכלא נוספים אנשים. האש עוד בוערת, הפוגרום לא חדל.

יום חמישי, היום העשירי של הפוגרום, שחרורי מן הכלא.

בערך בשעה 12 נפתחה הדלת. נכנס ז'נדרם והורה לנו להתכונן לחזור לחצר. שם חיכו לנו כבר הוואכמייסטר של הז'נדרמריה ושוטרים רבים. העמידו אותנו בזוגות והוואכמייסטר אמר לנו שאנחנו משוחררים, נשארים בחיים, אך עלינו לזכור לעבוד בחריצות ולא לברוח. מי שבורח, נורה.

הוציאו אותנו מן הכלא, תחת שמירה של המשטרה, הובילו אותנו לכיוון בית הספר האדום. קיבל את פנינו רגאל, שעבד ביודנרט ונבחר עתה למנהל העבודה שעלינו לבצע.

"רגאל, הרי לך היהודים לעבודה, ובבקשה להשיג עליהם". אומר הוואכמייסטר אל רגאל ומעביר אותנו לידו. השוטרים ששמרו עלינו נקראים לחזור לכלא משום שאנחנו חופשיים.

נשמנו לרווחה, אני מתבונן סביבי אם אין רודפים אחריי. לא תיארתי לעצמי שאני חופשי, מחוץ לחומות הכלא הגבוהות, ואוכל עכשיו לנוע ואולי גם לברוח ולהסתתר.

רגאל הביא אותנו לחצר בית הספר האדום והורה לנו להתחלק לקבוצות ולנקות את הבתים. כיוון שעוד נותרו אחרי האנשים נכסים ורכוש בבתים, עלינו לבקר בכל בית, לארוז מה שיש שם ולהביא ברכב לבית הספר. שם יכניסו את החפצים לחדרים, ימיינו, יכבסו ויגהצו. החפצים הטובים יישלחו לגרמניה.

המשימה שנתן לנו רגאל, לאסוף את החפצים בבתים, לא ערבה לנו. משמעות הדבר, שאנחנו נאסוף למען שונאינו את החפצים של אחינו, שזה עתה נורו? אנחנו נאפשר איסוף נכסים ורכוש שאחינו צברו במשך דורות, שלמענו עבדו סבותינו, סבינו, הורינו קשה כל כך?

אך היה לנו חישוב אחר, ראשית, בחינתנו חופשיים במשך היום, נוכל להתבונן סביבנו, אולי נוכל לברוח. שנית, הייתה לנו משימה חשובה: יש עוד יהודים רבים המסתתרים בגטו, הסובלים רעב וצמא. עלינו לעזור להם במה שנוכל.

אחדים מאתנו בידלו. עליהם להביא מצרכים למען המטבח המתארגן, שבו יבשלו למעננו שתי הנשים. את הגברים מחלקים לקבוצות, ויהיה עליהם לבצע את המשימה שהוטלה עלינו. רגאל ביקש מאתנו לא לברוח, הז'נדרמריה הבטיחה לו שנישאר בחיים. הם לא רצו להטיל את מלאכת איסוף החפצים על המשטרה האוקראינית, לכן לקחו יהודים.

העבודה הראשונה הייתה לנקות את הבתים, דווקא "בגטו החי", ברחובות זאריצ'ה-וואדאפוינה, מרחק לא רב מבית הספר האדום. בבית הספר האדום עבדו גם אחדות מן הנשים, הן מיינו את החפצים בחדרים מיוחדים, בניהולו של פולני שכל החנויות הופקדו בידיו, ושהתעשר מן הרכוש היהודי וברח מאוחר יותר לפולין עם הגרמנים.

לא ניתן להכיר את הבתים. הכול היה הפוך, הרכוש היהודי התגולל בבית ובחצר. בבתים עוד נמצאו יהודים מסתתרים. עזרתנו הראשונה הייתה מים ולחם שהגשנו להם. את הגברים הוצאנו ממקומות המחבוא, גילחנו אותם ולקחנו עמנו לעבודה. בערב הסתחרו שוב. ביום השני לקחנו אותם עמנו, כשהיה עלינו להתייצב לביקורת. ממלא מקום הגביטס-קומיסר בדק אותנו, ערך עלינו חיפוש וצעק בקול:

"כסף, זהב, שעונים, למסור!" וכשספר אותנו מצא במקום 30, 42 איש. רגאל הסביר לו שיש עבודה רבה, והוא נאלץ לקחת עוד אנשים.

"כן, אך מאין לקחת את האנשים?"

"הם באו מן הכפרים", השיב רגאל, שלא רצה לספר לו שלקחנו אותם מן הגטו.

הוא משך בכתפיו וגיחך, הסתכל בנו כבנתיניו ולא אמר דבר, רק הזהיר אותנו שוב:

"מי שלא ימסור את הזהב, יוכה למוות!"

לאחר שאכלנו את המרק, ששתי הנשים שלנו הכינו למעננו, הלכנו לישון בצריף שרופד בקש.

כבר לא חשבתי על בריחה. ראשית, לא היה לאן, אך יצאו אנשים אל העיר או לכפר, הם נתפסו בידי המשטרה האוקראינית או נורו. שנית, הייתה לי עכשיו משימה חשובה ששימחה אותי והשיכחה ממני את עצמי: לעזור לאנשים המסתתרים. ביום השלישי כבר מנינו 142 איש. כל יום גדל מספרנו. כולנו עבדנו, וגם הצלנו אנשים מבורות חשוכים.

בעניין נשים וילדים היה המצב גרוע בהרבה. הוספנו למטבח עוד שש נשים, יותר לא התירו לנו, והיה עלינו למצוא למענן מקומות מחבוא טובים ולדאוג להן למזון עד שתיעצר התבערה. סידרנו במרתפים בבניין בית הספר האדום, לשם הובא הרכוש היהודי, כמה נשים עם ילדים, ודאגנו להם למים חמים. היינו בטוחים ששם לא יחפשו אותם.

המשטרה האוקראינית עוד גרמה צרות רבות בגטו: חיפשו, עקרו רצפות, דלתות, חלונות, ובלבד שיימצאו קרבן. בימים הראשונים פדינו בזהב כמה יהודים שהם מצאו, והכנסנו אותם לשורותינו, אך במקרים רבים זהב לא הועיל.

כסף זהב היה לנו די, זה שמסרנו לממשל כל ערב, מה צורך היה לנו בזה כשהכול אבד לנו, הטוב והיפה שהיה לנו. הכול היה בעינינו מיותר. חפצי ערך רבים הסתרנו, אך משהו היינו חייבים למסור.

ביום החמישה עשר פסק הפוגרום. הגביטס-קומיסר אמר לאדון נגאל ללכת לכלא, להעביר ממנו שלושים וכמה יהודים. הרשו לנו להשתכן בחלק קטן מן הגטו, שהקיף את רחוב סינקיביץ', את בניין האולמות של לימאניק ואת הבניין הגדול של הגימנסיה שהפך למחנה וגרו בו בודדים שנותרו ממשפחות, השאר גרו בבתי האחרים.

בהדרגה החלו אנשים לצוץ מן החורים, כחושים ומורעבים, משום שלא על כולם ידענו, והחלו לחזור לגטו. לגרמנים היה חישוב טוב: מעט הנותרים היו פזורים בשני הגטאות, והם לא יכלו לגלות היכן יש יהודים. הם הפסיקו את הפוגרום כדי שקומץ היהודים יתכנסו במקום מצומצם יותר, שבו אפשר יהיה מאוחר יותר להשמידם. לכן נפסק הפוגרום והגטו הוקטן, הוצר, ולנו הבטיחו שנשאר בחיים ונעבוד.

היהודים הנותרים, כארבעת אלפים, החלו לסדר שוב את בתיהם, לפנות מה שהתלכלך בימי הדמים, להכניס מיטות, ולהתיישב שנית. כעבור ימים אחדים בא לייב קודיש שהסתתר עם משפחתו, וכעבור שבועיים פינחס שיינקסֶטל ומשפחתו. הם החלו לנהל את ענייני קומץ

היהודים הנותרים, המותשים, המיותמים. הם העמידו עצמם בראש והחלו שוב לשלוח לעבודה. שוב מונו שוטרים חדשים שמד יום גררו אנשים לעבודה.

זנחנו את עבודת איסוף הרכוש היהודי והתחלנו לעסוק באספקת מצרכים למטבח שהוקם במיוחד במחנה, למען אנשים בודדים. ושוב חזר על עצמו עניין העבודה כמו לפני הפוגרום.

כך הסתיים הפוגרום הראשון בלודמיר ב-15.9. מן הייסורים שעברו עליי, ניתן לשער את ייסורי אחינו כולם.

לאחר הפוגרום הראשון: שוב גטו, ללא הטלאים. יהודים שוב הולכים לעבודה. ה"מושלים" היהודים הם קודיש ושיינקסטל.

הפוגרום הראשון, כפי שכבר כתבתי, הסתיים ב-15.9 ולפי פקודת הגביטס-קומיסר נוצר גטו קטן שבו נאלצו קומץ היהודים הנותרים להתיישב. הגטו החדש נמצא ב"גטו המת". את הגטו החדש ניהל באופן זמני רגאל, שיחסו אל קומץ היהודים לא היה רע, והוא עזר ככל האפשר להסתדר במקומות המיועדים המועטים. מיום ליום באו אנשים נוספים שהסתתרו בכפרים אצל נוצרים, וביערות. הם חזרו כי שמעו שהפוגרום תם, אף שהיה ידוע שפוגרום שני בוא יבוא. מעטים הלכו להסתתר משום שמחוץ לגטו אסור היה ליהודים להסתובב. נוצרים שיהודים הסתתרו אצלם דרשו מהם לחזור לגטו. הם, הנוצרים, חששו לחייהם שלהם.

לפני הפוגרום הראשון היו בלודמיר, יחד עם הבאים מפולין ומעירות הסביבה, כ-22 אלף יהודים. בפוגרום הראשון נספו כ-18 אלף יהודים. ארבעת אלפים נורו בכלא ונקברו שם בחצר בשלושה קברים גדולים שנחפרו בידי יהודים בימי הפוגרום, ביום חמישי 3 בספטמבר, ביום שישי 4 בספטמבר ובשבת 5 בספטמבר. 14 אלף יהודים – בפיאטידן, בשלושה בורות גדולים: תשעת אלפים בבור אחד, שלושת אלפים בשני ואלפיים בבור השלישי.

ארבעת אלפים היהודים שנותרו מן הפוגרום הראשון הסתתרו בשני הגטאות. בעיקר נשארו אלה שהסתתרו במה שכונה ה"גטו המת". ה"גטו המת" היה גדול ועני יותר, והאוקראינים חיפשו שם פחות. ה"גטו החי" היה הרבה יותר גדול ושהו בו העשירים שקיבלו תמורת כסף "תעודות מקצוע". שם חיפשו האוקראינים בכל פינה, ושרדו מעט

מאוד אנשים. כשחזל הפוגרום יצאו מדי יום עוד ועוד אנשים מן החורים.

לרוב נותרו אנשים בודדים או ילדים ללא הורים ואימהות ללא ילדים. נותרו כ-200 משפחות שעוד היו שלמות. הם החייסבו במה שפונה "האלה", אולם שבו היו בעבר בתי מסחר.

חל איסור לגור ב"גטו החי". יצאה פקודה לפנות משם הכול, ולהעביר לבית הספר האדום.

אורגנו קבוצות אחדות לפנות את החפצים. הרהיטים הועברו לצריפים נפרדים. מה שהיה איכותי, לקחו הגרמנים לעצמם, את החפצים הפחות טובים מסרו לפולנים. איכרי הכפרים, שמסרו מכסת תבואה שנקבעה להם, קיבלו מתנה מן הגביטס-קומיסר: שובר לפרוט דיהוט יהודי בחינם. היהודים שעבדו באיסוף הרהיטים שברו רבים מהם, ועוד נשאר די לחלוקה.

העירייה, שנוחלה בידי אוקראינים, החלה גם היא למכור לפולנים בתי יהודים במחירים מוזלים.

בפולין בוטל הכסף הקודם, והוכנסו למחזור הנפקות זלוטי. אצלנו בווהלין הונפק במיוחד רובל אוקראיני, כתוב בגרמנית ובאוקראינית, ועליו תמונת איכרה בת כפר נושאת שיבולים. מעט ראו במחזור את המִקִּים הגרמנים, רק את הרובלים האוקראינים שהודפסו ברובנה. לאוכלוסייה היה אמון קטן בכסף זה, ועיקר המסחר נעשה בחליפין. אנשים שהיו ברשותם בדים, בגדים, נעליים, המירו אותם במזון אצל האיכרים. היהודים, בלכתם לעבודה מחוץ לגטו, היו מוציאים הכול מן הבית, כדי להביא לגטו, מתחת לכנף הבגד, דברי מזון.

כשתפס הגביטס-קומיסר יהודים עם חריץ חמאה או מעט תפוחי אדמה, היה לוקח, שולח למטבח וגוער בקול ב"מושל" שלנו קודש על שהוא מרשה זאת. הגביטס-קומיסר שלנו היה גרמני חכם, היטלריסט צעיר אך חכם. במקרים רבים, עוד לפני הפוגרום, מנע מאתנו אסונות רבים. כשהיה הגסטפו בא אלינו, הוא הודיע על כך מראש ליוזנרט, כדי שאנשים ימנעו להסתובב ברחובות, ושייָהנו את החבורה במתנות יפות והם לא ייגבו קרבנות. כששאל אותו היוזנרט, כמה ימים לפני הפוגרום הראשון, מה יהיה, הוא השיב:

"אני לא יותר מבשר ודם, גרמני ואיש צבא, ואיש צבא כשהוא מקבל פקודה, חייב לבצעה".

היודנרט לא האמין שהדבר יקרה, אף שהגביטס-קומיסר רמז בברור שאיננו אחראי כשיקבל פקודה מגבוה. נכון שדחה את הפוגרום ככל האפשר, והביצוע נכפה עליו מגבוה.

יחסו אלינו לא היה רע. בזמן שבערים אחרות ניתנו רק דקות ספורות לעבור לגטו, לנו ניתנו שבועיים. בזמן שבקובל תלו שני יהודים שתפסו אותם שוחטים עגל, אצלנו, הוא גער בקול ותכופות התעלם. לעתים קרובות נכנס לבתים ורצה לראות מה מבשלים, וכשמצא מזון רב לקח אותו ושלח למטבח, אך שתק. הדבר עודד יהודים לשבת בגטו, גם לא היה לאן לברוח, האש בערה סביב. בגטו חש היהודי בכל זאת חופשי יותר, חי בין יהודים וחי את ההווה. היינו חלשים, רצוצים. לא כולם יכלו להסתתר חודשים ללא אוויר ומזון.

הגביטס-קומיסר גם ציווה להסיר את טלאי הביזוי ובמקומם הורה לשאת סרט בד לבן על שרוול שמאל; אות שהנושא אותו הוא יהודי, זה עדיף על הטלאי הצהוב על החזה ועל הגב.

כעבור ימים אחדים הופיע בגטו קודש, שלפני הפוגרום הראשון שיתף פעולה בשליחת יהודים לעבודה ובחלוקת "תעודות מקצוע". קודש קיבל את השלטון בגטו החדש.

שוב החלו ימי עבודה קשים ליהודים. ולפנות בוקר שוב גררו שוטרים יהודים, אנשים לעבודה. שוב התייצבו יהודים לפנות בוקר ליד הגימנסיה היהודית, שהפכה עכשיו למחנה, הגרמנים באו ולקחו, בקבוצות, לעבודה קשה עד שעת לילה מאוחרת.

שבועיים לאחר קודש בא שיינקסטל עם משפחתו ממקום מחבואו. הוא נעשה שלישו של קודש, יועצו. וכך קיבלו השלושה: קודש, שיינקסטל ורְגָאל, את השליטה ביהודים הנותרים.

קודש היה ראש הכנופיה. עליו יש פרק נפרד. איך הולך שולל את קומץ היהודים הנותרים ולא אפשר התנגדות. מבחינתו היה הכול היינו כך, מצדו שתספה כל עדת היהודים, ובלבד שהוא יציל את חייו.

עזבתי את עבודתי באיסוף הרכוש היהודי מן הבתים. עם חברים נוספים עברנו בביתם היהודים ואספנו דברי מזון, שהיו בשפע בכל בית. היהודים במקומות המחבוא פחדו להישאר בלי מזון, יותר מאשר

מן המוות. את המזון שנאסף, העברנו למטבח שבו בישלו אוכל ליהודים שנותרו בחיים. עם זאת, יהודים שעבדו אצל הגסטפו, רעבו, ודאגתי לעזור להם במה שניתן, משליך לעברם דבר-מה לאכול.

בגטו הוקמה מאפייה במרתף של קלר, שם אפו למען האוכלוסייה היהודית לחם מן הקמח שנאסף בגטו.

החיים בגטו שבו אט-אט לשגרה, שכחו את הפוגרום הראשון ושוב עבדו, ושוב חוו לילות ללא שינה בגלל הגורל המר המצפה לנו מחר. ציפינו שיום זה יגיע, והלכנו לעבודה משום שבררה אחרת לא הייתה, ולא היה לאן לברוח.

המשטרה האוקראינית ליד שערי הגטו לא בוטלה, והם השגיחו היטב שלא יכניסו חלילה מעט תפוחי אדמה. אנחנו מצאנו לנו עצה.

בחלק הלא-מאויש של הגטו הסתובבו קבוצות יהודים, אספו את הרכוש והביאו לבית הספר אדום. וכשהתמלא המקום, הביאו את הרכוש היהודי למקום בו הייתה לשכת העבודה היהודית; ומילאו שם את כל החדרים ברכוש היהודי.

בבית הספר האדום התנהלה העבודה במלוא המרץ. יהודים אחדים, בראשם שלמה פויקר ושלוש בורשטיין, ניהלו את העבודה בדרך כלל בפיקוחו של קודיש. צוות שלם של בחורות וכמה גברים מיינו את החפצים, כיבסו וגיהצו. מדי יום היה שם כמו ביריד. גרמנים בעלי תפקידים בכירים, קצינים, אנשי אס-אס, לעתים קרובות גם הגביטס-קומיסר, היו באים לשם לקחת מן היפה והטוב ביותר כדי לשלוח מתנות למשפחותיהם, לגרמניה. חפצים טובים במיוחד, פרוות כלבי ים וכבשי קֶנְקוֹל, אריגים ובגדי משי, חולקו בידי הגביטס-קומיסר לפי ראות עיניו. אהובת הגביטס-קומיסר, אנה, כבר לא ידעה מה ללבוש כל יום. חייטי הנשים הטובים ביותר תפרו למענה ולא ניתן לרצותה, שום דבר לא היה טוב בעיניה.

חדרים מיוחדים הכילו דברי הנעלה שהובאו מן הבוורות ומן העיר. בחצר התגלגלו ארגזים של כלי כסף, כלים, סכינים, מגורות יהודיות עתיקות, נברשות תלייה, סמבורים מכסף ופלז, מכונות פרימוס וכלים שונים. הכול התגלגל בחצר בית הספר האדום, בחדרים לא היה מקום.

חודשים אחדים לפני הפוגרום הראשון הייתה המולה רבה בבית המסחר הפולני הגדול, לשעבר, לדברי סדקית, שעמד ריק בזמן האחרון.

הכינו את בית המסחר לקבלת סחורה חדשה. באותיות קידוש לבנה גדולות: "המבורג-ולדמיר" הודיעו על הכוונה להביא סחורות מהמבורג למען אוכלוסיית לודמיר. מי יכול היה לצפות שבית המסחר הוכשר להכיל את הסחורות היהודיות השדודות, ושלאחר הפוגרום ימכרו שם חפצים זולים שלא כדאי היה לשלוח לגרמניה. הסחורות שהותירו הגרמנים יועדו במיוחד לפולנים ולאיכרי הכפרים באישורים מיוחדים של לשכת העבודה. נכסים ורכוש יהודי, חפצי בית ומצרכי מזון נשלחו לשם מבית הספר האדום.

על חלון בית המסחר נכתב: "הכניסה ליהודים אסורה!"

לא אחת דאב לבי כשעברתי שם, בראותי את שונאינו נושאים מתוך בית המסחר את רכושנו, שלמענו עמלו קשה הורינו, סבותינו, סבינו, שנים רבות, כדי להבטיח את קיום ילדיהם.

בגטו הלא-מאויש פרצו לעתים קרובות שרפות. הנוצרים הם שבזזו בלילות וחיפשו רכוש יהודי שנותר. בלכתם בחוסר זהירות עם הנרות, גרמו לשרפות. הגביטס-קומיסר מינה לפיכך מזי לילה משמר יהודי, לשמור מפני גנבות ושרפות.

החבורה היהודית המאורגנת רצתה להכניס לגטו נשק בכל מחיר, כדי שאפשר יהיה לפחות לנקום, רצו לנקום בהצתת בתי היהודים, יעלה הכול בעשן ורכושנו לא ייפול בידי משנאינו.

ביום כיפור בלילה בתש"ב פרצה שרפה גדולה. התכנסנו קבוצה קטנה של יהודים בחדרו של אחד החברים, ובדיוק בשעת אמירת כל נדרי בבכי גדול, פרצה ליד בית הכנסת שרפה גדולה. האוקראינים נכנסו לגטו ושילחו אותנו לכבות את האש. מי שהתנגד הוכה ברצחנות. נשרפו כמה בניינים גדולים, בהם בית סבי. הוריי התגוררו בו לאחרונה.

בית הכנסת הגדול נשאר עומד על תלו, ועומד עד היום כסמל וזכר ליישוב יהודי. דלתות וחלונות אין, נותצו. חוללה גם קדושתו. הכנופיות האוקראיניות שרפו את ספרי התורה. הקירות נשאר. ומרחוק מנצנצות עוד האותיות העבריות של הגביר ונדבן העבר היהודי, ישראל שולמן, ששיפץ את בית הכנסת והורה לכתוב את שמו על בית הכנסת. שני מגני-דוד גדולים, שהאירו את הרחוב שנים רבות, הוסרו בפקודה לאחר הפוגרום השני, ונמסרו לקומץ היהודים השורדים, להסתירים. "מזכרת – חיך הגרמני ואמר לקודש – מן

הקטמפל הקדוש שלכם". הסתרנו אותם, אך בפוגרום האחרון, השלישי, אבדו יחד עם קומץ היהודים.

ממשפחת הרב הנודע והמפורסם של לודמיר, הרב נחומצה, שמכל הסביבה באו אליו עם "קוויטלך", פתקי בקשה, ושנפטד לפני המלחמה, נותר עתה, לאחר הפוגרום הראשון, בן נכה ברגליו. ממלא המקום של אביו. החסידים הספורים שנותרו עכשיו, שיכנו אותו באחד מן הבתים המורשים. המשימה שלו ושל חסידיו כללה איסוף ספרי תורה וספרי קודש שרופים. ראו אותו ואת אנשיו מסתובבים יום-יום עם עגלה קטנה, אוספים את הספרים הקרועים, טליתות, תפילין, חלקי קלף קרועים של ספרי התורה שהתגלגלו ברחובות הגטו. מתוך יראת כבוד גדולה ואהבה קיוו באמונה רבה שהשם יתברך ירחם, וקומץ היהודים השורדים יישארו בחיים, ויוכלו להשתמש בספרים ששרדו את החורבן הגדול. בין מנחה למעריב היו מתכנסים אצל בנו של ר' נחומצה כמה יהודים מיואשים, והוא היה מנחם אותם:

"צריך לעשות תשובה. יותר מדי חטאנו, ועלינו לסבול בשל חטאינו. אך העונש שריבונו של עולם מטיל עלינו גדול מדי. בשל חטאינו סובלים ילדינו שלא חטאו כלל, עלינו לעשות תשובה. על קבר אבי איננו יכולים לעלות עתה, אך אני בטוח שאבי לא נח בקברו, והוא מבקש רחמים, תשובה למען שארית עם ישראל!"

לאחר מעריב אמרו מדי לילה פסוקי תהילים בניגון של איכה, בקול בוכים, קול של תשעה באב.

קינאתי בקומץ היהודים ובבנו של ר' נחומצה שעוד הייתה בהם אמונה גדולה, שריבונו של עולם ישמע את תפילותיהם ויבטל את הגזרות.

העבודה היומיומית בגטו בלבנה, כמו קודם לכן, את קומץ השורדים, ושוב לא היה זמן לעשות דין וחשבון קטן על המצב הנוכחי המר, שעם כל יום חולף, התענן והתקדר עוד ועוד. הפחד מפני המחר החשוך המר הביא עמו לילות חסרי שינה. לילות שלמים הסתובבו בצפייה לבוקר בלי פוגרום חדש.

אנשים התלחשו, העבירו שמועות, פחדו להוציא מן הפה את המילים בדבר פוגרום חדש צפוי. התחלנו לחפש דרכים לברוח. דיברנו על פריטיזנים, אך בשום אופן לא הצלחנו להיוודע היכן למצוא אותם. שליחים מטעמנו, ששלחנו ללא ידיעת קודש כמובן, חזרו בלי תשובה.

שמענו שביעירות פולסיה מצויים פרטיזנים, אך הדרך לשם לא הייתה עבירה, הייתה מסוכנת. השתוללו שם כנופיות אוקראינים, וכשנתקלו ביהודי חתכו את לשונו ועקרו את עיניו בעודו חי. כל הדרכים היו חסומות בפנינו. נאלצנו להסתגל לרעיון שעלינו לשבת ולהמתין לגורלנו.

יום אחד פשטה שמועה שחופרים בורות חדשים בפיאטידין. בגטו פרצה מהומה. שלחנו שליח נוצרי שיביא לנו ידיעה אמיתית על המתרחש בפיאטידין. השמועות אומתו. אך אמרו שהבורות הם לא למעננו, אלא לשבויי מלחמה רוסים, 20 אלף מהם היו בעירנו. ירו בהם קמעה-קמעה, תחילה בבריאים ולאחר מכן בנכים. מאות מתו ברעב, קור וטיפוס. ירו בהם – חלקם בפיאטידין, וחלקם בקסרקטינים בהם שהו מאחורי גדרות, בתנאים גרועים מאלה של היהודים.

מדי יום ניתן היה לראות את השבויים הרוסים מובלים תחת משמר כבד לעבודה, בסגנים רוסיים בלויים, בנעלי עץ, כובעי צמר גפן לראשם ועל צווארם מספר גדול. כשהתכופף מישוה מהם להרים פיסת נייר או תפוח עץ רקוב, הכו אותו מכות רצח, וכשאחד מהם חש ברע באמצע היום, התעלף מרעב ונפל, מיד ירו כדור בראשו והיה על חבריו לשאתו לאחר מכן עד מקום מסוים ולהשליכו ככלב לבור. בראותי, בהשוואה אלינו, את סבלו הנורא של העם הרוסי, השפיע עליי הדבר בצורה איומה.

לאחר הפוגרום השני, כשעבדתי פעמים אחדות בקסרקטינים שבהם שהו קודם השבויים הרוסים, שכבר לא נשאר מהם זכר, ראיתי מאחורי איזו גדר תיל הוחזקו. היו שם שלוש גדרות תיל, כאילו הוחזקו שם חיות ולא בני אדם. אחדים מהם ברחו בכל זאת לאחר שחפרו מנהרות. כשתפסו אותם תלו אחדים כעונש ובאחרים ירו. בחיילים היהודים-רוסים שנשבו, ירו בימים הראשונים לאחר העברתם לכאן, חלק מהם גם עינו לפני מותם.

הסדזים של הגרמנים היה גדול. את הנכים מבין השבויים הרוסים ריפאו בבתי החולים כדי שבעולם יאמרו שהם מרפאים שבויים. ואז הובילו את הנכים, קטועי רגליים וידיים, בקבוצות, על עגלות קטנות לפיאטידין, וירו בהם. בור אחד בפיאטידין הוא משותף: מחציתו שבויים רוסים והמחצית השנייה, יהודים.

תעודות מקצוע חדשות בגטו הקטן

בוקר אחד פשטה בגטו ידיעה: תעודות מקצוע חדשות כחולות לאנשי מקצוע שיעברו לגור ב"גטו החי" לשעבר. כהרף עין פשטה הידיעה בגטו הקטן. החלה מהומה. אנשים התרוצצו. החלו להתעניין במשמעות הדבר, ובאו לכלל דעה שמה שציפו לו יתרחש: מתכוננים בזמן הקרוב לפוגרום חדש.

קודיש הרגיע את הציבור שלא יקרה חלילה דבר, הוא עצמו דיבר עם הגביטס-קומיסר, לנו, בעלי המקצוע של הגטו, שנתנו לו מתנות יפות, מבטיח הגביטס-קומיסר, שקט מוחלט.

פתקי חיים שכאלה, אישורים, קיבל קודיש 500 במספר, ועליו לבחור בעצמו את אנשי המקצוע האמתיים, ולשכנם ליד בית הספר האדום שם יעבדו למען הממשל.

למרות שהציבור כבר נכווה מתעודות המקצוע הקודמות, הפכו עולמות כדי לקבל אותן. את הסוף הרי ראינו, זה לא פסח על איש. אך האדם מתפתה, הטובע נאחז גם בקש. שוב החל מירוץ חדש, הלכו אחרי קודיש ושיינקסטל וכל אחד טען שהוא צבע טוב או סנדלר טוב: "למה לא מגיעה לי תעודה, אני לא אשתוק, ארוץ אל הפריץ [השליטן]".

קודיש לא פחד מאיש, רעדו מפחד מפניו. בגטו מהומה, התקוטטו, צעקו ליד המשרד שבו הנפיקו את התעודות בערב לאחר העבודה. לא כל אחד זכה לקבל את אישור העבודה.

לא כל מי שקיבל את תעודת המקצוע הזדרז לעבור לגור בגטו ההוא. פה כבר הכינו רבים מקומות מחבוא למקרה שיפרוץ הפוגרום. ושם צריך לחפש מחדש, לחפור ולהכין מקום מחבוא חדש. לא היה אמון רב בפיסת הנייר.

קיימנו בחשאי התייעצויות אחדות בדבר התקוממות ונקמה במקרה שנהיה בכי רע.

בכפרים אין לאן ללכת. האיכרים חרדים לעצמם. מדי יום ראשון מזהיר אותם הכומר בכנסייה לא להסתיר יהודים, שונאיהם הגדולים. ביערות רע ומר, מחפשים, מפגיזים, ואין אוכל ומים.

וכאן בגטו קשה יותר מיום ליום, ציפינו למחר החשוך.

בלילה אפשר היה לראות, פרט לשומרים יהודים שהשגיחו על הגטו הלא-מיושב מפני שרפות, גם אנשים שפחדו לשכב לישון, ציפו שהיום, מחר, יקיפו את הגטו בשוטרים ותתחיל האקציה.

אנשים ספורים עזבו את הגטו. בתמורה לתשלום גבוה, זהב וחפצי ערך, הסתתרו אצל מכרים נוצרים. אך אלה היו בודדים. שאר האנשים, שעבדו וחיו בדוחק גדול ובעוני, ישבו והמתינו בייאוש.

מעט-מעט עברו לגטו ההוא משפחות ספורות שקיבלו את האישור. איש לא ציפה שכאשר יקרה משהו, שם זה יפסח עליהם. חשבו שזה תעלול נוסף, כדי שלא נברח, לא נעורר בחלה בגטו. אך הפעם דווקא קרה ההפך. מי שהיה שם, בגטו ההוא, נשאר באופן זמני בחיים. וכאן בוצעה ביום בהיר אחד אקציה חדשה.

קודיש ושיינקסטל בגדו בנו !

למרות שקודיש קיבל 500 תעודות לחלק בין אנשי המקצוע, הוא ניצל לבסוף (כפי שנודע מאוחר יותר) רק 365 תעודות, לא היו אנשי מקצוע נוספים.

ביומיים האחרונים הייתה מהומה גדולה בגטו. זה היה בימים רביעי וחמישי 11-12 בנובמבר 1942. קודיש כנראה ידע מראש שיתרחש פוגרום והורה לידידיו לעבור לגטו ההוא. כששאלו אותו הבטיח במאה אחוז שלעת עתה לא יקרה דבר ואפשר לישון בשקט. "יהודים, כל זמן שאני אתכם, לא יקרה לכם דבר!"

בכל זאת שרר מתח בגטו ביום חמישי 12 בנובמבר. אנשים התרוצצו הלך ושוב, לא ידעו מה לעשות. לרבים היה כאן מחבוא טוב. בערב, כשהתרוצצות פסקה, נרגעו קצת, בפרט כשראו שקודיש ושיינקסטל יושבים להם כציפורי דור במשרד או בחנות לחפצים היותר-טובים שהייתה בגטו במיוחד למען הגביטס-קומיסר. זה האחרון בא מד פעם בלויית קצינים בכירים ויצא עם אריגים איכותיים, עור למגפיים, שטיחים פרסיים, מעילי פרווה מכבשי קרקול, שנאספו מבתי היהודים.

ומי יכול היה לצפות לכך שהם ידעו שלמחרת בבוקר יתחיל שוב פוגרום, השני, שהגביטס-קומיסר אמר להם להישאר במכוון, כדי שהיהודים לא ינוסו לכל עבר. איש לא יכול לצפות שהם ירמו את אחיהם.

הפוגרום השני. בבוקר יום שישי 13 בנובמבר 1942

יום חמישי בלילה. בגטו שקט. לילה חשוך. השמים מעוננים, גשם קל מטפטף. ליד שער הגטו ניצב כרגיל המשמר. אנשים בגטו אינם נחים. מצפים למשהו, ולא מאמינים שיתרחש מחר. כולם מסתכלים בקודיש המסתובב עדיין בשעת ערב מאוחרת. בודק בעצמו את המשמר. לאחר מכן הוא הולך לישון. מבטיח לציבור שלא יקרה דבר.

אנשים עוברים בגנבה לגטו ההוא ושבים לכאן. לא יודעים מה לעשות. קודיש ושיינקסטל ישנים כאן, לפיכך לא יקרה שום רע. במחנה, בלילה, נעשה מרגע לרגע רגוע יותר. אנשים ישנים. אנשים ישנים בבגדיהם, מדברים ומתדיינים. בשעה ארבע בערך בא משהו בריצה וצועק בקול לא לו:

"חברים, אנחנו אבודים. אנחנו מוקפים מכל עבר, עכשיו אין לאן לברוח. אנחנו אבודים, אבודים!"

אין לתאר את אשר התרחש במחנה ובגטו. אני מתעורר. יורד בריצה לחצר, לרחוב. הרחוב משחיר מאנשים. מתרוצצים כחיות פרא בסוגר. אנחנו מוקפים, במרווחים של חצי מטר, בשוטרים אוקראינים שרוביהם מוכנים לירות במי שיעז לעשות צעד אחד אל מחוץ לגטו. מתפרצים לעבר הגטו הלא-מיושב. לשווא, כל הדרכים חסומות.

כפי שנודע לי מאוחר יותר, בשעה שלוש בלילה בא עוזרו של הגביטס-קומיסר, קראוזה, והעביר את המשמר לגטו השני, בתואנה שרוצים לשדוד את בית הספר האדום והוא לוקח אותם לעזרה. מחשש להעיר את הציבור כשיקיפו את הגטו בשוטרים, הוציאו את קודיש ואת שיינקסטל מן הגטו, וכהרף עין הוקף הגטו לקראת האקציה השנייה.

שוב אני בכלא ממחין שיירו בי!

ירדנו, קבוצת חברים, לחפש את קודיש. לשווא, לא היה לו זכר. אנחנו מתארגנים לפרוץ את טבעת השוטרים ולעבור לגטו השני, הלא-מאווש. כדורים מקבלים את פנינו מכל עבר. רבים מאתנו נופלים. נשמעת מביינינו קריאת: "הורא, הורא, מוות לגרמנים, למשטרה האוקראינית, לחיות" ואנחנו פורצים. נשמעות צעקות של חברים נופלים, אנחנו לא מפנים ראש לאחור וממשיכים לרוץ. גם שם הייתה שמירה, ושוב מקבלים את פנינו באש. כמטורפים אנחנו רצים ממקום למקום, לא מוצאים מקום מחבוא. הם, השוטרים, לא זזים ממקומם, רק יורים

מכל עבר. קשה לרוץ. הסמטאות הצרות מלאות אנשים המחפשים לעצמם מחבוא כלשהו. אנחנו חוצים בריצה את המחנה הריק מאדם, ונכנסים למרתף שמתחת למחנה, שבו הכניסה היא מן המפתן המוגבה, ומסתגרים שוב אוטומטית. המקום הוכן כך מראש.

עוצרים את הנשימה. נשמעים קולות הז'נדרמים. הם צועקים וצורחים. מוציאים לרכב את הסחורות מחנויות המחנה. נשמעים קולות אנשים המתחננים שישחררו אותם, וקולות נשים וילדים המקללים את היהודים ומתקוטטים.

הכול נמהל לצעקה גדולה הנישאת עד אלינו למרתף. אנחנו שוכבים בשקט, עוצרים נשימה ושוחקים. אנחנו שומעים צעדים כבדים מעל לראשינו. שומעים שפורצים, מחפשים, דופקים בקירות, מחפשים אותנו. לפתע אור במרתף שלנו. הם גילו את המפתן, הרימו אותו וירו פעמים אחדות וצעקו: "לצאת, נלא, נמשיך לירות!"

הנשים שהיו אתנו נבהלות ויוצאות בריצה מן המרתף. אחדים מאתנו נשארים ואיננו רוצים לצאת. הז'נדרמים פחדו ושלחו למטה אוקראיני. אנחנו מוציאים מידו את הרובה ומתחילים להכות אותו ברובה. אין לנו מה להפסיד, כך או כך מצפה לנו מוות. האוקראיני החל לצעוק, באו לעזרתו עוד אחדים ונאלצנו לצאת מן המרתף. קיבלו את פנינו, באקדחים שלופים, סוכני משטרה רבים, ז'נדרמים וקצינים.

"ידיים למעלה חזירים, יהודים ארוורים!" צועקים אלינו הז'נדרמים. בידיים מורמות אנחנו עומדים בשורה עם יהודים שמביאים מכל עבר.

האוקראיני שהפינו דיבר ונופף בידו בפני הז'נדרמים, אך הם לא הבינו אותו במהומה ובקולות שמסביב. לא הקשיבו לדבריו וצעקו אליו:

"שתוק. לך לעבודתך. אין זמן עתה". גם הם שנואו את האוקראינים, כינו אותם תכופות חזירים, אך ניצלו אותם לביצוע האקציות נגדנו.

אני מצטרף לשורה בידיים מורמות, ומתבונן סביבי, מאין יבוא עזרי. מה עושים עכשיו. איך חומקים מידיהם. אני מתבונן ורואה כמה חברה מוכרים, המסתובבים כציפורי דורר עם המשטרה. זה מפליא אותי. ביניהם מכר שלי, החבר אברהם-אהרן צוויליך. כשהוא רואה אותי, הוא מתקרב בריצה ומספר לי מרחוק:

"כבר הייתי בכלא, אותי ועוד אחדים שחררו משום שיש לנו התעודות הכחולות-לבנות, שקיבלנו לאחרונה. הז'נדרמים הולכים אתנו, ולכל

מרתף הם שולחים אותנו לראות אם נמצאים שם אנשים, הם מפחדים להיכנס בעצמם. צריך לעשות משהו למענך שמואל, צריך לשחרר אותך, אדבר עם ראש הז'נדרמריה" – הוא אומר לי.

אני לא קיבלתי את התעודה משום שאינני בעל מקצוע ולא מכר של קודש. אני מתחלחל, מסתבר שהפעם אישור העבודה, תעודת המקצוע, דווקא שווה משהו. והיכן לוקחים אישור כזה.

החבר מדבר עם מפקד הז'נדרמריה, אומר לו שיש לי אישור אך לא קיבלתי אותו, הוא אצל אדון רגאל (רגאל היה המזכיר שכתב את פתקי האישור), והוא מבקש לשחרר אותי. המפקד הנהן בראשו והורה לי לצאת אליו. אך כשבא ממלא מקום הגביטס-קומיסר ושאל אותי מה אני עומד כאן, וחברי השיב לו כי המפקד הרשה, ושהאישור בידי רגאל, הוא התכעס והורה לי לחזור לשורת היהודים:

"אתה תחייה, והוא יוכה למוות!" צעק אליו בקול. האוקראינים הנחיתו עליי מיד כמה מכות הגונות, והובילו אותי שוב אל השורה אל בין היהודים שידיהם מורמות.

כשנאספו עוד יהודים, הובילו אותנו מיד לכלא תחת משמר כבוד. סובבתי את ראשי והבחנתי שמעיני חברי זולגות דמעות, אך הוא לא יכול לעשות דבר.

בכלא כבר היו אנשים רבים. הכלא היה מוכר לי, טבוע עמוק בעצמותי, בכל זאת לא הפחיד אותי עכשיו. בראש הסתבכו מחשבות על הצורך לחמוק מידיהם.

הקולות והזעקות של הילדים והנשים, וקולות המשטרה האוקראינית התערבו אלה באלה. האוקראינים הפרידו גברים מנשים.

זעם האל שניתך עלינו, כפי הנראה לא מילא עדיין את גביע הדמעות. קולם לא נשמע.

אינני מאבד תקווה ומשתחרר מן הכלא

שמונת הימים שעברו עליי בכלא בזמן הפוגרום הראשון לימדו אותי הרבה. עכשיו אני מתבונן סביבי ותוהה מה עליי לעשות.

בפינה נפרדת עומדים כמה גברים, אוחזים בידיהם פתקים כחולים, תעודות המקצוע, אני מתקדם לעברם ושואל אותם לפרש הדבר. הם

אומרים לי שהורו להם לעמוד בנפרד, ישחררו אותם משום שבידיהם
האישורים שקודש נתן לאחרונה:

"לא האמנו שהפתקים יועילו ונשארו כאן, והז'נדרמים הורו לנו
לעמוד בנפרד. אנחנו מחכים".

אינני מתלבט זמן רב ונעמד לידם, וכשהזקיף האוקראיני שואל אותי,
אני אומר שגם לי יש פתק.

מה עושים, היכן לוקחים אישור? את פיסת-נייר-החיים! לך זעק חמס,
מה יועיל.

נכנסים ז'נדרמים ובודקים את האנשים הספורים, כרגיל אני גם מקבל
מכות הגונות בגלל שאני עומד כאן בלי אישור.

מצווים על הזקיף האוקראיני לא להרשות כאן נוכחות בלי אישור, רק
מי שיש לו פתק כחול. אני מסתפח שוב אל החבורה, מתווכח עם
הזקיף שיש לי פתק. ואני חושב, מה עושים? היכן לוקחים בינתיים
פיסת פתק כחול בשביל האוקראיני, הוא הרי לא יודע לקרוא, מה
שאראה לו יהיה טוב.

אני מחפש בכיסים. למזלי אני מוצא כרטיס-לחם-כחול-ישן, שהיה לנו
בשנים הטובות, לפני הפוגרום הראשון. אני מיישר את הכרטיס ומחזיק
אותו גבוה.

האוקראיני מאמין שיש לי פתק ומניח לי לעמוד. ושוב אני נדחף
החוצה בידי ממלא מקום הגביטס-קומיסר, שבא עם קסדת ברזל על
הראש, צלב קרס על הזרוע ואקדח גדול ביד. הוא מוכן לקרב. היום
מתחילה שוב אקציה כנגד היהודים. הוא בודק את האישורים. לפניו
הרי אין לי מה להציג. ושוב אני נפלט אל שאר היהודים, שמספרם גדל
מרגע לרגע. ממשיכים להביא קבוצות חדשות מן הגטו.

כשאני מבחין שחלך, שוב אני ממהר להסתפח אל קבוצת היהודים
הקטנה, בעלי הפתקים. שוב אני מחזיק בידי את כרטיס הלחם הכחול.
בעצמי איני יודע למה נדחפתי לכאן במחשבה שאנצל.

שערי הגטו אינם נחים, משליכים מדי פעם עוד אנשים. היהודים
שניצלו מן הפוגרום הראשון, נתפשים שוב, ומובאים לכלא, למוות.
הביאו בחור כולו שחור מפיו. הוא הסתתר בארובה של אופה. שלפו
אותו החוצה משם. כיוון שלא הצליח לצאת מן הארובה השאיר בה את

מגפיו ואת אדרת השער הקצרה שלו, והביאו אותו יחף לכלא. הוא סיפר איך מצאו אותו האוקראינים ורצו לירות בו בתוך הארובה. הוא התחנן, אמר שייצא בעצמו, והם הסכימו. ככל שהוא רוחץ במי הבאר, הוא משחיר יותר. האוקראינים צוחקים וצועקים אליו שבין כה וכה הוא כבר לא צריך להתרחץ.

בעלי התעודות המקצוע הספורים, יכלו לקחת עמם אישה וילדים. וכל אחד העביר אליו אישה או ילד מן המובאים, העיקר להצילם.

אני עומד נבוכ. צועקים אליי: "הצל ילד!" ולילדים יש שכל והם צועקים: "הרי אתה אבי, אבא יקר, תציל אותי, קח אותי אתך!"

ואני לא יכולתי לעשות דבר בינתיים, אין לי מה להראות, והם סבורים שיש לי תעודה. אינני יכול להסביר להם. אני עומד מבולבל, הלב נקרע על הילדים המבקשים, מסכנים שכמותם, להצילם. הם רוצים לחיות.

כמה פעמים נפלטתי מן המקום, ואני עקשן, עמדתי שם שוב. אנשים מכל עבר, מתאמצים להצטרף. המשטרה האוקראינית הכתה, לא נתנה לגשת אלינו. ולא מצאו עצה כנגד האנשים שביקשו לחיות. ראש הז'נדרמריה וממלא מקום הגביטס-קומיסר ראו איך מתאמצים להגיע אלינו והורו להוציא אותנו אל אחד מתאי הכלא.

הוא לא הבחין שגם אני בין הנבחרים או החעלים, עד היום אינני מבין מה חשב בשעת מעשה כשהובלתי גם אני עם האחרים לחדר הכלא.

כשהובילו אותנו עוד הספקתי לתפוס ילד שצעק אלינו: "אבא, אבא, תציל אותי". אחזתי בידו הקטנה וצעקתי שזה בני ונישקתי אותו. לפני השער, במקום אליו הכניסו אותנו, נדחף גם חברי הרשל ביק, בנו הבכור של אברהם ביק, גורר אחריו שני ילדים, והוא נכנס יחד אתנו לאחד מתאי הכלא.

בכלא פגשנו כמה אנשים שהיה להם פתק-חיים והמתינו לשחרורם. לכל מי ששאל אותי אמרתי שיש לי אישור, אך לבי דאב כהוגן וקדחה במוחי השאלה: מה יהיה, האם יבדקו שוב ביציאה? ולי אין מה להציג. אני מחליף רמיזות עם הרשל, אנחנו מבינים זה את זה היטב. ומחכים בשתיקה למזלנו.

ראיתי מבעד לסורגי החדר, שבחצר הכלא מהומה, נשמע קול בכי, קריאות, זעקות. הלב כואב.

רצה הגורל ששוב אחיה בתא בו הייתי לפני הפוגרום הראשון, שבו, בין כתובות הקיר הרבות של הקרבנות הראשונים, נמצאת הכתובת שאני רשמתי, עם שמי, עם התאריך הקודם. אני מבוועת, כל משפחתי ניצבת לנגד עיניי. אנשים מנחמים אותי, הרי עכשיו טוב מאשר קודם. אז היית נידון למוות, והיום תשוחרר.

סיפרתי להם על שמונת הימים שלי בכלא בזמן הפוגרום הראשון, כשראיתי בעיניי איך הוציאו את ילדי למוות, ואני מרסתי את שערו ראשי ולא יכולתי לעשות דבר. כל מאבקי לחיות עכשיו הוא רק כדי לנקום, לנקום בחיות על דמנו השפוך על לא עוול בכפנו. לא יכולתי לספר להם שגם עכשיו אני בסכנה, שאין בידי פתק-חיים של קודש.

גם לא יכולתי לדבר כנגד קודש, אם אשוחרר הרי אזק לעזרתו כדי לקבל פתק כזה. ידעתי בביטחון שהוא ושיינקסטל חיים והם חוליכו אותנו שולל כשלא ברחו.

הקרבנות כתבו בדמם את שמותיהם וביקשו שינקמו את דמם, אך מי יזכה לקחת נקם, אם רוצים לעקור אותנו משורש.

אני עומד ליד סורגי החלון ומסתכל למטה לחצר. הייתי כאן לפני חודשיים ושוב אני כאן, בציפורני המוות, נאבק. אני חושב: במה אני שונה מן האנשים שבחצר, מדוע אנחנו יושבים כאן לקראת שחרור בזכות הפתק חסר הערך המבדיל "מי לחיים מי למוות", במה זכינו שאותנו ישחררו?

יצר החיים כה גדול שהאדם שוכח היכן הוא נמצא, שוכח שהוא אדם עם נשמה, עם לב, והוא דואג רק לעצמו, הוא רוצה להשתחרר ויותר מזה לא מעניין אותו דבר. אינני מסוגל להבין בשום אופן איך היינו אז, ראינו איך הובילו את אחינו למוות ולא יכולנו לעשות דבר. בעוד עומד שקוע במחשבות שלא נתנו לי מנוח, רואה אני שנפתחת הדלת ומורים לנו לרדת.

בחצר הכלא אנו פוגשים הרבה מכרים, הקומיסר הרשה לשחרר אותם ללא אישורים, והם נשלחים אלינו. אנחנו מסתדרים בשלוש בטור. לבי חולם. אני פוחד ממכות נוספות כשיבדקו ויתברר שאין לי אישור.

שער הברזל הגדול נפתח וממלא מקום הגביטס-קומיסר, קראוזה, מוביל אותנו אל מחוץ לבית הכלא. לבדו, בלי ליווי משטרחי. הוא מוביל אותנו, מבלי לבדוק עוד דבר, דרך המקום שבו עברו מגטו אחד

לשני לפני הפגורם הראשון, ומביא אותנו לחצר בית הספר האדום שם מסתובבים יהודים ועובדים כאילו לא קרה דבר. הוא מורה לנו להסתדר בבתיים: לא לצאת מן הגטו, מי שייצא יירה מיד.

שוב אני חופשי. לא האמנתי. בזכות רצון הברזל שלי וחושי החדים, תרמית בעזרת כרטיס הלחם הכחול שלי, שוב חמקתי באורח זמני מציפורני המוות. ובחופש מתחילות המחשבות איך להציל אנשים נוספים מן המוות, אלה המסתתרים שם בגטו.

הפגורם השני במלוא הקצב

כמה מאות אנשים בגטו, ואין רואים אותם מסתובבים. מסתתרים. מחפשים, מכינים מקומות מחבוא מתוך ביטחון שגם עתה תפרוץ בקרוב האש, כפי שקרה בפגורם הראשון. מעט אנשים עובדים בבית הספר האדום, העבודה עם בגדי היהודים השדודים התנהלה במלוא המרץ. בחורות רבות עובדות שם במיון חפצים, בכביסה, משום שכיבסו את כל החפצים. גברים אחדים עובדים במיון חפצים בחצר, שם עומדים ארגזי כלי זכוכית, כלי אוכל וכלי כסף.

הפולני היחיד, שבידו הפקידו את המפתח לכל החנויות, מתרוצץ בחצר ובחדרים וצועק על העובדים שייטיבו לסדר את החפצים. הוא נוהג מעשה בעל-בית, כאילו בית העסק הוא שלו. מכל עבר צועקים אליו:

"אדוני דיינובסקי! (זה היה שמו), אדוני דיינובסקי, לאן להכניס את פרוות כלבי הים, לאן את האריגים, לאן את העור?"

והוא מתרוצץ, עולה ויורד, צרור המפתחות בידו, ומנהל את קומץ היהודים העובדים כאן באיסוף הרכוש של אחיהם. וקודש מסתובב בחצר שבה הציב את העובדים. מכאן הוא שולח לשפץ בתים למען האנשים שיגורו בהם. הוא מדבר בהכנעה עם כל אחד, כאילו חש שרובצת עליו אשמה כלשהי. כשהוא רואה אותי הוא קורא לי ואומר לי מיד:

"ברוך מתיר אסורים, אתה כבר תחיה ותזכה להגיע לשחרור!"

"פתק-החיים מונח בידך, ובכל זאת שוחררתי מן הכלא בלי הפתק שלך, ועוד לקחתי עמי ילד!"

"אתה בחור אמיץ – הוא משיב – תקבל אישור". דמי רתח בי אך התאפקתי. עוד אצק לו. עם זאת שאלתי אותו:

"אני אקבל, אך מה יהיה עם קומץ היהודים הנותרים, המובלים עתה לשחיטה?" לא רציתי לומר לו שידע מראש ולא הודיע לנו. חשבתי לי: יומו יבוא.

"מה לעשות? – הוא עונה – אסון גדול ירד עלינו".

"אילו ידענו מראש היינו מתארגנים ומתקוממים, לנקום לפחות ברוצחים השופכים את דמנו החף". רציתי להטיח בו, שידע שחיכנו, ופניתי אליו שוב בדברים כשכבר היו עמנו כמה אנשים:

"אני מאמין שהיו אנשים שידעו מראש ולא סיפרו".

הוא לא השיב, חיפש הזדמנות להתחמק מן השיחה הנוכחית ואמר: "ילדים – כך כינה אותנו תכופות – אל תנהלו עכשיו שיחות זה לא הזמן לדיונים, היכנסו לבתים".

מדדתי אותו במבטי מכף רגל עד ראש, הוא ידע היטב מה כוונתי. הסתובב, ניגב את עין הזכוכית שלו ופנה ללכת לעבר בית הספר האדום.

"זה לא הזמן להתחשבן אתו, יומו יבוא – אני צועק אל האנשים – הוא ידע היטב על מועד התחלת הפוגרום והעמיד פנים. הוא אפילו לא ניצל את חמש מאות פתקי-החיים שהיו בידו ומתעתד עתה לחת אותם למקורביו".

לחצר נכנס רכב עמוס בגדים, נעליים, כובעים ומעילים, והשליך אותם בחצר. זה מפיאטידין, מקרבנות היום החדשים!

הלב כואב ומדמם על הקרבנות החדשים שנורו היום ליד קבר האחים.

הפוגרום בגטו בעיצומו. הרוצחים האוקראינים נוקמים באכזריות באחינו. לא ניתן לתאר מה התרחש בימים הראשונים, עוד היו יהודים רבים.

בפקודת הגביטס-קומיסר שלח קודיש ביום השני, ישר לשם, קבוצות אנשים אחדות. כרגיל, אלה שהיו להם הפתקים הכחולים, תעודות המקצוע. היה עליהם לנקות את בתי היהודים שזה עתה הוצאו למוות.

רציתי ללכת לשם אך לא היה לי אישור. פניתי אל קודיש. אמרתי לו שאלך לאסוף מצרכים למען המטבח המוקם מחדש. הוא נתן לי ללא טענות ומענות, תעודת מקצוע. יחד עם כמה חברים עברנו לגטו ההוא לאסוף מזון למטבח. כבר בימים הראשונים ראינו את החורבן במלוא היקפו. הדלתות והחלונות פרוצים. על כל צעד נבדקנו אם יש בידנו התעודה הכחולה. מי שלא הייתה בידו, הובל מיד לכלא.

עמדה בפנינו משימה להעביר יהודים מגטו זה לגטו השני, "גטו החיים". לא כל אחד היה מוכן לתת את התעודה שלו לפרק זמן כדי להעביר יהודים. פחדו לאבד את הפתק, כלומר את החיים. אני קיבלתי פתק והתחלתי להעביר בהדרגה אנשים ממקומות מחבוא לצד השני.

הקושי הרב ביותר היה עם נשים וילדים. נשים הרי לא עבדו באיסוף החפצים, נאלצנו להלביש נשים בבגדי גברים, כך הצלחנו להציל ממוות כמה אנשים כל יום.

לתוך העגלה הדו-גלגלית הקטנה, שבה הוצאנו מצרכים שונים, הכנסנו גם ילדים בשקים קטנים מתחת למצרכים, והעברנו לגטו השני. המשטרה האוקראינית בדקה בשער בזמן היציאה, ו"בגטו החי" שוב נבדקנו בכניסה. תחילה התעודה הכחולה ואחר כך מה אנחנו מובילים שם. הובלנו את העגלה במהירות ונכנסנו עמוק לתוך הגטו, והמטען המוברח החי שלנו לא נחפס. גם בכלי הרכב, מתחת לחפצים שאספו והובילו לבית הספר האדום, העבירו תכופות אנשים והבריחו אותם לגטו. לעתים קרובות זה לא הצליח. ואז כשהיו ז'נדרמים רבים, ומצאו אדם ללא תעודה, מיד הובילו אותו לכלא.

היה מקרה שפלוני נתן לאלמוני את הפתק שלו כדי שיעבור, ודווקא אז הוא נבדק ומיד הועבר בשל כך לכלא. תעודות המקצוע היו ללא תמונות, רק השם היה רשום, לפיכך יכלו להעבירם בקלות מאחד לשני. על פיסת נייר זו שמר כל אחד כעל בבת עינו. בלילה קשרו אותה לצוואר צרורה בממחטה. בכל מקום ועל כל צעד עלולים היינו לעבור ביקורת ובכל עת צריך שהפתק יהיה זמין אצל האיש.

כשהלכנו להעביר מזון ראינו ז'נדרמים ואוקראינים מחפשים ומחטטים, פורצים למקומות מחבוא ומגלים כל יום קרבות חדשים, מיוגעים, עייניים יוצאות מחוריהן מאימת המוות. האקציה מתבצעת עכשיו במלא האכזריות.

קודיש מסתובב בגטו השומם ומנהל את עבודת ניקוי הגטו. לא מעניינות אותו כלל צעקות הנשים ובכי הילדים המוכים ברצחנות. הוא רק עובר מבית לבית וכל חפץ יקר, נדיר, אריג שזה עתה מצא, הוא לוקח בנפרד ומעביר בנפרד לעסק החדש שהוקם בגטו הקטן החדש. הגטו החדש מכיל עשרים וכמה בתים ובהם כמה מאות בעלי המקצוע. כל אחד מן העובדים מבקש להחניף לקודיש ומגיש לו חפץ יקר מציאות:

“אדון קודיש, מה תאמר על פיסת עור זו, קח לך אותה”.

וקודיש אוסף את החפצים המשובחים בעגלה נפרדת. מקצתם הוא נותן לגביטס-קומיסר, מקצתם נותן למיודעיו הפולנים בתמורה למצרכים שהוא מביא לביתו.

עלינו להשמיד, לקרוע הכול שלא ייפול בידי שונאינו, טענתי אליהם תמיד.

עבודת הסיוע שלנו, בהעברה הדרגתית של השורדים לגטו השני, נעשית קשה מיום ליום. לז'נדרמריה נודע, ובדיקת העובדים, ביציאה לעבודה ובכניסה חזרה, קפדנית יותר. המספר חייב היה להיות זהה. הגשנו קודם כל עזרה פנימית, מים ולחם; נוסף לכך הסיוענו היטב את מקומות המחבוא, עד שתיווצר הזדמנות להעבירם.

בגטו השני, שבו נמצאנו, היה בינתיים שקט. קודיש הקים משטרה יהודית חדשה, ששלחה מדי יום אנשים לעבודה. הוקם משרד עם שתי מזכירות, קודיש ושיינקסטל החלו לנהל שוב את העניינים של כמה מאות היהודים שורדים. לא כל הפליטים זכו לקבל את פתק-החיים. רדפו אחרי קודיש מכל עבר, קודיש צעק וזעק שאינו יכול לתת יותר, אין לו, כבר ניצל את כל הפתקים והגביטס-קומיסר לא נותן לו חדשים.

הגטו הקטן, הנוכחי, שנקרא “הגטו של בעלי המלאכה”, הוקם הודות לקודיש בעזרת הגביטס-קומיסר, וקודיש העניק להם מתנה נאה: כמה אלפי יהודים, שנותרו אחרי הפוגרום הראשון, נורים עתה בפיאטדין, וכבר אוספים יהודים את מעט הרכוש, וכבר נאסף קומץ היהודים השורדים לחכות ליום החשוך של הפוגרום השלישי.

ידענו שיבוא, ציפינו לו קודם בואו. הוא בא רק שלושה עשר חודשים לאחר הפוגרום השני. באותם חודשים חויינו הרבה בגטו הקטן, צרות רבות עברו עלינו מן הגרמנים ומאחינו שלנו.

כבר למעלה מחודש שמתנהלת נגדנו האקציה ללא הפסקה. מדי יום באות קבוצות של אוקראינים ומחפשים קרבנות חדשים. אנחנו עוזרים לאומללים השוכבים כבר למעלה מחודש במחשכים, במקומות המחבוא, ונאבקים במוות. להעבירם אלינו בלתי אפשרי; הגטו שמור, אותנו בודקים על כל צעד ושעל.

אנשים שהיו להם שם קרובים מסתתרים, רדפו אחרי קודיש, ביקשו שייתן למענם פתקי-חיים. הוא טען עמם כרגיל: "מה אתם רוצים ממני ילדים, אין לי יותר פתקים, אין לי".

בסתר הוא עזר למי שרצה, למקורביו. סייע לנו הרבה הרשל בֶּש, חתנו של משה מורגנשטרן מחנות מכשירי הכתיבה. הוא העביר את חמיו וחמותו ועזר להעביר אנשים זרים ל"גטו החי".

הרשל בֶּש נטל על עצמו את המשימה לסדר את בעלי המלאכה בגטו במחלקות שונות. תוך כמה שבועות התנהל הכול בסדר מוחלט. כולם עבדו למען הצבא, בעלי התפקידים הבכירים, הגסטפו, האס-אס. הוא עצמו ניהל את מחלקת הסנדלרים שהייתה בסיס הקיום של הגטו. כל הז'נדרמריה פנתה לתפור מגפיים מעור משובח. בֶּש ארגן גם מאפייה מיוחדת שהחלו לאפות בה לחם למען כמה מאות היהודים. בעסקי קודיש לא התערב, ועזר לכולם ככל האפשר וככל שיכול.

גם בָּגאל, שהיה יחד עם קודיש, ניסה ככל האפשר לא ללכת בדרכיו, אך פחד מקודיש. לקודיש היה קשר עם כל בעלי התפקידים הבכירים והגביטס-קומיסר ניהל עסקים רק אתו.

הבלתי לגלים בגטו

הגטו הקטן שמנה, כפי שרצה הגביטס-קומיסר, חמש מאות איש, גדל מיום ליום. בגטו החלו לדבר על כך שיחפשו את הבלתי לגלים שאין להם פתקים. אנשים החלו להסתתר שוב בחורים.

הידיעה אושרה. יום בהיר אחד באו לגטו שוטרים וז'נדרמים והחלו לבדוק כל אחד. בעזרת המשטרה היהודית שלנו חיפשו בכל בית. ריכזו את הבלתי לגלים בחורבה בגטו, משם הובילו אותם לכלא להירות.

אין לתאר את שהתרחש כל פעם שמצאו בלתי לגלי. צעקות וקולות נישאו אל קודיש שישחרר אותו ויצילו ממוות.

עד היום עומדים המראות לנגד עיניי. אחים ואחיות עמדו בזמן העבודה צופים בהובלת קרוביהם למוות ולא עשו דבר. לא ניתן להבין מה התרחש אז. אנשים הפקירו הכול במחשבה שיישארו בחיים.

מכאב היה לראות את תפקיד המשטרה שלנו. היו אלה בדרך כלל אנשי העולם התחתון. כי מי רצה להיות שוטר וללכת לחפש יהודים בלתי לגלים? היה מקרה ששוטר הניח לקחת את אמו שלו למוות. הלבבות התאבנו, חסרו האחדות, העמידה יחד, הרצון להתקומם ולא למסור את אחינו שלנו. כך היה למרבה הצער, ואיני יכול להכחיש זאת.

עבדתי במאפיית הגטו והסתרתי כמה אנשים אצלנו מתחת לאדמה. ככל שהרבו לחפש לא מצאו דבר. לא הועילו צעקותיו של ממלא המקום, קראוזה, שאנחנו אחראים אם ימצאו בלתי לגלים.

עוד היום אני שומע את הבכי והצעקות של נשים צעירות:

"הצילו אותנו, אני יחידה מדור שלם, נותרתי בחיים לאחר הפוגרום הראשון, אני רוצה לחיות, הצילו אותנו, איפה קודש?" קודש לא נכח בפעם הזו, הוא הסתתר, לא רצה לשמוע את הזעקות לעזרה.

כך חזר על עצמו במשך כמה שבועות המצוד אחר הבלתי לגלים בגטו עד השנה החדשה, 1943. אחר כך נעשה שקט, וקודש התחיל להכניס את הבלתי לגלים לשורות העבודה. הם היו מאושרים והחלו לקבל 2 קילו לחם לשבוע כמו כל לגלי בגטו.

מסביב, מכל מקום בו הסתתרו יהודים אצל נוצרים, החלו להיכנס לגטו. שמעו שיש בלודמיר גטו שבו היהודים עובדים ונעים בחופשיות, עזבו את החורים והלכו לגטו לודמיר. ישנו בעליות גג בצפיפות ובלכלוך. לא היו עוד בתים ופחדו לדרוש להרחיב את הגטו, כדי שלא יתחילו שוב חיפושים אחרי בלתי לגלים. הממשל ידע היטב שמספר האנשים בגטו גדל, זה לא הפריע להם. הם רצו לקבץ את כולם יחד, כדי שיוכלו להשמיד את כולם ולחפוף את העיר – יודנריין. הם התעלמו, נתנו חופש לכולם ואף הורו להסיר את הסרטים הלבנים מן הזרועות ולהסיר את גדר החיל ואפילו את האוקראינים. כל זה נעשה כדי שלא נברח לכל עבר, ושנחשב שאנו חופשיים.

הגטו החופשי הקטן של בעלי מלאכה בלודמיר

מסביב, מכל ווהלין, הגיעו, באמצעות מכרים פולנים, ידיעות שבשום מקום אין כבר סימן ליהודי. שלחנו שליחים מיוחדים, נוצרים, וכל אחד

הביא אותה תשובה, אינ! בסוף שנת 1942 עשו כל מקום יודניין. רק בלודמיר יש עוד חבורה קטנה של בעלי מלאכה יהודים הושבים במנוחה ועובדים למען השלטון, כלומר למען הגביטס-קומיסר, למען הז'נדרמריה.

לממשל הבכיר של הסס-אס נודע על כך, ומכל הסביבה באו לכאן לתפוז לעצמם חליפות, מגפיים, לבנים ובגדי נשים כדי לשלוח הביתה. מסביב כבר לא היו יהודים ואצל מי אפשר לתפוז חליפה טובה אם לא אצל יהודי? השאירו את הגטו הקטן כדי לנצל את אנשי המקצוע למען עצמם, לכאורה הייתה זו עבודה למען המדינה.

לא פעם נערכה ביקורת של הממשל הבכיר, לבדוק איך מתנהלת העבודה בגטו בעלי המלאכה שזכה לשרוד. הודיעו מראש שתיערך ביקורת, ניתן לשער כבר שהכול דפק כמו שעון. הוציאו במיוחד חפצים צבאיים לתיקון, כפפות צבאיות לחזית, מכנסיים חמים. הם עצמם הזמינו חליפות טובות, כמה עשרות זוגות מגפיים איכותיים, ובזה הסתיים העניין.

עם הממשל המקומי היו היחסים טובים, הם הבטיחו לנו שנשאר בחיים. קרה שתפסו בכפר כלשהו יהודי והביאו אותו לכלא; קראו לקודש ונתנו לו את היהודי לגטו באמרים: "הרי לך קודש עוד יהודי לעבודה". הם ידעו היטב שהיהודי לא יאבד להם, הקרבן הוא שלהם.

העבודה בגטו רבתה מיום ליום. בעלי המקצוע רצו כל בוקר לעבודה, והעובדים השחורים למשרדי מחלקות צבאיות שונות בהם הוצבו לעבודה.

את רווחי העבודה ששולמו במשרד, הפקידו בבנק על שמנו, ואנחנו קנינו על חשבון זה שעורה, קמח ומצרכי מזון אחרים בכמות קטנה למען הגטו שלנו. בדרך כלל זה היה מעט, וקנו קמעה-קמעה אספקה אצל האיכרים הפולנים והביאו לגטו.

בגטו לא חסר אוכל, אך היה מחסור גדול במקומות מגורים. החורף היה נורא, אנשים קפאו ממש כשישנו בעליות גג, באורוות, לא אחד היה נכנס אליי עם שחר למאפייה קפוא לחלוטין, ולא יכול לחלוץ את מגפיו שקפאו בלילה על רגליו.

דבר אחד, שאינני מבין בשום אופן, מנקר במוחי עד היום: האנשים הבודדים שנשארו כאן עכשיו, השתכרו, שיחקו בקלפים, בכו וצחקו,

אפילו התחתנו בגטו, למרות שכל לילה רעדו מפני המחר והודו לאל שהגטו לא מוקף. האנשים כמו שכחו שבזרות הדמים עודם טריים, שהדם עוד מבעבע בקבר. וכאן אנשים משתכרים, מתהוללים. קשה להבין אם היה זה משום שכבר לא היה להם מה להפסיד, משום שציפו לקצם או השתכרו כדי לשכוח את הטרגדיה הגדולה שקרתה לנו. עד היום אינני מבין את הפסיכולוגיה האנושית.

מרבית האנשים שנותרו לאחר הפוגרום השני היו פועלים וסתם אנשים פשוטים. אינטליגנציה לא הייתה. האנשים היו בבית הספר האדום מדי יום, לקחו בקלות חפצים, מכרו אותם למכרים פולנים ובזה קנו י"ש ומזון והתהוללו. אני לא התקרבותי לבית הספר האדום, היו עוד אנשים שלבם לא התיר להם לגעת בחפצי הדמים ולמכור אותם, אך הרוב לא חשבו הרבה, לקחו ומכרו והשתכרו.

הקניין הפולני דיינובסקי אמר לחבורה תמיד, באסרו עליהם לקחת משהו כאילו היה זה שלו, ותכופות צעק: "למה זה טוב לכם, ממילא תשאירו את זה".

לא הייתה התארגנות שתסלק אותו מן הדרך. חסרה אחדות שתקדיש מחשבה ליום המחר, לקודיש השולט ביד חזקה ומחסל כל יזמה באיומים למסור לידי הז'נדרמריה כל מי שיעורר אי-שקט בגטו. קודיש חשב שלבטח יידע כשיהיה משהו ויסתלק מבעוד מועד. בינתיים, כל זמן שאפשר לשבת צריך לנצל את הזמן. איש מאתנו לא חשב שצריך לעשות משהו, לסלק מן הדרך אותו ומנהיגים אחרים שלנו הרוצים להשתמש בנו כקרבן. הם לבטח לא ציפו שהם יהיו הקרבנות הראשונים בפוגרום, שגם הם יהודים שמנצלים אותם עד כמה שניתן.

פורים על קבר האחים בפיאטידין

חודש שבט הביא עמו מקרים רבים של רגלים וידיים קפואות אצל אנשים. וחדש אדר, שיהודים אומרים עליו: משנכנס אדר מרבין בשמחה, היה אצלנו הפוך. לנו הביא עמו פורים יום אבל גדול שלא אשכח כל חיי.

במוצאי שבת לאחר מעריב, בשעת קריאת המגילה, כשאספו כסף למען נזקקים, צש סיפר מעשיות שונות, ודיבר על שארית-ישראל, שנשאר בחיים ונזכה... נכנס קודש בזעקות שבר:

"מחר חייבים מאה איש ללכת לפיאטידין לכסות את הבורות". הוא המשיך וסיפר שהגביטס-קומיסר הרשה ללכת לכסות את הבורות ששקעו, ובמקומות שונים מציצות גוויות שהציפורים חשפו.

עם שחר נחפז כל אחד כדי להיות בין המאה. לא לקחו נשים כדי לא לעורר שם צעקות. בשורות, עם מעדרים, עברנו את העיר לפיאטידין, אל קבר אחינו שכוסו עפר לא מכבר.

נתגלה לעינינו משהו מחריד. בין שני הרים שוממים, בורות גדולים, שבמהלך חצי שנה שקעו וגוויות אדם הציצו מהם.

ניגשתי והבחנתי בראש אישה חובקת תינוק. נרעדתי, תקפה אותי סחרחורת ונפלתי. החברים החלו להשיב את רוחי. הלכתי מבור לבור. ידעתי שהוריי, שנספו בימים הראשונים, מוטלים בקבר האחים הגדול שבו 9 אלפים איש. הערמנו אדמה, אחר כך אמרנו "אל מלא רחמים" והתפללנו מנחה. הרוח נשא את קולותינו אל ארבע קצווי עולם עם הזעקה: למה?

לכמה חברים קרובים אני מצביע על המקום בו הייתי לפני שישה חודשים, ומסביר להם איך התנהלה עבודת החיות בשעת הפוגרום. עדיין התגלגלו שם תעודות של אנשים, התמונות כבר היו שחוקות, עם זאת אפשר היה להכירם. אני מוצא גם את התעודות מן התקופה הרוסית של הורי ושל סבי האהוב. תוכלו לתאר לעצמכם את בכיי ואת ואיך הלמתי בראשי. מעולם בחיי, לא בכיתי כך כמו בפעם זו. הלב נחמץ מכאב על הדרך הטרגית בה נספו עם אחרים, היקרים לי ביותר. בברוטאליות שכזו להתפשט עירומים וללכת לבור, לשכב על אנשים שעוד פרפרו, ולחכות לכדור בראש. אני מתאר לעצמי את רגעייהם האחרונים. אמי היקרה הייתה דאגנית ופחדה מפני כל רגע רע. אני רועד מקור אף שהשמש כבר חיממה קצת ובישרה את בואו הקרוב של האביב, לא למעננו. למעננו העולם מת, למעננו אין אביב. לפנינו צללים, פני יקירינו באגרופים שלוחים צועקים: "דמנו לא ישקוט! נקמה!"

אני עומד על הקבר, התעודות ביד, דמעות זולגות ומתגלגלות מטה על האדמה הטריה שזה עתה ערמנו ויישרנו. אנחנו אומרים קדיש ועוד אל מלא רחמים וחושבים: מי יודע מי יאמר עלינו קדיש ומי יזכיר אותנו על קברנו?

בצהרי היום באו קודש, קגאל וכמה נשים בעגלת איכרים. ניתן לשער מה התרחש כשראו הנשים את הקברים הגדולים, ואיך אנחנו עומדים ומכסים. הבכי והצעקות נישאו למרחוק. קודש ורגאל הלכו מקבר לקבר. הצבעתי לרגאל על המקום בו טמון אביו היקר, שבהיותו עמו בכלא לא יכול להצילו משם. שעות עמד רגאל קפוא, כמבקש מחילה מאביו על שהוא נותר בחיים ואותו השאיר בכלא. הוא אמר קדיש ואל מלא רחמים.

קודש ביקש לעשות "אל מלא רחמים" על אנשי היודנט שמסרו את נפשם למען כלל ישראל, ובמיוחד על שמחה בִּרְגֶמֶן שפעל רבות והציל אנשים רבים מן הפוגרום. בזמן הפוגרום הושיבו אותו לפני הקבר כדי שיראה איך מתים היהודים שלו, ולאחר מכן ירו בו.

מדוכאים ועם כאב גדול בלב נפרדנו לפנות ערב מיקירינו הקדושים, מוחירים אותם בין ההרים השלווים, מכוסים באדמה חדשה. שם נשבענו שלעולם לא נשכח אותם ושננקום את נקמתם. עגומים, צעד אחר צעד, בשורות, חזרנו לגטו שבו עבר עלינו לילה ללא שינה במחשבה על גורלנו, על המחר שלנו.

זמן-מה ביקרנו בקבוצות את קבר האחים בפיאטידין בימי ראשון. כיסינו אותו שוב ואמרנו קדיש. קראנו פרקי תהילים. עשינו אל מלא רחמים. התפללנו שתשרוד שארית ישראל, הקומץ שנותר, שלא יעקרו אותנו משורש.

פסח בגטו הקטן

השלג נמס בהדרגה, והגטו הפך בוצי. השמש נראתה יותר וחיממה את האיברים הקרים הקפואים. לא היה יום בו לא דיברו על מצוד, על פוגרום, עם זאת, שבועיים לפני פסח התחילו לדבר על הכנת מצות.

הרשל בִּש קיבל על עצמו לטפל בהכנת מצות. נמצאה מכונת מצות, הציבו אותה בחשאי בגטו. האופה סיפק קמח, לא של שעורה, והתחילו לאפות מצות לפסח. העניים קיבלו מצות ללא תשלום, ורבים אחרים תמורת תשלום נמוך. עמדנו על המשמר שהדבר לא ייוודע לגביטס-קומיסר. עבדנו יומם ולילה ולכל היהודים היו מצות לפסח.

את הפסח שלי ניתן לשער: שכבתי בלילה זה על מיטתי הדלה ובכייתי לי בתוך תוכי בשקט בבדידותי. נשאיתי לבדי, ללא משפחה, ללא הורים, ללא אחיות אחים, כולם בקבר האחים הגדול. והנה עומדים

לנגד עיניי שני היהלומים שלי, ילדיי היקרים, שהובלו לנגד עיניי להיירות, ולא יכולתי לעשות דבר. רציתי לרוץ בעקבותיהם, ללכת אתם, ולא הרשו לי. ונותרתי בחיים, לשם מה? לשם מה לי לחיות? בודד, רצון, אני שוכב עכשיו בליל פסח ונזכר בסדרים היפים בעבר, ליד שולחנו של אבי, ולימים עם משפחתי. אף שהייתי עייף מן העבודה המאומצת באפיית מצות, לא יכולתי לישון כל הלילה. התייצבו למולי מראות שונים מן הכלא ומפיאטידין. מחול השדים של האנשים, איך התפשטו, הסתובבו לכל עבר בעיני פרא, וכאילו דחף אותם משהו, רצו אל הבור ונשכבו. עד היום אינני מסוגל להבין את לבבות האבן של הרוצחים, לראות הכול, לעמוד ולירות באלפים, אלפים כל יום. אינני מסוגל להבין את לבבות הקדושים שלנו, איש לא התעלה, איש לא לקה בהתקף לב, אף שהיו מורעבים וכחושים, וכולם הלכו. נדיר שמישהו ברח, ומי שברח חורר בכדורים שליוו אותו.

כמו בסרט חולפים לנגד עיניי כל הלילה אלפי הקדושים, מבטי הפרא שלהם והאגרוף השלוח. ממשפחתי לא שרד איש. באמרי קדיש אינני יודע את מי להזכיר קודם. והלילה נמשך כשנה.

מכל עבר זרמו אלינו יהודים שלא יכלו להסתתר עוד אצל האיכרים או שהאיכרים לא רצו להחזיקם עוד אצלם. רבים באו אלינו בפסח בלי לדעת שפסח הוא. כל אחד חסך משהו מעצמו ונתן מצות ליהודים הבאים. בהלנתם היה גרוע יותר. פשוט לא היה מקום, ותכופות לנו ממש ברחוב.

עבדנו גם בפסח, ומיד לאחר פסח שלחו אותנו לעבוד בחצרות הפריצים השונות שנוהלו עתה בידי גרמנים. שלחו לעבודות אדמה שונות. היהודים עבדו עבודה קשה ומרה, נוצלו עד טיפת דמם האחרונה. תכופות לא שחררו אותנו שומרינו הפולנים מן העבודה למן השחר עד שעת לילה מאוחרת.

בשובנו עייפים ורוצצים מן העבודה לגטו, בו איים עלינו המוות, איחלנו לעצמנו לא פעם את המוות. אך למות לא רצה איש, יצר החיים היה גדול. בגטו נישאו בערב, לא מבית אחד, קולות צחוק, שתייה, משחקי קלפים, וממקומות אחרים – בכי נשים וילדים. כל זה נמהל יחד בגטו הקטן שמנה כמה מאות אנשים בודדים ומספר קטן של משפחות, שחיו חיים מנותצים עם מחר לא בטוח.

קודיש, שניהל ביד רמה את הגטו הקטן, הציל לא אחת מן הכלא אנשים שנחפסו על הברחה לגטו, או הסתובבו לא בשעות המיועדות או ללא אישור שהונפק במשרד.

בישיבותינו הסודיות דנו לא אחת בשאלת חיסולו של קודיש על שהולך אותנו שולל לפני הפוגרום השני. עכשיו עמדה לפנינו השאלה אם בחיסולו לא יחוסל גם הגטו, ולנו אין לאן ללכת, כל הדרכים חסומות בפנינו. חקרנו בעזרת איכרים מכרים או חברינו עצמם ניסו לחמוק, וחלקם חזרו. ביערות הסמוכים מן הנמנע לחיות בשל מחסור במים ובלחם. ליערות פולסיה המרוחקים אין אפשרות להגיע משום שהמוות אורב על כל צעד ושעל. מי שיש לו מכר איכר שיכול להחזיק אותו בביתו, מה טוב, אך מי שאין לו, חייב לשבת ולהמתין. את קודיש אין לחסל בינתיים, הוא היחיד המוכשר להסתדר עם הממשל ולעתים הוא בכל זאת מציל כמה יהודים. הוא דוחה עוד ועוד, במחשבה להציל את עצמו ואת משפחתו, אך בינתיים מצויים כבר 1800 איש ומוסיפים להגיע כל יום מבקשי מקלט. אנשים עבדו והיו גם חתונות בגטו. כבר מעל לשמונה חודשים שאנו חיים לאחר הפוגרום השני ובינתיים שקט.

אך אנשים לא ישנים. לכל אחד בגטו יש מחבוא בדירה, למקרה הצורך. גם אצלנו במאפייה חפרנו שבועות ארוכים, ויש לנו מחבוא תת-קרקעי עם שלושה מיני דלתות לזחול לתוכו, ותקרות כפולות; פורצים אחת, אין מבחינים בנו. הכנו גם מים ולחם.

אף שלז'נדרמים היה טוב מאוד אתנו ועם קודיש בפרט, ואנשים אמרו שעכשיו כבר נדע, הכינו אנשים מקומות מחבוא אצל נוצרים בעיר ובכפר, והחלו להוציא חבילות חפצים למען עצמם ולמען הנוצרים כדי להסתתר אצלם.

אצל מיודעיי הנוצרים לא רצה איש לקבל אותי בתירוץ שהם פוחדים. רק בדרך מקרה, כשהענקתי כל מה שצריך לנוצרי, הזמנתי עם עוד שני מכרים מקום, למקרה הצורך. רציתי לעזוב קודם ולהיות שם בלי להמתין לפרורענות כשכבר לא יהיה אפשר ללכת, אך לא יכולתי משום שעבדתי עם עוד שני אנשים במאפייה ואפיתי לחם למען הגטו שלנו, ומיד היה נודע על עזיבתי. החלטתי, מה שיהיה עם כולם יהיה אתי.

אנשים עזבו, ישבו חודש, שניים, וכאן בגטו היה שקט, והנוצרים צועקים: למה לשבת במחבוא כשבגטו נעים בחופשיות ואפשר לחיות

באוויר הצח? ורבים אכן חזרו. קודיש לא רצה לקבלם משום שברחו, והיה עליהם לתת כסף רב כדי שירשו להם להיות שוב בגטו.

בוקר אחד שלח קודיש, בהוראת הגביטס-קומיסר מרובנה, ארבעים מן העובדים שלנו לרובנה: כמה חייטים ונגרים, והשאר עובדים פשוטים. שם כבר מזמן יודנריין, ובלי יהודים אין אפשרות להסתדר, לפיכך לקחו אצלנו ארבעים איש ושלחו אותם. לא ידעו מה קרה להם. מאוחר יותר נודע, שלאחר שסיימו את עבודתם ירו בהם.

זעקות קורעות לב ובכי, נשמעו בעת הפרידה מן האנשים שלא רצו לנסוע. כלאו אותם לפנות בוקר בכלא הקטן שהיה אצלנו בגטו – כלאו בו את מי שלא רצו ללכת לעבודה או אנשים חדשים שבאו מחוץ לגטו. היה עליהם לשבת שם כמה ימים ולאחר מכן כששילמו קצת כסף והבטיחו לא לעזוב יותר, שחררו אותם – שניים פרצו את התקרה וברחו ולא שבו עוד לגטו, אחד מהם נשאר בחיים ושרד.

כך היו לגטו הקטן מדי יום צרות וסבל. מדי פעם ירו ביהודי. מדברים שהחזית ממש קרובה, עיתון לא היה לנו. שמענו שיחסלו אותנו, אך קודיש היה בטוח שלא יקרה לנו דבר. הוא שימש דוגמה וישב עם משפחתו בגטו, וגם משפחתו של שיינקסֶטל, אשתו ושני ילדיו, ורגאל שהתאהב בבתו. הם כולם ישבו בגטו וקודיש הבטיח רגיעה מלאה, ושיידע מתי צריך ללכת. בינתיים אל יזז איש ממקומו.

גם בכפרים סביב לודמיר לא שרר שקט. ידה הנסתרת של ההשמדה הגרמנית פעלה בכל החזיתות. בסביבה שבה היה רוב אוקראיני הם הרגו את הנוצרים הפולנים שנמלטו בהמוניהם אל העיר בעודם מפקירים הכול. בלילות היו השמים מאדימים מן הבתים העולים באש; כנופיות אוקראיניות הציתו בתי פולנים. העיר התמלאה פולנים חסרי בית שאכלסו בתי יהודים בכל קצווי העיר. איכרים פולנים רצו להציל את חייהם מן הכנופיות האוקראיניות, הממשל הגרמני התעלם. יהודים שהסתתרו אצל פולנים נאלצו לעזוב את מקומם ולבוא לגטו. רבים שהסתירו אצלם חפצים איבדו הכול.

בעיר אפשר היה לראות, בבתים ובבתי העסק היהודים היפים שהתרוקנו, חזירים, עופות ותבואה, נכסים ורכוש של האיכרים שברחו מן הכפרים. העיר מזוהמת, הרחובות לא מטואטאים, זלתות וחלונות פתוחים, זלתות החנויות עקורות, וברחוב מתגוללים ספרים יהודיים, כלים שבורים, ריהוט שבור והררי אשפה, והעזים מתרוצצות

בחופשיות. קשה לנשום ברחובות, אין אנשים, ההנהלה האוקראינית של העיר מפרקת בתים ומוכרת.

אנחנו מפרקים את בתינו בעצמנו

הגביטס-קומיסר הורה לשלוח כמה מאות עובדים לפרק את בתי היהודים משום שנחוצות להם לבנים. מדי יום ביומו עבדו כמה מאות מבחורינו ושברו את הבתים היהודים, ואת הלבנים ריכזו במקום אחד למען הממשל. לא פעם עמד הגביטס-קומיסר וסטרהיידה, עם עוזרו קראוזה, ורווה נחת מנפילת הקירות ברעש גדול ומן השטחים המתרוקנים, ואפשר לראות מרחוב אחד לשני. לא פעם עלה בעצמו לבניין והראה לעובדים איך לעבוד מהר.

כך פירקנו במו ידינו את הבתים, אספנו את הנכסים והרכוש, הבחורות שלנו כיבסו וגיהצו את כל החפצים שנשלחו לגרמניה למען נשים גרמניות. בתים רבים ברובע היהודי שרפנו בעצמנו כדי לא ייפלו ביד גרמנים או אוקראינים. את האשמה הסלנו על נוצרים ההולכים מדי יום ביומו לחפש בבתי היהודים. הגביטס-קומיסר השיגח על רכושנו שלא ירד חלילה לטמיון.

הפולנים נרדפים גם הם ואין חסים עליהם

לאחר שחיסלו את היהודים, ונותרנו קומץ קטן, החלו להתנכל לפולנים. אנשי האס-דה האוקראיני שהוקם לאחרונה, גרמו צרות בעיר. הם הפכו על פיו כל בית בחיפושים אחר יהודים מסתתרים, נוצרים העוסקים במסחר ופולנים אנטי-גרמנים.

באחד הבקרים, עם שחר, חווינו בגטו משהו מבהיל. הגטו הוקף שוטרים. כבר הערכנו שאנחנו אבודים. קשה לשער איך התרוצצנו כדי להסתתר. היו אפילו מי שקפצו לנהר הסמוך כדי לעבור לגדה השנייה. שם נתקלו באש על כל ניסיון לחצות. התברר מאוחר יותר שמחפשים באזור פולנים, ומחשש שיסתתרו בגטו שמרו מסביב. ממלא המקום קראוזה בא בעצמו והרגיע אותנו שלא מתכוונים אלינו. הוא אף לקח עמו את השומרים שלנו שיעזרו לחפש פולנים מסתתרים.

כך עברו עלינו מדי פעם חוויות מפחידות ודאגות אחרות וסבל.

בתי הכלא מלאו פולנים. משם שלחו אותם לגרמניה לעבודה או השאירו אותם כלאים חודשים ולאחר מכן שחררו. אך להם לא עוללו, אף לא אחוז אחד ממה שעוללו לנו. בשעה שכמעט בכולנו ירו

בברבריות, ירו פעם אחת בעשרים וכמה פולנים בפיאטידין, ואחדים מהם שלחו לעבודה. הם כולם חזרו לבתיהם.

היינו ביחסים טובים עם הממשל שלנו והם הבטיחו לנו שנשאר בחיים.

מן הרדיו החשאי, שאחדים מאתנו החזיקו (בסודי סודות מפני הגטו), ידענו על המפלול הגדולות של הגרמנים. התנחמנו בתקווה שאולי תפרוץ מהפכה בגרמניה, שעמה וצבאה סובלים מאוד ושבניהם נופלים בחזית. אולי יניחו את נשקם ואנו נינצל. לשווא קיוונו, בפרט ומורא מתמיד, וההודשים חלפו. הנה שוב זמן הקציר, והגרמנים קוצרים את התבואה ושולחים לגרמניה.

עבדנו בפרך באחוזות האצילים בניהולם של הגרמנים. האצילים נשלחו, עוד לפני הכיבוש הגרמני, לסיביר. אלפי ילדים של איכרים נשלחו לעבודה בגרמניה, ואת היהודים חיסלו. חסרו ידיים עובדות. חברות היהודים הקטנה שלנו עבדה מדי יום ביומו עד מאוחר בלילה בשדות, בקציר, באיסוף ובדיש של התבואה שנשלחה לאחר מכן באלפי קרונות לגרמניה.

כל ערב חזרנו הביתה בשעה מאוחרת, מיוגעים מן העבודה הקשה; פיקחו עלינו שומרים פולנים שהאיצו בנו בזמן העבודה, אנשים נפלו מתעלפים, ורבים חלו מן העבודה הקשה. ניצלו אותנו עד לרגע האחרון.

הולכים לחפש פרטיזנים!

חשנו שלא זמן רב עוד נהיה כאן. החלטנו בחשאי, חברים אחדים, לחפש מקלט, קבוצת פרטיזנים ביערות פולסיה המרוחקים. הדרך מסוכנת אך עלינו להסתכן. הדרך הייתה קשה, אך גרוע מזה היה סופם הטרגי של השליחים שלנו, שנורו דווקא בידי קבוצת פרטיזנים שביקשה לשדוד את הנשק שהיה יקר מציאות אצל הפרטיזנים. השליח היחיד ששרד, פסח ווגמן, דיווח שהייתה זו מחלקה של אוקריאד [קבוצה בגודל משתנה של פרטיזנים] רוסי. הרוסים הסבירו שהם רואים בשליחים שלנו מרגלים, וירו בהם. רק פסח ווגמן נמלט וחזר כל עוד רוחו בו.

ככל שנזהרנו, אונניים לכותל, והדבר נודע לקודש. הוא רצה לאסור את ווגמן או שיעזוב את הגטו. שבועות אחדות התגלגל הצעיר מחוץ

לגטו, מקום בו שהה ביום לא לן בלילה. לאחר משא ומתן ממושך, ובתמורה לסכום כסף מסוים, הרשה לו קודיש לשוב לגטו. כששילחו לרובנה את קבוצת העובדים, הוא שילח גם אותו. עד היום איננו יודעים מה קרה לו ולכל קבוצת העובדים.

כך התחבטנו ורצינו לצאת מן הגטו והדבר לא צלח. קודיש הפך כל תכנית הצלה והתקוממות. הוא היה עיוור והאמין להבטחותיהם ותמיד הרגיע אותנו באמירתו: "ילדים, בינתיים שקט, יש לנו עבודה צבאית בשפע למשך שבועות וחודשים, אפשר בינתיים לישון בשלווה, העיקר לעבוד. עלינו ללכת לעבודה ולא להסתתר. מי שקוראים לו, שיבוא לעבודה, בדרך זו אני מאמין שניצל. ואם חלילה צריך לקרות משהו, הפעם נדע".

יום השנה הראשון לקדושינו בגטו

בכמה בתים בגטו קיימנו מדי יום ביומו מניין בבוקר ולפנות ערב. התכנסו לא רק האדוקים בדתם אלא גם סתם צעירים, והיו גם מנהלים שיחה חטופה על פוליטיקה עולמית.

מצאנו לנו ימי שנה שונים, של רבנים וצדיקים, כדי לשנות לחיים ולשוחח. היהודים האדוקים הונהגו בידי חתנו של משה מורגנשטרן, הרשל זש, שהיה צעיר משכיל ובכל הזדמנות סיפר מעשיות עבר שונות על אודות רביים. הוא סיפר ולאחר מכן שתינו לחיים ואיחלנו לעצמנו שנזכה להיפדות מידהם.

עצוב היה בגטו בי"ט באלול, יום השנה הראשון העגום לקדושינו. התוגה נמשכה שבועיים תמימים. מכל בית יהודי נגזלו השמחה והצחוק. נזכרנו שהיום שנה לאבדנם הטרגי של יקירינו, ואנחנו עודנו בציפורני המוות, והמחר לא בטוח, ואיננו יודעים איזה גורל ממתינ לנו.

היום שנה מיום הימצאי בכלא. צמרמורת וקור חולפים בגופי בהיזכרי במה שעבר עליי. ילדיי ניצבים לנגד עיניי. כל הקדושים מן הכלא ומפיאטדין חולפים לנגד עיניי, ואני חי. כבר שנה שאני מתענה לבדי, בודד ללא משפחה. אני נאבק להישאר עדות חיה לעיירתנו, לספר לעולם, לנקום ברוצחים הברברים על שפיכת דם נקיים. לא פעם מתעוררת בי השאלה: לשם מה? לשם מה כל הסבל, בין כה וכה הכול אבוד.

הימים הנוראים בגטו הקטן הורגשו היטב. בימים אלה לא עבדו, והבתים שבהם קיימו מניין נגדשו. אף שאיחלנו זה לזה לשנה טובה תכתבו, חשב כל אחד מי יודע אם נחיה בחגים הבאים.

בימי החג חשתי ברע. שכבתי על משכבי ובכיתי בשקט לתוך הכר בהיזכרי בימים הנוראים בעבר, בבית אבינו, ולאחר מכן עם משפחתי. והיום אין אפילו בפני מי לשפוך את הלב. מי יודע אם עוד אזכה לפחות להגיע אל אחי, היחיד שנותר, בארץ ישראל. לו יכולתי לראותו, לשפוך את מר לבי ואז למות. מחשבות מוזרות הסתבכו במוחי; כבר עדיף לעבוד ולשכוח.

במטרה לעודד קצת את הציבור ארגן קודיש בגטו חגיגת שמחת תורה. לחדר האוכל הגדול הזמין נציגים מכל מקצוע משום שהאולם היה צר מלהכיל את כולם. לפני שולחנות מכוסים קיבלו קודיש ורגאל את פני האנשים. קודיש ניחם אותנו: נישאר בחיים ונזכה לעשות בשנה הבאה חג שמחת תורה בלי הרוצחים. רגאל דיבר בסגנון ספרותי יותר על סופרים ומלומדים דגולים מן העבר, שסבלו גם הם כשם שאנחנו סובלים, ואנחנו נשרוד. בֶּשׁ דיבר על התורה על רבי עמרם גוטליב, ושפתוב בספרים הקדושים שיקום מין היטלר שכזה שיכבוש את כל העולם וישמיד את היהודים, אך ינחל מפלה, ואנחנו הנותרים ניפדה ונחוג את שמחת תורה חופשיים. לאחר מכן דקלמו כמה ילדים, ושרו. ואז קרא אחד בשם מורגנשטרן דברים שכתב: צעידתנו לפיאטידן.

הקיץ על חגיו חלף בצרות ובסבל. בחוץ כבר נושבות רוחות, יורד גשם, בוץ, הערבים מתארכים ובלב עגמומיות. אנחנו יודעים משמועות שהגרמנים נסוגים בכל החזיתות. מפלוחיהם קודחות במוחותינו: האם ישאירו אותנו? לא שומעים על מהפכה. מה יהיה אתנו?

מדי יום עוזבים אנשים ומדי יום באים אנשים המסתתרים כבר חודשים ארוכים, ואין לדבר סוף. האיכר לא מוכן להסתיר אותי. קודיש מנהל ביד רמה ומעניש את כל הבאים; אוסר אותם ומחזיק אותם ימים ושבועות בכלא של הגטו על שעזבו וחזרו.

בעלי המקצוע בגטו עמוסים עבודה; מן האזור שסביב, קובל, רובנה, לוצק, באים לכאן אנשי הגסטפו כדי לתפור לעצמם חליפות טובות יפות ומגפיים ונעליים.

הגביטס-קומיסר מרשה להכניס לגטו עצים לחורף, עם זאת מתהלכים אנשים ומתלחשים. חוששים מפני המחר. החל מירון להוצאת צורות מן העיר אל איכרים מכרים, ולהכנת מקומות מחבוא, בגטו ומחוצה לו. ובינתיים ישב כל אחד וחיכה, עוד יהיה זמן לברוח. משהו יוודע. כך חיינו, ורק אחז קטן עזב את הגטו.

אצלנו, בבית שבו עבדתי, הכנו לעצמנו מחבוא טוב, ואני הבטחתי לעצמי גם מקום מחוץ לגטו. אך לא עלה על דעת איש, שאיש לא יידע, לא קודיש, לא שיינקסטל, לא כל המיוחסים שניהלו עסקים עם הז'נדרמריה; ובוקר אחד הוקפנו על מנת להפוך את הגטו יודנריין.

קודיש עורך את חתונת הכסף שלו

בבית קודיש התנהלו הדברים כמו בעתות שלום. דבר לא חסר שם. אפו דברי מאפה מן היפים, התלבשו היטב, הוא, אשתו ושני ילדיו, וכל זה מן הנכסים והרכוש היהודי, מן הדם היהודי. הוא נהנה ממכירת רכוש יהודי לנוצרים.

ולפתע פשטה בגטו הקטן השמועה שבקרוב תתקיים אצל קודיש חתונת הכסף, שהוא יחוג בפאר ובראוה; הוא יזמין את כל המקורבים והמכרים ואת כל מנהלי בתי המלאכה. חתונת הכסף אכן נחוגה ברוב הדר. הגטו הקטן שלח מתנות ואיחולים ליובל 25 שנה, התהוללו ורקדו לילות שלמים.

אצלנו במאפייה אפו במשך ערב שלם לחם מחיטה ודברי מאפה, צלו וטיגנו בשר וברווזים, וזה היה ליהודים. הוא לא תיאר לעצמו שזה חגו האחרון. הוא האמין מאוד בהם, בגרמנים, האמין שיידע כשיהיה צורך לעזוב ולהציל את חייו.

אך הגורל רדף גם אותו. הוא היה הראשון שנלקח בבוקר, לפני הפוגרום, והובל לכלא יחד עם שיינקסטל ורגאל. שרפו אותם יחד עם קומץ היהודים הנותנים שהתענו במשך 13 חודשים לאחר הפוגרום השני, באין להם מקום לברוח אליו בעולם הגדול, והצליחו לשרוד עד לפוגרום השלישי האחרון בלודמיר, כשהפכו את לודמיר יודנריין.

חתונת הכסף של קודיש נמשכה שבוע שלם, מי שלא יכלו לקחת חלק בחגיגה באו במשך השבוע, ואיחלו לו ולמשפחתו מזל טוב. איחלו לזכות לשנה הבאה ולחוג שמחות שחרור אצל היהודים. השוטרים היהודים שתו כל השבוע אצל קודיש, שרו ורקדו. כך חגג הגטו הקטן

את חתונת הכסף של קודיש, כמו בחתונות אחרות, צחקו, רקדו, התהללו, בלי לחזות שהסוף קרוב כל כך.

בתקופה האחרונה היינו כל כך מכושפים בידי המנהיגים ששכחנו לחלוטין שאנו יהודים ונתונים בידיים ברבריות של הגרמנים, המחכים כבר ליום ההשמדה הסופית שלנו. בתי המלאכה שלנו היו עמוסי עבודה, צבאית ואזרחית, למען הז'נדרמריה והגסטפו, וחישבו שיש עוד עבודה לחצי שנה, ויש לנו עוד זמן לברוח.

הפוגרום השלישי והאחרון בלודמיר

כפי שנודע לי מאוחר יותר, סברה היא שגם הגביטס-קומיסר והז'נדרמריה לא ידעו מראש, עד לרגע האחרון, שעתיד להיות פוגרום, אחרת היה הדבר נודע לקודיש ולכמה אנשים אחרים. באו אנשי אס-אס מיוחדים מלוצק עם צוות מיוחד של ולאסובצים (רוסים ששיתפו פעולה עם הגרמנים) והם הוציאו לפועל את האקציה האחרונה של ההשמדה בלודמיר.

ביום שני בבוקר, 13 בדצמבר 1943, בערך ב-6 בבוקר, אנשים כבר הלכו לעבודה, הוקף הגטו הקטן בבת אחת מכל עבר ולאסובצים וז'נדרמים רבים, ומיד ירו בכל מי שרצה לברוח.

שיצאתי מן המאפייה לרחוב לקבל מידע על המתרחש, משום ששמעתי המולה, ריצה ויריות. בראותי שכבר מוטלים קרבנות חדשים חזרתי למאפייה וצעקתי: "חברים, אנחנו אבודים, לרדת למחבוא, אבל מהר, אין זמן, הם כבר באים". ירדנו כמה עובדים והסתתרנו. ומיד שמענו את צעדי המרצחים שִׁירו וצעקו ללא הרף: "היכן הם היהודים הארורים, יותר מהר!" בקושי עצרנו את נשימתנו כדי שלא יגלו אותנו ונוכל אולי לברוח בערב.

מה מתרחש בגטו אינני יודע, אני שומע רק צעקות, זעקות לעזרה, יריות. ומדי פעם צעדים מעל לראשינו. פורצים ומחפשים.

מה שסייע ליהודים רבים להציל עצמם בפוגרום האחרון, היה המזל שהמשטרה האוקראינית – שהיה לה כבר ניסיון מן הפוגרום הראשון והשני והכירה את כל מקומות המחבוא ואיך לאתר אותם – לא נטלה בו חלק. הוולאסובצים לא ידעו היכן לחפש, הם העדיפו לחפש חפצי ערך, בגדים וזהב. ובפוגרום האחרון, כשבגטו נמצאו כ-1800 יהודים, ככלו כ-500 יהודים להציל עצמם, הם ברחו בלילה למקומות מחבוא

שונים שהוכנו מראש מחוץ לגטו. למרבה הצער נספו רבים מהם. האיכרים עצמם, בכפרים האוקראינים שבהם נמצאו, הסגירו את היהודים לאחר שלקחו את הרכוש שהביאו. האיכרים הפולנים, הם עצמם נרדפו בידי אלה האוקראינים, רבים מהם נמלטו העירה. היהודי צף על פני המים וטבע.

האיכרים האוקראינים הרגו במו ידיהם יהודים רבים או הביאו אותם לז'נדרמריה, משם הובילו לכלא כשנאספו 50 איש. הפשיטו אותם והובילו בכלי רכב סגורים ליער קטן בקרבת האחוזה של חוואלימיץ, שם ירו ביהודים, שפכו על הגופות ויטרילו [חומצה גופרתית] ושרפו, כדי שלא יישאר זכר. האפר התעופף לארבע כנפות העולם, מודיע שנשרף קומץ היהודים האחרון של ווהלין, יהודים שהתענו 13 חודשים נוספים, נאבקו בשארית כוחם, ולא זכו להגיע למה שקיוו לו.

לימים נודע לי, שביום ראשון, ערב הפוגרום, לקחו מן הגטו ארבעה יהודים, כביכול לעבודת הרכבת. הם העבירו ברכב, מצבות מבית העלמין, וכך הכינו את המקום לפוגרום, שאפשר יהיה לחסל את אחרוני היהודים. הארבעה לא שבו. לשאלת קודשי: "היכן היהודים שלי?" קיבל תשובה שעדיין לא סיימו את העבודה, עליהם לעבוד כל הלילה. הארבעה הובאו לכלא לעת ערב, ממתינים לגורלם המר. לא הרשו להם לחזור לגטו כדי שלא ייוודע לנו ונברח.

שישה ימים ושישה לילות הצטופפנו, כמה עובדי מאפייה, במחבוא. כל ערב כשניסונו לברוח לא הצלחנו, הגטו היה שמור מאוד מכל עבר. כל ערב עלה אחד מאתנו לעליית הגג ועמד שעות כדי לצפות. כל פעם חזר עם לא כלום. לא היה מקום לשכב, היו לנו מים ולחם. בערב שבת יצאתי. בראותי שהזקיף הופך פניו אל הדרך, זה זקיף חזק, ירדתי ואמרתי לחברים: "היום אנחנו חייבים לעזוב את מקום המחבוא. יש עוד זקיף אחד בצד שלנו, יחלוץ כל אחד נעליים כדי שלא ישמע".

כך יצאנו אחד-אחד ועזבנו את הגטו. כל אחד רץ לכיוון אחר. נפרדנו ואיחלנו שניפגש לאחר מפלתם. אני יצאתי אחרון עם עוד חברה. התכוונו ללכת לעיר. כשחצינו את השער והתרחקנו מן הגטו, נעלנו נעליים והלכנו באופן חופשי ברחוב, שרים לעצמנו שיר פולני כדי שלא יכירו בנו שאנחנו יהודים.

היה ליל כפור, 18 בדצמבר, הרחובות היו שלווים. פה ושם חלף בריצה צל אדם, אף שהשעה הייתה לפני שמונה, משום שמשמונה אסור היה.

הירח האיר לנו אמנם את הדרך אך עינינו חשכו וסחרחורת תקפה אותנו. אני רעדתי. ראשית, לא הייתי לבוש מספיק, ושנית, מבלי שארצה בכך, הלב הלם. רעדתי פן יזהו אותנו. כשהלך מישוה מאחור לא הפנית את ראשי והמשכתי ללכת קדימה. האישה שהלכה אתי הייתה אשתו של הניק פלקוביטש, שנתפסה ביד הגסטפו עוד לפני הפוגרומים. היא התענתה והתגלגלה אצל הנוצרים זמן רב, עד שבאה לגטו. קודיש לא הכניס אותה, ואנחנו החזקנו אותה באורח בלתי לגלי עד לפוגרום האחרון. עכשיו היא חוזרת אל מכר איכר, בעיר, ומתפללת לאל שתעבור בשלום, ושהאיכר יקבל אותה, ולא אין לה אלא להשליך עצמה למים. כל משפחתה בסיביר, לשם הוגלו, ותקוותה היחידה להתראות עם הוריה, והיא לא מפסיקה להתפלל שתזכה לזה.

חצינו את הגטו הקודם במורד רחוב הרכבת, וקזאלנה, בואך לרחוב בית המרחץ. הבחנו בשוטרים. השלכנו עצמנו לקרקע מאחורי בית המרחץ, והסתתרנו. לאחר מכן המשיכה היא לרחוב גנינה אל מכרה הפולני, ואני הסתתרתי בבור תפוחי אדמה, ממתין לשחר כשאוכל לעבור בעיר אל מכרי הנוצרי. עכשיו בלילה אסור ללכת. לנחי שם מכוסה קש ושכבתי בבור עד שחר. אסתר איחלה לי בלחש כשנפרדנו: "היה שלום ובהצלחה!" איחלתי לה אותו הדבר והבטתי בעקבותיה עד שנעלמה בסמטאות, מי יודע אם עוד נחראה. לימים פגשתי אותה בלודמיר ולאחר מכן בעיר מוצאה, ונזכרנו בכל מה שעבר עלינו.

כל הלילה לא עצמתי עין. הכפור היה צורב, רגליי היו כבולי עץ, איבדתי תחושה בהן. רעדתי מקור, ובמוחי הלמה המחשבה אם אצליח לעבור את הדרך בשלום, אם יכניס אותי הפולני אליו. ולא, לאן אלך?

לפנות בוקר, כשהצטלצלו פעמוני הכנסייה והנוצרים האדוקים מהירו לכנסייה, יצאתי, התנערתי מן הקש, שפשפתי את רגליי כדי להניען, ויצאתי ללכת ברחוב וקזלנה דרך העיר. הלכתי בביטחון, מביט לכולם בעיניים, זימרתי ושרקתי לי; כך עזבתי את העיר ובאתי דרך השדות, בלב הולם, לחצרו של האיכר.

במרחק שלושה קילומטר מן העיר, לא רחוק מאחוזת חוואלימיץ, מקום בו נשרפו על המוקד אחרוני היהודים, שם רצה הגורל שאהיה. בדרך הצרה המסתעפת מדרך לוצק, מעבר לשדותיו של שולמן, מצויה קולוניה קטנה ובה בתים ספורים. שם על הדרך, ביום ראשון 19

בדצמבר עם שחר, חלפתי בריצה בחצרו של המתיישב י' א', ונכנסתי לרפת הפרות, לא רציתי להיכנס לתוך הבית מחשש שנמצא שם זר.

המתיישב הבחין בצל מבעד לחלון, לא ידע מה זה, יצא מן הבית ונכנס לרפת. כשראה אותי הצטלב, חיבק אותי, התנשק אתי ושאל:

"אתה עדיין חי, תודה לאל, איך הגעת הנה? הדרכים מלאות שוטרים, בדרך זו הרי מוליכים את היהודונים שלכם לשרוף אותם, לא רחוק מכאן ביער הקרוב, מאחורי האחוזה. יומם ולילה עולה עשן, והוא מורגש מסביב".

"לכאן מביאים אותנו – אני מצטעק – עכשיו שורפים את גופנו? כמה זה נורא, אלוהים על מה ולמה?"

"הירגע בני – אמר אליי – ומה אתה רועד כל כך, קר לך? כבר אביא לך חלב חם". הוא יצא ומיד בא עם כד חלב חם ומאפי איכרים ממולאי כוסמת, והגיש לי.

לא יכולתי לאכול, רק שתיתי מעט, חיממתי את איבריי הקפואים. בשום אופן לא הצלחתי להירגע לשמע הבשורה שלאחרונים אין אפילו קבר, ואפרם מרחף על פני העולם. אני צונח לאדמה בקרן זווית ושוכח לחלוטין היכן אני, שעליי לדבר עם האיכר מה יהיה אתי, האוכל לשהות אצלו זמן-מה.

"כאן לא המקום לשבת – פונה אליי הנוצרי – מישהו עלול להגיע, ואז אתה ואני אבודים. בוא, רד לבור המוכן, שם תהיה עד..." כאן עצר, חשב מה לומר והמשיך: "עד שהאל יעזור וניפטר מן הגרמנים. החזית לא רחוקה, הרוסים נלחמים עכשיו היטב, והגרמנים נסוגים מרוסיה עוד ועוד, ואולי במהרה יעזור האל וניפטר מהם". הוא דיבר עם האל תכופות, היה מאמין גדול, והאמין בהושטת עזרה לאח בצרה.

בינתיים נכנסה אשתו ושמחה בי, הביאה לי ארוחת בוקר, אוכל חם, וביקשה שאמחר לאכול ואסתתר משום שעלולים לבוא זרים.

חמקתי דרך החצר הצדה אל מתחת לגג שבור של אורווה ישנה. כופפתי את ראשי וחלתי לתוך מחילה צרה, עמוק יותר ויותר, עד שנכנסתי לבור. תחילה תקפה אותי חלחלה למחשבה שאאלץ לבלות כאן זמן-מה, ומי יודע כמה זמן. לאחר מכן נרגעתי קצת והתבוננתי בבור החשוך בו אהיה ימים ולילות ללא אוויר.

האיכר הביא לי קש וכר ושמיכה, והזהיר שלא אקרא לו ולא אצעק. הוא יבוא אליי בערב. לעמוד שם לא ניתן. שכבתי שקוע במחשבות על גורל קומץ היהודים האחרון, הנשרפים עתה במרחק לא רב ממני.

היום הראשון בבור החשון נמשך כשנה. מחשבות שונות ומשונות חלפו במוחי: השאלה מי יהיה גורלי קדחה בי יומם ולילה. חולפים מול העיניים מראות נוראים מכל התקופה. אני עתה בבור חשון בידיו של נוצרי, ומי יודע מה מחשבותיו, האין בדעתו למסור אותי לגרמנים? ויש עתה רצון לחיות, לזכות ולהגיע למפלה הגדולה של הגרמנים. ומי יודע כמה צריך לחכות לכך, וכמה זמן יחזיק אותי הנוצרי אצלו?

בבור, אינני יודע אם לילה או יום. פס האור המאיר אליי נעשה צר יותר ויותר. אני מחכה בחוסר סבלנות לנוצרי, מגני, בעל-הבית החדש שלי, שחיי נתונים מהיום בידיו. אני לא רעב, אני רק רוצה לדעת איך יקבל אותי הנוצרי, מפניו אוכל לקרוא מה מצבי.

לא קר בבור, אך אני רועד כולי. אני שוכב והשמיכה על פניי ואומר לעצמי: אלוהים, לו יכולתי לשכב כך בבור עד בוא הבשורה הטובה שהגרמנים כבר אינם. אני שומע המולה מעל לראשי. אני נרעד. מי יודע מיהו ההולך אליי. מפזרים לצדדים את האדמה, פותחים פשפש, סל קשור בחבל משתלשל אליי. בעקבותיו יורד אליי הנוצרי ראשו קדימה והוא מחייך.

"ערב טוב לך – הוא אומר בלחש – מה שלומך", מוציא עששית נפט, מדליק אותה אור משחפך בבור החשון שלי. אני מתבונן סביב על מקום הימצאי, והנוצרי ממשיך:

"זה נעשה היטב. מעל לחצי מטר גובה. חם יהיה כאן, ושיעזור האל, ואזכה לראותך חופשי, כברוא אלוהים על אדמתנו". הוא הוציא לחם, בקבוק חלב, מעט תפוחי אדמה חמים טריים והגיש לי באמרו:

"הנה לך אוכל, ואיך מוצאת חן בעיניך דירתך החדשה?"

אני מבולבל, נרעש מן היחס החם כלפיי, אינני יודע מה להשיב. הוא ממשיך לדבר:

"אני מבקש לא לקרוא לי, באים אליי תכופות ז'נדרמים ושוטרים אוקראינים שמכינים אצלי יי"ש. אם ייוודע להם, אני אבוד. ואתה לא כל שכן".

הוא נפרד ממני, ואני מודה לו בכל לבי. אני גם רוצה לשאול אותנו על שלנו, המובלים עכשיו לכאן. הוא מבטיח לי לספר הכול בפעם אחרת. עכשיו יש אצלו אורחים, יום ראשון היום. מחר בערב יבוא אליי שוב. כשהוא מכסה ושופך אדמה על הבור נופלת עליי מרה שחורה ואני פורץ בבכי חרישי. נדמה לי שכל חיי לא בכיתי כמו עכשיו. הלב דואב כל כך. הכול הצטבר: ילדים, אישה, הורים, המשפחה, מכרים, כל העיר על יהודיה. כמה זמן חלף מאז שלודמיר רחשה והמתה מאדם. המשטרה הפולנית הייתה מתלוצצת: הרחובות הם שלנו, ובנייני האבן, הבתים, החנויות – שלכם. ועכשיו כל זה הוא קבר. בלב מועקת כאב ואינני מסוגל להירגע. ואפילו אשרוד, אל מי אלך? אל הקברים הגדולים? וכמה עוד אתענה עד שאזכה לכך? אולי מוטב היה ללכת עם כולם לקבר?

אני אומר קדיש בלחש ועונה בעצמי אמן. מכבה את אור העשית הקטנה ורוצה להירדם, להעביר את לילי הראשון בבור שלי. התרגלתי בהדרגה לחיי החדשים, וחיכיתי יום אחר יום בחוסר סבלנות לבואו של בעל הבית שלי, שהיה מביא לי אוכל טרי וסיפר חדשות מן החזית.

הוא סיפר לי שמובילים תכופות, בכלי רכב סגורים, יהודים, נשים וילדים, הצועקים מתוכם. שורפים אותם לא רחוק מכאן. בעיר אין עתה יהודים. כשנתקלים ביהודי יורים בו מיד, ברחוב. בגטו, בו היינו לאחרונה – חורבן. הורסים את הבתים, ומדי פעם מוציאים עוד יהודים ומובילים אותם. מתנכלים כבר להם, לפולנים, אוסרים רבים בבית הכלא, אחרים נשלחים לגרמניה לעבודה. האוקראינים מתנפלים עליהם במקומות בהם גרים פולנים מועטים. הם שורפים את הבתים והורגים משפחות שלמות. מהומה גדולה בעולם, זה את זה רוצים לבלוע, עד שכולנו נאבד.

"אך עלינו לקוות – הוסיף – שהכול יחלוף וניפטר מן האויב. הגרמנים נוחלים מפלות מדי יום. ערים ומחוזות שלמים בגרמניה נחרבים. הם כמעט גורשו מרוסיה, ולא ירחק היום והרוסים יילחמו בגרמנים על אדמתנו". אני לוחץ את ידו ומודה לו עידודו ועל האומץ שהוא נוסך בי. אני מבטיח לגמול לו כשאתחרר.

"אני לא רוצה דבר – הוא אומר לי – רק דבר אחד, שתהיה עדות חיה לכך שהצלתי אדם".

הוא לא אמר יהודי אלא אדם, לגביו לא היה הבדל. רק דבר אחד רצה: להציל אדם ממוות. הוא ראה בזה מצווה גדולה, שפעל משהו בחייו.

היו ימים ששלח אוכל עם ילדיו, שידעו שהוא מסתיר יהודי ולא סיפרו לשום שכן. היו גם ימים שכלל לא הביאו לי אוכל. ידעתי שהתארחו שוטרים אוקראינים. לחם ומים היו לי תמיד, זה הוכן לכמה ימים, כך שלא רעבתי. ילדיו סיפקו לי כמה ספרים בפולנית. שכבתי וקראתי לאור העששית שדלקה יומם ולילה.

כבר למעלה מחודש שאני שוכב בבור החשוק. אני שוכב משום שלעמוד לא יכולתי, רק הסתובבתי מצד לצד. קראתי, כתבתי ובעיקר נמנמנתי. הלילה הגדול נמשך ללא הפסקה. לא היה לי בפני מי להשתפך ודברתי אל עצמי כדי שלא אשכח לדבר. מה התכלית? היום דיווחו לי שהרוסים כבר ממש קרובים, אך הישועה עדיין רחוקה.

האוקראינים שורפים כפרים פולנים שלמים. מי יודע אם עוד אוכל להיות כאן זמן רב. בעל הבית שלי עצמו ומשפחתו ושכנים לנים במקום מחבוא מיוחד שהכינו. לא שאלתי אותו מה יהיה אתי אם הוא ייאלץ לברוח לעיר. רציתי לשמוע ממנו מה יאמר הוא. אך עד היום לא אמר לי דבר. וגם אני שותק ומחכה למוצא פיו.

עבר זמן רב מאז ראיתי אותו. בנו עוד מביא לי אוכל. הוא אומר לי שבחוץ שורר היום כפור גדול ומשתחל החוצה "קובר" אותי חי. שוב אני לבד.

היו ימים ששרר מחנק וחסר לי אוויר, כאשר ירד שלג סמיך, ובעל הבית לא נחפז לפזר אותו ולחשוף את גלגל האור הקטן שהיה מאיר אליי. תכופות עמד לא רחוק ממקום המחבוא שלי ושמעתי אותו חוטב עצים. אני מחליט לצעוק אליו, אולי ישמע. אני חש שאיחנק, מאתמול כבר אין לי אוויר. אני דוחק עצמי קדימה וצועק אליו למעלה, אך אין קול ואין עונה. את המכסה אינני יכול לפתוח משום שיש מעליו אדמה רבה, ואני חושש לפתוח. אני נופל למטה, לוגם קצת מים מן הבקבוק, רוחץ את הפנים ושוכב מעולף. כך שכבתי שעות אחדות וכנראה התנמנמנתי. התעוררתי כששמעתי מעין מהומה. הוא עצמו ירד אליי ספק כפיו ואמר:

"מה עוללת לי היום, אסון שכזה, פורענות שכזו, אתה צועק אליי ביום, כשביקשתי ממך לא לצעוק".

"נחנקתי, חסר לי אוויר – אני מתחנן אליו – מה אעשה, הרי לא אוכל להיחנק חי!"

"כן, אך הלמת, קראת, אני לא הייתי שם, רק שוטר אוקראיני שחטב למעני קצת עצים. לפתע נכנס אליי בריצה הביתה מבוהל, קרא לי החוצה ואמר: שנדמה לו שצועקים במקום כלשהו, הוא שומע משהו ואינו יודע איפה... אמרתי לו שנדמה לו, שזו ודאי הרוח. הוא לא הסכים אתי, ומי יודע אם לא יבוא מחר עם ז'נדרמים לחפש כאן, שמא נמצא אצלי יהודי. פורענות שכזו, מה עושים עכשיו?"

אני נרעד כולי. מה עושים? לאן אלך עכשיו? אני מתחיל לשכנע אותו שלא יקרה דבר, הוא לא יבוא.

"יש לי אישה ושני ילדים – הוא אומר לי – לא אמיט קליה על משפחתי בגללך. על עצמי לא אכפת לי, אך אשתי, ילדי, מה עושים עכשיו. אם יבוא מחר לחפש. אתה חייב ללכת לכמה ימים ואחר כך נראה."

"לאן ללכת – אני מנשק את ידיו – עבר עליי כל כך הרבה, ועכשיו בימים האחרונים, מה עושים?"

"מה אעשה, אשתי, ילדיי", הוא מתחנן אליי שארחם, כפי שהוא ריחם עליי. דמעות עומדות בעיניי. כולי רועד, אינני יודע מה קורה לי. הוא מתיישב ליד, יושב וחושב, מתבונן סביבו ואומר אליי:

"יש עצה. ודאי קשה לך מאוד, אך אין מה לעשות, את הבור חייבים לסתום הלילה לחלוטין. לא רחוק מכאן, בצד השני, יש בור תפוחי אדמה שלי, באורך של כ-4 מטר. אתה חייב לחפור הלילה לכל אורכו חור צר, משם תקבל אוכל. וכאן אסור שיחשבו שיש בור. זו אולי עבודה גדולה עבורך – הוסיף באנחה – אין אפשרות לעמוד, חייבים לחפור בשכיבה, לגרוף את האדמה עד למרתף תפוחי האדמה. אך אין מה לעשות. הבאתי לך לחם ומים ליומיים. כאן אני סותם היום, אני נותן לך מעדר אתה חייב לעשות זאת."

הסכמתי. הוא נפרד ממני בלבביות, ושמעתי אותו מפזר את האדמה מעל לראשי. החריץ הצר נאטם, נקברתי חי. לא אדע מאין שאבתי כוח לעבוד כל הלילה, חופר בשכיבה חור באורך ארבעה מטר. לא סיימתי, וביום לא חפרתי כדי שלא ישמעו. רק בלילה השני, לאחר יגיעה רבה

ראיתי אור לנגד עיניי. הנוצרי שמח בי והגיש לי אוכל. הוא סגר את החור בקרשים כדי שלא יבחינו.

למעלה מחודשיים אני שוכב במרתף החשוך. הנוצרי אומר לי מדי יום, שהגאולה קרובה וצריך לקוות. לפתע בא עם הבשורה העגומה שעליו לעזוב את המקום משום שהאוקראינים שורפים את הבתים והם כבר ממש קרובים אליו. מחר ייסע עם משפחתו העירה, אל אחיו. כעבור ימים אחדים יבוא לקחת אותי לאחר שיכין שם מחבוא.

עגום בלב, לאחר סבל כה רב! מי יודע אם הנוצרי יוכל לקחת אותי אליו, אם אחיו יסכים להסתיר יהודי בעיר, הרי מחפשים ומחטטים שם ללא הרף.

למחרת בא הנוצרי להיפרד ונסע עם משפחתו, משאיר אותי בבור החשוך. ביום השני באו הטרוריסטים האוקראינים, הוציאו מן הבית הכול ושרפו את החצר כולה. ואני שוכב בבור ושומע אותם מחפשים ומחטטים. הנה הם בבור תפוחי האדמה, מחפשים, צועקים, מקללים את הפולנים. הבית בוער סביבי ואני רועד שמא יתפסוני. לא מן המוות אני ירא, רק מן העינויים, שמא יבתרו אותי בעודי חי.

אני מאמין ובטוח שהחורתי באותם רגעים, כשהם חפרו, בחיפושים אחרי מי מבני המשפחה הפולנית, מבלי לחשוב שמצוי כאן יהודי. מעולם לא חוויתי אימה גדולה כמו באותם רגעים.

לשווא חיכיתי לנוצרי שיבוא לקחת אותי. ביום השני, ראה מרחוק את ביתו עולה באש ופחד לבוא וחשב שאני כבר מת: לבטח נפלתי בידיהם. הוא התאבל עליי כל הזמן, עד שנפגשנו כעבור זמן.

כבר שמונה ימים אני שוכב בבור בלי מים ולחם. אינני יודע מה לעשות ולאן ללכת. החזית קרובה, הרוסים כבר בלוצק, אולי הם כבר כאן הרוסים, מי יודע, את מי אוכל לשאול.

בלילה, בכפור הצורב, אני זוחל החוצה לוקח לי פנימה קצת שלג ואני שותה את המים. ביום השמש כבר גבוהה. טיפות שלג נמש מטפטפות על משכבי, מי יודע אם לא יתמוטט הבור שלי ממשא השלג הכבד המונח מעל?

לאן הולכים? מה עושים? אני רעב, צמא, להרוג את עצמי במו ידיי? לא. אנסה עוד את מזלי הרע. אני מחליט: מחר, בשעה מוקדמת, אעזוב את המקלט ואלך העירה. יהיה אשר יהיה. אולי אפגוש את הנוצרי,

שאמר לי פעם את כתובתו. בלי לדעת שעכשיו החזית כולה בעיר שלנו, החלטתי נחושה, ללכת.

לילי האחרון במקלט!

אני מחליט לעזוב את המקלט שחייתי בו חודשים אחדים בבדידות, בחשכת, בתקווה שתזרח למעני אי-פעם השמש, ואוכל לנוע חופשי כאחד האדם. היטב ידעתי שהדרך כרוכה בסיכון עבורי. שעל כל צעד ושעל אורב המוות, אם הגרמנים עודם בעיר. לא הייתה לי בררה אחרת, כאן אין מה להישאר עוד. מים אין לי. שאריות הלחם העלו עובש ואין לי כבר מה לאכול.

אני מתחיל להתכונן להליכה העירה לפנות בוקר, ואני מתפלל לאל שלא אפול בידי האוקראינים.

אני מכבה את האור ומתכסה, מבקש לנמנם עד בוא השחר, אך אינני מסוגל. אני שוכב ומחשבות סובבות בראשי. שוב חולפים כבסרט כל האירועים שעברו עליי, שלושת הפוגרומים, כל הקרובים. הלילה היה ארוך. בקושי הגעתי לשחר. אני משאיר הכול ומציץ מן הבור. מסביב שלג ואין סימן לצעדי אדם.

אני נושם אוויר צח ויוצא בלב הולם לכיוון העיר. כל הדרכים מכוסות שלג ומסביב אין בתים. שום סימן לחיים, רק ארובות חלולות מציצות מבעד לשלג ומספרות על החורבן. מסביב שקט, אני שומע רק את חריקת רגליי שלי בשלג העמוק. קשה לי מאוד ללכת משום שבמשך כמה חודשים שכבתי. אני הולך בדרך המוליכה ללוצק. עוצר אותי חייל גרמני, השואל לאן אני הולך. אני מעמיד פני תם, אינני מבין. אני אומר לו בפולנית שאני הולך העירה לעבודה.

הוא מסתכל לתוך עיניי. אני משיב לו בחיוך אף שהלב הולם. כשהוא דורש ממני מסמך אני לא מתרגש, אני מחפש בכיסים ומראה לו. זה היה אישור שאני עובד במאפייה צבאית, עם חותמת ועם שמי. הוא מתבונן ומתבונן ומסמן בידו שאמשיך.

אני נושם קצת לרווחה וממשיך ללכת העירה מבלי לדעת לאן אני הולך. רגליי הן הנושאות אותי ואני נשמע להן. הנה אני ברחוב ווקזאלנה ליד פסי הרכבת. אני נתקל בפנים מוכרות של נוצרים, מסב את ראשי וממשיך ללכת הלאה בביטחון, מבלי שתהיה לי כתובת של נוצרי ללכת אליה. העיר מלאה גרמנים. ליד כל בניין עומדים רכבי

שירות, וגרמנים יושבים ואוכלים, שותים וצועקים. החזית כולה בעיר. אני חולף בביטחון ליד הגרמנים, מבלי לתת לעצמי דין וחשבון לאן אני הולך. לא ציפיתי שהמוות אורב לי במידה רבה כל כך.

משהתרחקתי מתחנת הכוח החדשה לרחוב מיקולייבסקי, ליד הכנסייה הרוסית, מול המאפייה של האופה מחלם כפי שכינו אותו, אני שומע שקוראים בשמי. אני נבהל, רוצה להימנע מלהסתכל בעיניים, כדי שלא יכירו אותי, והנה שוב קוראים בשמי בפולנית: "שץ, מה אתה עושה כאן? מהר, היכנס למאפייה, וְלא, אתה חשוב כמת, אם ישאלו על מסמך וייקחו אותך לעבודה".

אני מצטמרר. אני רואה מכר פולני, אופה שעבדתי איתו במאפייה ושואל אותו מה לעשות. הוא לא מדבר, אלא לוקח אותי ומוליך למאפייה שבה הוא עובד. הוא מסתיר אותי בארון בגדים העומד שם. מיד הוא מביא פרוסת לחם, מעט מים ושואל אותי איך אני מגיע עכשיו העירה, כשחוטפים לעבודה, ובכלל איך זה אני מסתובב עכשיו כשאין שום יהודי. כשתופסים יהודי, יורים בו מיד, ברחוב. סיפרתי לו על הטרגדיה שלי וביקשתי שיעזור לי, או שימצא נוצרי שיסתיר אותי. אני מבטיח לו לשלם על כך ביד נדיבה.

המשגיח על המאפייה, אוקראיני דובר יידיש, שמח בי מאוד. הוא לא הרע ליהודים, במיוחד לא לי שלפני הפוגרום חי אתי מתוך אחווה רבה. הוא עבד עם יהודים ועשה עסקים עמם. גיסי מייטיק ורשוןר, שהיה מנהל חשבונות ראשי במאפייה הצבאית, סיפק לו עבודה שרווחים רבים בצדה. הוא הכיר אותי היטב והרשה לי להיות במאפייה במשך היום; ואף הורה לי להתלבש ולעבוד עם הפועלים, שם לא יזהו אותי.

שני ימים תמימים עבדתי עם הפולנים במאפייה, בשעה שבער גיהנום. הנה אומר לי פלוני, שהיום ירו בעושה הכובעים קְנאוּן, מצאו אותו ועוד כמה יהודונים מסתתרים בעיר. למאפייה נכנסים כל הגרמנים המהוגנים לקנות לחם ועמם הז'נדרמים והאוקראינים. ואני בלבוש לבן, עומד ועובד. מגיש ונמנע מדיבור אתם.

לחישאר שם זמן ממושך היה מסוכן. המשגיח האוקראיני אומר לי לברוח, הוא חושש לעצמו ויותר מזה, לי. הוא מייעץ לי ללכת להסתתר במקום כלשהו. מכרי, האופה הפולני, לוחש לי בשורה משמחת: לא רחוק מכאן, בביילין וסביבתה, מצויים פרטיזנים; כמה יהודים כבר נמצאים שם. הוא מייעץ לי לעבור לשם, ושם להמתין יחד לשחרר.

עיניי נוצצות משמחה, ממש רציתי לנשקו. חלומי וחזוני על הפרטיזנים מתגשם. אבל איך מגיעים לשם, איך חוצים את העיר, ואם יבקשו מסמכים מה אראה? הפולני נותן לי כתובת של נוצרי ברחוב דובניצקה המעביר את הרוצים ללכת אל הפרטיזנים, להילחם בגרמנים וברוצחים האוקראינים. אני מחליט ללכת לשם עם שחר.

הלילה במאפייה היה ארוך. חסר סבלנות ציפיתי לבוקר. אני לוקח לחם תחת זרועי ויוצא לרחובות לודמיר, הרחובות המוכרים לי, והולך לרחוב דובניצקה אל המכר הפולני. ומה קורה? מה נדהמתי לפגוש שם את משטרת האס-דה האוקראינית שהקיפה את הבית, והם מובילים מתוכו נוצרי למונית, ונוסעים משם.

בביתו נודע לי שזה עתה לקחו אותו לבית הסוהר, ומי יודע מתי כבר יראו אותו. אשתו מקוננת ובוכה, היא אומרת לי שתברח היום לביילין אל הכפר, אל הפרטיזנים, מחשש שיאסרו גם אותה. היא אומרת לי ללכת מיד. מזלי שאיחרתי לבוא בכמה דקות, נלא, הייתי אבוד.

לאן הולכים? ואיך חומקים לצד השני? היא מסבירה לי ששם לכל האורך יש זקיפים גרמנים, אך חייבים להסתכן ולחמוק בין הזקיפים הגרמנים מבלי שיבחנו. טוב לעשות זאת בשעת הצהריים, כשהם עסוקים באכילה ובפסי הרכבת לא עובדים בשוחות שהם מכינים. הם יודעים היטב שעליהם ללכת מכאן, אך בינתיים הם אוסרים פולנים רבים ומשלחים. הם חיסלו את היהודים והחלו להתנכל גם לפולנים. המוני פולנים בורחים אל הכפר, אל קבוצות הפרטיזנים שהוקמו כדי להתגונן מפני האוקראינים.

מה עושים עד הצהריים? סתם להסתובב לא טוב, המוות אורב. אני נזכר במכר פולני בקצה הרחוב, נפרד בלבביות מן האישה ומודה לה על המידע. בבואי אל המכר, הבית מלא אנשים. לשאלתי היכן הנוצרי, אומרים לי שהוא אצל הפרטיזנים, רצו לאסור אותו והוא ברת. אני במבוכה ואינני יודע מה לעשות. אני חושש מפרבוקציה, מהסגרת למשטרה. הם מבחינים בחרדתי ואומרים לי: שלא אפחד, הם יודעים שאני יהודי. הם מיעצים לי להישאר עד הצהריים, ואז לעבור לצדה השני של המסילה, אל הפרטיזנים. אין לי בררה והם מוליכים אותי לרפת פרות ומסתירים אותי. ככל שרציתי להירגע, רעדתי מקור ומפחד מחשש שאפול ברגע האחרון בידי המנוולים.

השעות התארכו כימים. חיכיתי לרגע בו אחצה את הפסים לצד השני. הצצתי לראות שלא יבוא הנוצרי עם שוטרים לאסור אותי: נפלה לידי מציאה, יהודי. הודיתי להם בלבביות והלכתי לעבר פסי הרכבת, לחמוק למקום בו אוכל לנוע בחופשיות מבלי לחשוש מן הרוצחים, ושאוכל לעשות משהו כדי לנקום. זו תקוותי היחידה, הכוח היחיד הדוחף אותי להתגבר על כל המכשולים.

אני הולך בצעדים בטוחים הלאה והלאה, חושב על תקוותי שעליי להיאבק עכשיו להשגתה. נדמה היה לי שזו תקוותי האחרונה. אם רק אעבור לשם, ניצלתי. לא ידעתי ששם אאלץ להמשיך להיאבק לשחרורי. בעודי מסכן את חיי, את תקוותי כולה, הלכתי לאור היום ברחובות, בין שוטרים אוקראינים, ז'נדרמים וצבא, כדי להגיע למטרה. לחמוק לשם, ליטול חלק במאבקם למען שחרור האדם בכלל ואנו היהודים בפרט.

לאורך פסי הרכבת שמירה חזקה של צבא גרמני שלא מרשה לאיש לעבור. רק דרך אחת פנויה, המקום בו נבדקים אלה מן הצד השני שחייבים לנסוע לביתם. אני מסתובב בעצבנות הלך ושוב, מתבונן סביב איך לחמוק לשם ולהינצל זמנית. קטנה הייתה אמונתי שבמרחק 15 ק"מ מן העיר יש פרטיזנים והגרמנים אינם פוגעים בהם, אך לא הייתה לי בררה, לא היה מוצא אחר.

אני מנצל הזדמנות שזקיף אחד מצית סיגריה אצל השני והם משוחחים ביניהם. אני עובר ליד שדות וצועד הלאה. אני שומע יריות ואני נופל ומשתטח על האדמה. כשחוזר השקט אני זוחל על ארבע הלאה מרחק-מה. לאחר מכן אני מתרומם בשקט ורץ הלאה והלאה מבלי להפנות מבט לאחור. מה היו היריות אינני יודע, ועד היום לא אבין מאין שאבתי כוח כזה לרוץ, לזחול, שוב לרוץ בשלג העמוק. במנוסתו מפניהם באתי לכפר הפולני הראשון, שואל איך מגיעים לביילין.

פגשתי הראשונה עם פרטיזנים פולנים

בדרך בה אני הולך, אני פוגש עגלות עם פולנים הבורחים מן העיר וכולם בדרך לביילין וסביבתה, במקום שהפרטיזנים צוברים כוח. אני הולך לאטי בשלג העמוק שנמש אט-אט במשך היום ומשחיר. על הדרך יש כבר מים, ואני, בנעליי הקרועות המלאות מים, חש ברגליי החולות. אני נגרר אחר העגלות ושואל מה המרחק אל ביילין ואל הפרטיזנים.

"עוד 12 ק"מ לביילין – משיב לי נוצרי – הדרך קשה, עד הלילה נגיע".

מרחוק, יוצא מן היער הקטן אדם עם רובה, אני נבהל, אבדתי. חולפת בי מחשבה: ודאי שודד אוקראיני האורב לקרבנות. אין דרך לברוח. אני מתקרב אליו והוא מתקרב אלינו, עוצר את כל העגלות ושואל על מסמכים. כשאני משיב לו שאני יהודי ואין לי מסמכים הוא מביט בי ומניד בראשו.

"כן – הוא אומר – היהודי עצמו, הוא המסמך הטוב ביותר, כאויב של אויבנו, ויש לו זכות ללחום יחד אתנו למען השחרור".

נרגעתי קצת. דמעות שמחה צצו אצלי לראשונה, בפגשי אדם שאוכל לדבר אתו, ושאלנו מבינים זה את זה. הוא מרשה לי ללכת הלאה עם הפולנים, ואומר לי שבבילין נמצאים כבר יהודים רבים.

"כן עלינו להלחם למען מחר טוב יותר, הוא השמיד אותנו ועתה ישמיד גם אתכם – אני משיב לו אחר אומץ – נילחם יחד לחנוק את אויבנו".

הפרטיזן בעל הרובה חיך והניד בראשו. לפולנים נודע עתה שאני יהודי, הם מתנפלים עליי בשאלות: היכן הסתתרת? ואיך לא פחדתי ללכת בעיר לאור היום, ולעבור את המשמר במקום בו תופסים מדי יום יהודים במקומות מחבוא שונים אצל נוצרים, ויורים בהם. מעליית הגג של בית המדרש הורידו אתמול אישה עם ילד. האישה תלשה את שערות ראשה והתחננה שיניחו לילד לחיות. הרוצחים ירו בילד לנגד עיניה. היא התעלפה ולקתה בעויות. הם רצו להובילה לבית הכלא, אך היא לא הניחה להם, לא רצתה לחיות לאחר מות ילדה. ירו בה במקום. בעיני הנוצרי שסיפר זאת עמדו דמעות.

בכל מקום אני שומע איך שופכים את דם הלא-אשמים, זמנו. ואף שרגליי כושלות אני חש שכוחותיי נושאים אותי הלאה, אל הפרטיזנים. בצעדים כבדים ועם תקוות נקמה אני מתקדם.

ככל שאני ממשיך ללכת אני פוגש עוד פרטיזנים בקבוצות, רוכבים על סוסים, רצים בשליחויות מכפר לכפר. אני מופתע שזה קורה לא רחוק מן היער המלאה גרמנים וטנקים. בעיר גיהנום, החזית עכשיו בעיירה שלנו. וכאן נוסעים להם הפרטיזנים הפולנים בחופשיות, ושום דבר, הגרמנים מניחים להם להתהולל. הם מתנפלים מדי פעם על כפר אוקראיני, הורגים את האוקראינים, והפולנים מחיישבים בבתי האוקראינים.

רק מאוחר יותר נודע לי שהפרטיזנים לא הרגו שום גרמני. הם טענו שהם מתארגנים להתגונן מפני האוקראינים, אל הגרמנים אין להם דבר. הממשל הגרמני הניח להם זמנית "לרקוד", והתחשבן עמם מאוחר יותר. המזל היה שסביב הפרטיזנים התלקטו יהודים, שזמנית נשמו לרווחה ובנס ניצלו מאוחר יותר.

בינתיים רקדתי משמחה למראה הפרטיזנים. כבר היה חשוך למדי כשהגעתי לכפר, לביילין, שהיה מיושב בצפיפות פולנים. כל בית היה מלא נוצרים מן העיר שברחו לכאן. באחד הבתים ביקשתי להלין אותי עד הבוקר כשאפגש עם היהודים הנמצאים כאן לפי המידע שנתנו לי. על האדמה בקרן זוית, תחת מעט קש, עייף ורצוץ מהליכה של 16 ק"מ, נרדמתי במהרה עד הבוקר.

[סיפורו אינו סדור והוא רצוף חזרות. בחרתי להשאירן ומיעטתי להשמיט. יש בכך ללמד על הלך הרוח וסערת הנפש של הכותב].

מתוך הפרק: בתקופת השואה ע' 431 – 522

אליעזר גיטקליג, אמריקה זיכרונות גטו

באחד בספטמבר 1939, עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לפולין, החלו יהודים רבים במסע נדודיהם מזרחה, לרוסיה. חלקם גם הלכו לרומניה. הצבא הרוסי כבש את עירנו לודמיר מיד, ויהודים מערים שונות בפולין החלו להציף את לודמיר, שאוכלוסייתה היהודית מנתה כבר 28 אלף נפש. בהיותנו קרובים לגבול הגרמני שמענו על המעשים הברבריים של הנאצים. כולנו ידענו על הגטאות ועל סבלם של היהודים.

ב-21 ביוני 1941, בשעה שלוש לפנות בוקר, טסו מפציצים גרמנים מעל לודמיר, במיוחד מעל לרובע היהודי שמרגלים הצביעו עליו. מיד היו לנו קרבנות; הרובע היהודי עלה בלהבות. וכבר התרוצצו ברחובות יתומים יהודים מיואשים וזעקו: "אוי, אימא שלי, אוי, אבא שלי!"

ביום השני, לאחר התנגדות עזה מצד הרוסים, שלחו הגרמנים את חיל האוויר שלהם מעל לודמיר. נשרף הרחוב הראשי (רחוב פארנה) והאזור שסביבו, כל בתי המדרש וגם שני מרתפים גדולים בהם הסתתרו 550 יהודים שנקברו חיים. הם היו במרתפים בבניין של נפתלי בוקסר ואצל ד"ר ראפצ'בסקי. נספו אז הוריי והמשפחות ביכלר, בוקסר, קרישטל, בירמן, קאלב ורבים רבים אחרים.

ב-22 ביוני 1941, באחת בצהריים, נסוגו הרוסים, והגרמנים צעדו לתוך העיר עם טנקים כבדים וכוחות ממונעים. החל הקרב הגדול. הגרמנים התרוצצו וחיפשו אנשים צעירים. הם גררו החוצה את המשפחות שמוקלר, רויטנשטיין (סוחר היערות) ואחרים, העמידו אותם אל הקיר ומיד ירו בהם בהאשימם את היהודים בירי על גרמנים.

לאחר מכן בא אל העיר מפקד נאצי, והוקמה מועצת יהודים כדי לשמור על הסדר בקרב היהודים. שמו עלינו מגני-דוד והחלו לשלוח יהודים לעבודה ברכבות, בקסרקטינים ובכבישים. שלחו לעבודת כפייה גברים ונשים כאחד. הוקם כביכול ועד יהודי, להשגיח יחד עם המשטרה, על צבא העבדים. אך השטורמיסטים [אנשי האס-אס] הם שעשו את המלאכה: הכו את העובדים באכזריות, הפשיטו אותם עירומים והתקלסו בהם. הגרמנים עמדו וצחקו למכאובי היהודים, הם השתעשעו וזעקו: "עם ארוך". יהודים שלא עמדו זקופים, נורו בידים הגרמנים. תוך חמש דקות היה על היהודים האחרים לכסות בעפר את המת. בשובם מן העבודה היו בני הבית יוצאים לקראת העובדים, היללות של משפחות הירויים בקעו רקיעים.

כך חלפו שלושה חודשים. הגסטפו כבר חפס אלף יהודים ברחוב וירה בהם. החלה השמדה חדשה גדולה: מאות יהודים נעלמו. הגסטפו הודיע שנשלחו לעבודה במקום אחר. בכל בית שרר אבל, נרות חשבת הוצפו דם ודמעות. במרתפים התפללו, בכו וזעקו. המוני קדושים חדשים ויתומים. הנוער השורד שקע בייאוש גדול.

יום כיפור. בעזרת המשטרה האוקראינית לקחו את כל היהודים והכניסו אותם לכלא, סמוך להר. העמידו את היהודים כשפניהם אל הקיר והכו אותם באכזריות על ראשיהם במוטות ברזל. מי שנפל, נורה במקום. הקולות קרעו רקיעים. הדם היהודי ניתז על קירות הכלא. בכו וזעקו: "שמע ישראל".

במרתפים התפללו יהודים מסתתרים, כל נדרי. לעולם לא אשכח את מראה היהודים העטופים בטליתות. שוב נשמעו יריות, קרבנות יהודים חדשים נפלו. היהודים במרתפים קטעו את התפילות ואמרו קדיש.

בכלא ירו באותו יום ביהודים חסרי המקצוע שנתפסו. עד עשר בלילה נורו 180 איש. כך חלף יום הכיפור הראשון.

מי שיכול, הסתתר שוב. היוזנרט נדרש לספק יהודים חדשים לעבודה. בהשגחת שטורמיסטים מובילים אותם לעבודה, והם נדרשים לשיר בעת צעידתם. הנאצים לועגים להם וכשהשירה נחלשת נשמעת פקודה: "בקול רם! בקול רם!" הרחובות היהודים שוממים, מרחוק נשמעת רק השירה שהורו לשיר: "ביי מיר ביסטו שייך" שירת אנשים מדוכאים, רצוצים, חסרי תקווה.

כך חולפת שנת 1941. מיד לאחר פסח 1942 מצווים על היהודים כולם, לשאת טלאי צהוב חדש, באורך 8 ס"מ, אחד מלפנים בצד שמאל ואחד על הגב באמצע.

מיד לאחר מכן יוצאת מטעם הגביטס-קומיסר וסטרהיידה, פקודה להקמת גטו. הגטו מוקם בצד הכלא, ויש לו שני שערים בפינות המשטרה. ב-1 במאי 1942 על כל היהודים להיכנס לגטו, למעט רופאים וחברי היוזנרט הנשארים לגור מחוצה לו. המפקד הנאצי של הגטו ניהל הכול בשיטתיות רבה. הוקמו שני גטאות, אחד לבעלי מקצוע ושני לחסרי מקצוע. בגטו פושטות במהרה מחלות. אספקת המזון מפוקחת בחומרה.

מתקבלות ידיעות על פוגרום המוני ברובנה בו נספו 22 אלף יהודים. ידיעות דומות מתקבלות מקובל ומערים אחרות בסביבה. קשה להאמין שאפשר לירות במספר כה גדול של אנשים. היהודים ממשיכים ללכת לעבודה. המפקד הנאצי של הגטו סוחט מן היהודים עוד ועוד כסף, מוסרים כל מה שיש במחשבה להינצל בדרך זו.

באחד בספטמבר בשנת 1942 מוקף הגטו בידי המשטרה הגרמנית והאוקראינית. בשעה 6 בבוקר נכנסת לגטו הז'נדרמריה מזוינת בנשק ומורה לכולם לצאת מן הבתים. הם פורצים תריסים, גגות ודלתות כדי למצוא את המסתתרים. כולם נדרשים לעלות על כלי הרכב ולשבת בראשים מורכנים. מובילים אותם מרחק 7 ק"מ מן העיר, לפיאטידין, שם נחפר בור גדול 30 מטר אורכו, 15 מטר רוחבו, 4 מטר עומקו. המקום מוקף ז'נדרמים גרמנים. לא רחוק מן הבור הראשון עוד 2 בורות גדולים.

היהודים נאלצו להתפשט עירומים, לקפוץ לבור אוחזים זה בידו של זה ולשכב כשפניהם כלפי מטה. גרמני ירה בכל אחד מהם כדור בראש ליד האוזן, לא כולם מתו מיד. הבורות מלאו אלפי קדושים. כך במשך 15 יום ירו ב-18 אלף יהודים. ההולכים למוות זעקו: "יהודים זכרו, מי שיישאר בחיים שייזכר לנקום את דמנו!" ילדים צעקו: "אימא, קחי אותי אליך, אני רוצה למות יחד אתך".

הרב הלך למוות אוחז ילד קטן בידו, ואמר אל הילד: "אל תירא ילדי, אנחנו הולכים לעולם טוב יותר, גזרה היא".

כמה אלפי יהודים נשארו מסתתרים במקומות מחבוא. בשל מחסור באוכל ובמים יצאו לרחוב. המראה שנגלה להם היה נורא. ברחובות התגוללו ספרי קודש קרועים. הבתים נבזזו.

כעבור זמן קצר, הודיע הגביטס-קומיסר למפקח היהודי על הגטו שיש יותר מדי יהודים. הוחלט להוציא ממנו את בעלי המקצוע (250), וחסרי המקצוע (4000 יהודים, האלמנות והיתומים) יישארו במקום. ב-13 בנובמבר 1942 מובילים את חסרי המקצוע לפיאטידין, שם הם נורים בבורות. היהודים "בגטו המקצועי" שומעים את זעקות אחיהם בזמן השחיטה, ואינם יכולים לעזור. היו מקרי התנגדות אך איש מהם לא שרד.

קיומה של חבורת בעלי המקצוע הקטנה נמשך עד 13 בדצמבר 1943. כשנכנסו הרוסים לז'יטומיר, רצו הגרמנים לשים קץ לשורדים היהודים האחרונים. חבורת היהודים הקטנה בגטו לדמיר מוקפת בידי הגסטפו ומובלת לכלא. שם מפשיטים אותם עירומים ומובילים במשאות לחוואלימץ, 4 ק"מ מז'יטומיר, על הדרך ללוצק. שם יורים בהם, מתיזים בזין על הגופות ושורפים, כדי לא להשאיר עקבות. כך נמחתה לדמיר היהודית.

רשימה של ניצולי לדמיר, שהתגלגלו לארצות רבות:

רוחצ'ה רויטנשטיין ובת, ד"ר פּפּצ'יוק ובת, בתיה שולמן, מוטקה רויטנשטיין ואשתו, הרשל רויטנשטיין וילד בן ארבע, שמואל שץ, הרשל ביק, מוטל סנדורס ואשתו, מנשה כץ, חנא ליסנר ואשתו, פייבל ברוך ובת, יהודית גולדשטיין, גניה הויזמן, פריידה מגדל, ד"ר יצחק גרינברג, עו"ד גרישה גרינברג, שרגא אפרים עם אשתו ובתו, דוד בובס, טל הוכמן, יעקב זבדוביטש, נתקה שטרן, ליפה מנדלסון, יוסף שפיר, יולק ופירה ברוך, שמואל זלוניק, יקותיאל גולדברג ואשתו, אליעזר גיטליק ואשתו.

מתוך הפרק: תקופת השואה ע' 523 – 526



קדיש על הקרבות הראשונים

נחום וייסמן בימי השחיטות

לודמיר 1941, 20 ביוני. שבת בלילה. פטרולים רוסיים מהלכים ברחובות. שולחים את כל החיילים שברחובות לקסרקטינים. קוראים לכל הקצינים והחיילים מבתי הקולנוע. משאיות אצות עמוסות חיילים. האוכלוסייה האזרחית מתבוננת באימה; איש אינו יודע מה מתרחש.

ביום ראשון 21 ביולי, בשעה 5 בבוקר, שומעים מטח תותחים ראשון, וכבר מובילים קרבן ראשון, בחור צעיר, לייבוש כץ.

יהודים מרחובות נוצריים רצים לתוך העיר. מתאספים בקבוצות של עשר משפחות. הנוצרים חשים בטוב. הם מסתובבים ברחובות; הם הולכים לכנסייה שמחים יותר מן הרגיל.

הירות תוכפות. מפציצים את הקסרקטינים. הרוסים מוציאים כל מה שאפשר. מודיעים בכל דירה שאיש בל יעזוב את העיר, שימחינו לפקודות. מי שיעזוב ללא רשות, יירה.

בשלוש בלילה מודיעים באמצעות שליחים שכל הכשירים לשירות חייבים להתייצב מיד לשכות הגיוס. נפרדים מן הנשים, הילדים, ההורים. לשכות הגיוס מלאות אדם.

מטוסים משליכים פצצות. זעקות ייאוש של פצועים. הדרכים מלאות מתים.

שעה 8, יום שני 22 ביולי, נראים הרוצחים הגרמנים על אופנועים. מיד הם מתחילים לזרוע סביבם מוות. ברחוב קובל גוררים מתוך בונקר את השמוקלים ואת מלך רויטנשטיין, והם נורים בידי הגרמנים. הנוצרים ברחוב, בוזזים חנויות. ברחובות מתגוללות גופות מתים וחפצים מפוזרים. ביום רביעי, ב-24 ביולי, ירו בכמה יהודים ברחוב, משה טראק, מניש קארדינר ואחרים.

מתחילים לגרור מן הבתים לעבודה, ותוך כדי כך נורים רבים. הדבר נמשך ימים אחדים עד הקמת יודנט. היודנט כלל את ד"ר כץ, ד"ר בובס, פס, בירמן, שמחה בֶּרְגְּמָן ואחרים.

החלו החיים האיומים החשוכים של יהודי לודמיר בציפורני החיה האיומה.

היודנרט החל את עבודתו בפקודת הגביטס-קומיסר ועוזריו. יהודים הוכרחו לבצע עבודה שברגיל משתמשים בה בסוסים ובטרקטורים. כל יום נורו בעבודה עשרות יהודים, רבים הוחזרו מן העבודה עטופים בסדינים מוכתמים בדם.

החלו להטיל על היהודים כופר שהלך וגדל. המתווך בין היודנרט ובין הגביטס-קומיסר היה שמחה ברגמן. כולם הסתכלו על עויותיו, כל הבעה לא ברורה בפניו עוררה אימה בלב. החלו לקחת מן היהודים את זהבם, יהלומים, הפרוות הטובות. מזמן לזמן היו הגסטפו באים מרובנה ובעזרת המשטרה האוקראינית ביצעו חטיפות. חטיפות מסוג זה אירעו שלוש פעמים עד שכלאו אותנו בגטו. כל חטיפה חלה דווקא ביום שישי כדי להפר לנו את השבת.

יום רביעי, יום הדמים

אינני זוכר את תאריך היום ההוא. אני רק זוכר שהיה יום רביעי. ביום ההוא הקיפו הגסטפו והמשטרה האוקראינית את כל המקומות בהם עבדו יהודים. מכל מקומות העבודה הובילו את היהודים לבית הכלא. דבר האסון נודע לנשים במהירות, והן רצו לקראת הגברים בבכי ובזעקות. הגסטפו והאוקראינים הכו על הראשים ברובים. עשרות נפלו מדממים. ילדים קטנים רצו בעקבות האימהות ודבקו בכוח באבות בבכי מר. והרוצחים הכו על ימין ועל שמאל. היו אז מתים ופצועים רבים. העיר הוצפה דם. בכניסה לבית הכלא עמדו אוקראינים וגרמנים, כלי הרג בידיהם. כשיקירנו התקרבו לשער בית הכלא, נשמעה הפקודה: להכות! הכו במוטות ברזל, מקלעות, שרשראות. מתים למחצה נכנסו היהודים לבית הכלא, נאלצים לשאת עמם את המתים. בלילה של אותו יום רביעי, יום הדמים, המיתו 500-600 מיהודי לודמיר.

ביום חמישי בבוקר הוציאו מבית הכלא את הנותרים בחיים ושוב הובילו אותם לעבודה. בין המתים למחצה שהובלו לעבודה היה גם דוד בוקסר. כשהגיעו לעבודה בקסרקטינים שברחוב קובל, הוא היה תשוש. הרוצח שפיקח על העבודה הורה לו לחפור בור. הוא עבד בשארית כוחותיו עד שנפל מתעלף. הגרמני הורה להשליכו לבור ולכסותו בחול. כשנפלו מעדרי העפר הראשונים על פניו, הוא התעורר מעלפנו וניסה בכל כוחו להיאבק. היהודים חדלו לשפוך עליו עפר אך הרוצח צעק: "להמשיך, יהודים ארורים!" ותחת מכות במוטות ברזל כיסו היהודים את דוד בוקסר בעודו חי.

מה קרה לאינטליגנציה שהוצאה מן העיר

אחד מימי שישי בחודש אוקטובר 1941. האוקראינים הרכיבו רשימת אנשים, משכילים בלבד, והוציאו אותם מן העיר. סך הכול כ-120 איש. בהם היו גברת גוז מרחוב גְנוֹיְנָה, המהנדס זֶרְקֶנְר ואחרים.

הרוצחים הפיצו ידיעה שהחטופים נשלחו לעבודה. גויים אף סיפרו שראו אותם מובלים במשאיות לכיוון לוצק. הוודנרט ניסה בכל כוחו להרגיע את הרוחות.

בזמן ההוא עבדתי כצבע. יצחק רייבר, ראש הצבעים, הפך אותי לצבע. בדצמבר 1941 סיידנו בבית הכלא. ביום שישי בשעה 8 בא מפקד המשטרה האוקראינית (סרג'נט הצבא הפולני, קוואסנצקי), והורה לנו, הצבעים, ללכת הביתה ולשוב לעבודה רק ביום שני.

אנחנו יוצאים מבית הכלא וחשים שמשוהו אינו כשורה. כולם ממהרים לרוץ הביתה, אני הולך לשוק הירוק לקנות משהו. אני עומד בתור לעגבניות. לפתע מרדף: תופסים יהודים. הנוצרים בתור מתלוצצים על חשבוני שחשקה נפשי בעגבניות, ושבקרוב ייזל ממני מרק עגבניות.

תוך כך אני רואה את אברהם כץ, הדפס שעבד אצל וואקסר בבית הדפוס, רץ על הכביש. שני אוקראינים עם רובים בידיהם רודפים אחריו וצועקים: "תתפסו אותו!" מן התור שלי קופץ גוי וחוסם את דרכו; ברגע זה מגיעים בריצה שני שוטרים ותופסים אותו. הוא משתחרר מהם ונופל, מתרומם שוב ונאחז בבודקה, מסדיר בקושי את נשימתו. עיניו יוצאות מחוריהן. הרוצחים מכים אותו ברובים על ידיו ועל ראשו. הוא תר בעיניו, פוגש במבטי. בעיניו הוא מרמז לי לכיוון בית הכלא. אני משותק ממראהו. אני רוצה לרוץ, לצעוק, ולא מסוגל. נדבקתי לאדמה.

הם מפילים אותו שוב לארץ. ברגע זה יוצא בריצה מבית הכלא איש גסטפו, אקדח בידו, משתולל כמטורף. הוא בועט בראשו בעקביו, ואז יורה בראשו, רץ כמה צעדים, חוזר, יורה שוב כחיה מטורפת. הוא צועק אל השוטרים שייגררו את היהודי ברגליו לבית הכלא. הבנתי הכול. במבטו סיפר לי על מתרחש בבית הכלא.

התחלתי ללכת כשיכור, האישור שלי ביד. עצרו אותי, שחררו אותי. כשהתאוששתי מצאתי עצמי ליד ביתו של יצחק רייבר. אשתו, שרה שטרן, הייתה דודנית של אברהם כץ. סיפרתי הכול כפי שהבנתי: בבית

הכלא יורים ביהודים שנחפסו. מה שמספרים על הובלה לעבודה, שקר הוא. רייבר מבטיח לי שביום שני, בבואנו לעבודה בבית הכלא, חייבים להגיע לחקר האמת.

בשבת מספרים שוב, שאנשים ראו איך הובילו את החטופים לעבודה. אך אני כבר יודע את האמת. אני מסתכל בנשים ובילדים העומדים ליד היודנרט ומבקשים שיאמרו להם לאן הובילו את בעליהן ואבותיהם. אני כבר יודע בביטחון לאן הובילו אותם. אברהם כץ סיפר לי הכול במבטו המבועת.

ביום שני ב-7 בבוקר באנו לעבודה. רייבר הציב כל אחד במקומו. אותי העמיד לערבב סיד ולהשגיח פן יבוא מישהו. יצחק רייבר הלך הרחק לתוך בית הכלא. בדרכו נתקל בשני בורות טריים. הוא שב חיזור וסיפר לי על הבורות הטריים שראה. החלטנו לספר הכול לרב מורגשטרן.

בצהריים נכנסנו אל הרב. ישבו שם נפתלי גרוסמן ויוסקה שרגא. רייבר סיפר לרב, שלפני שבוע לא היו שם בחצר בורות, ועכשיו יש שני בורות טריים ועל קירות המלתחה מבחינים בסימני דם. הרב מחליף מבטים עם היהודים ואומר: "דק ללא רעש. יש לברר את האמת, להביא סימן".

אנחנו שבים לעבודה. כשמתחילה העבודה קורא לי יצחק רייבר. אנחנו לוקחים חבית ריקה והולכים למלתחה. אני פותח אותה ורואה שם בגדים רבים. עיניי נופלות על מקטורן. אני לובש אותו בזריזות ויוצא במהירות. על קירות המלתחה אני מבחין בחלקי לשד עצמות מהולים בדם. אנחנו שבים למקום העבודה. רייבר מתבונן במקטורן ואומר: "זה המקטורן של שולית הצבעים רינג מרחוב גנוינה", מספר ששלף מכיס בגד, מאלה הזרוקים במלתחה, ממחטה ובה פרוסות לחם ספוגות דם.

בשעה 6 שוב היינו אצל הרב. אותם יהודים ישבו בבית והתבוננו בנו בשתיקה. הנחתי את המקטורן, רייבר הניח את הממחטה ואת שתי פרוסות הלחם הספוגות בדם, וסיפר על מקור ההוכחות. היהודים הרכינו את ראשיהם. הרב בכה ואמר: "יהודים, שאיש לא יידע. אל תיקחו מן הנשים העניות ומן הילדים את האמונה, מוטב ייקוו שאהוביהם עוד יבואו. צריך לשתוק".

יצאנו מן הרב ושתקנו. מה היה לנו לדבר? - - -

מביאים לקבורה מתים

בפברואר 1942. קבוצת יהודים עובדת בתחנת הרכבת בהטענת משאות כבדים. המשגיח, היה בת 16, מכה במוט ברזל. הוא מעמיד עשרה יהודים לחפור בור, כשהבור מוכן, הוא יורה לעברם ומכסים את כולם בעפר בעודם חיים.

בראשית מרץ קיבל היודנרט אישור לקבור את היהודים הנרצחים, בבית העלמין. הביאו אותם, את היהודים, מאובנים מן הכפור, כולם בבגדים שבהם הלכו לעבודה. הקבורה נמשכה כמה ימים משום שהבגדים קפאו לתוך הגופות.

אין לתאר את המראה הקורע לב של הנשים והילדים. הם שכבו על האדמה ליד המתים, התייפחו עד מאוד. הרוצחים והנוצרים הסתכלו וצחקו. כל הזמן הגיעו קבוצות יהודים חדשות לראות את האסון. לעולם לא אשכח את הזעקה ההיא של הנשים והילדים בזמן הקבורה של החרושים.

גטו

בפסח 1942 כבר היינו כלואים בגטו שנכללו בו כמה רחובות. בזמן הראשון נראו יהודים עומדים ליד גדרות התיל מסתכלים אל הרחוב החופשי, שמטיילים בו נוצרים וצוחקים. יהודים עמדו שם בוכים ובולעים דמעות. הם הבחינו שהנוצרים לועגים להם. מאז כבר לא עמד איש ליד הגדרות.

התחלנו להתרגל. מדי יום שמענו על אסונות חדשים: השמידו את רובנה, פוגרום בלוצק. מקובל נמלטו אלינו כמה יהודים, היה שם פוגרום. ידענו, וכולם דברו על כך שבקרוב יגיע גם תורנו. היודנרט עודד: אנחנו עושים הכול, טענו. אך ידענו שלא יוכלו לעזור כלל. כל פעם פדו מאסון חדש בזהב ובפרוות. לכמה זמן זה יועיל?

היו שני גטאות. "גטו העובדים" ו"גטו תעודות המקצוע". הגטו של העובדים הפשוטים נקרא: "הגטו המת" והגטו של תעודות המקצוע: "הגטו החי". הצעירים החלו לחפש דרכי מילוט. התארגנה חבורה ודיברה בעניין. היודנרט לא רצה לשמוע והזהיר לא לדבר על כך. חבורה של שלושים איש התקבצה במרתפו של ישראל-איסר ציילינגולד. משכנו לחבורה כמה משומרי הסדר של היודנרט כדי שנוכל לקבל מידע מדויק יותר כשיהיה איום על הגטו. יש לנו שם חברים

טובים מאוד: מיכל רויטנשטיין, ביביק ברנהולץ, יוסף-ישראל גרוסמן ואחרים.

החלטנו להתחיל בחיפוש נשק מחוץ לגטו. נחוץ היה זהב כדי לרכוש בו נשק אצל הנוצרים. פעם דיווח לנו מיכאל רויטנשטיין על שיחה, שצותת לה ליד דלתו של ראש היודנרט ער"ד פס. בא אליו קצין מן הוורמאכט שפיקח על השבויים הרוסים. מן השיחה בין קצין הוורמאכט וער"ד פס, נודע לו שמכנים פוגרום בגטו. קצין הוורמאכט אמר שהוא יכול לספק משאית עם רובים וכדורים. כשיתחיל הפוגרום יתקוממו היהודים, ואז ישחרר הוא, קצין הוורמאכט, את השבויים שלו והם יסייעו במאבק. אדון פס הודה לו מאוד ואמר שאינו יכול להחליט לבדו בעניין כה גדול, והבטיח לו לתת תשובה תוך זמן קצר.

החלטנו להפעיל לחץ על היודנרט. שלחנו שלושה אנשים לדבר עם ער"ד פס: לזר גייפער, מייטק ברנהולץ ומיכאל בינשטוק. הם שבו בידיים ריקות. פס הסביר, והוכיח בעובדות, שזו פרובוקציה גרמנית.

פיאטידין

זמן קצר לאחר מכן אספו את כל הגברים ושלחו לפיאטידין, להכשיר מנחת מטוסים בהנהלת מהנדס, בעלה של רחל שוורצבארט.

העבודה כללה שלושה בורות גדולים. אפשר היה לחפור את הבורות גם בלי מהנדס, אך כדי להטעות, מדדו לאורך ולרוחב. חודש עבדנו בחפירת שלושת הבורות בפיאטידין. ישנו במתבנים של הפריץ במשך כל החודש. מטבחים מיוחדים הביאו לנו אוכל למקום. כך היינו מנותקים מן העיר ומופרדים מן החברים.

בזמן זה נוהל משא ומתן. הגסטפו דרש מכסה של כמה אלפי איש. היודנרט רצה לפדות בזהב, ולא הועיל דבר. לבסוף השיב היודנרט: קחו לכם כמה שתדצו, אנחנו לא ניתן מכסה.

וכך קרה. בסוף החודש הובילו את כולנו מן העבודה לגטאות, ומיד הכפילו את השמירה ליד השער. אף שכולם ידעו שיהיה פוגרום, חשבו עם זאת: אולי יקרה נס.

בשובי מפיאטידין ניסיתי לחמוק מן השורות. אך הגביטס-קומיסר ועוזריו רכבו על סוסים בצדי הטורים שלנו והשגיחו. כשהכניסו אותנו לגטו לקחו מאתנו את המעדרים וסגרו את השער.

בגטו עמדו אנשים במעגלים, מבוהלים מאוד. הלילה ירד. נכנסתי לביתו של לזר גייפּלר. אשתו, מונדל קֶנט, יושבת ומקוננת. זה עתה שבה מחוץ לגטו, שם שהתה חודשים. לזר מספר לי שד"ר כץ היה אצלו בערב וביקש אבקה שמשתמשים בה בעשיית תמונות. זה רעל הוא אומר לי.

עלינו לחמוק מן הגטו הלילה. אנחנו מתארגנים, כמה חברים. חשוך. בזהירות רבה זוחלים על ארבע לנהר. לפתע: יורים. אנחנו זוחלים חזרה. אין יציאה מן הגטו. הגטו מוקף סביב. ליד כל עמוד שני, עומד אוקראיני עם רובה, מוכן לירות. אנחנו חסרי ישע. אין הצלה! כל אחד זוחל חזרה למחבואו. הלילה חולף מהר. רוצה הייתי לעצור אותו בכל כוחי, רוצה הייתי שיימשך לנצח.

נפרדים מאחיות, אחים, אימהות. מתנשקים. בוכים. איש אינו ישן. כל אחד מחפש איך להתחפר עמוק יותר. בשעה 5 בבוקר שומעים את המשטרה האוקראינית צועדת ושרה. זמן קצר לאחר מכן נשמעות יריות וזעקות מגטו העובדים. הלב עומד מלכת. הדם קופא. אבדה התקווה! אין נסים! בשעה 12 פרצו חיות הפרא בגטו, שיכורים מאוד, לתוך "הגטו החי". יהודים רבים ישבו וחיכו שיבואו לקחת אותם. רבים בלעו רעל, משפחות שלמות, אנשים מאושרים! בעלי אופי חזק!

רשמית נמשך הפוגרום 15 יום. למעשה – למעלה מחודש.

אני ושלווה אנשים נוספים הסתתרנו מתחת לערמת עץ גדולה. שהייתי שם יום שלם. שמעתי הכול: איך גררו את אמי, את אחותי ואחי; איך עינו אותם והכו ברובים; איך התחננו למעט מים. פעוטות מיררו בבכי. האם הרגיעה: "אל תבכו ילדים, עוד מעט יהיה טוב!"

אימא שלי ידעה שאני מסתתר באורווה. היא אמרה: "זכור נחום, תאמר קדש". ואני עמדתי ללא נוע. אגואיזם שכזה! אין להבין!

הובילו אותם לפיאטידין.

לאחר שישה ימים יצאתי בלילה כמו חתול, לחפש אוכל. זחלתי בבתים. לפתע הבחנתי בשוטרים. עליתי לעליית גג. שם נשארתי כל היום. אני מציץ מבעד לסדק ורואה יהודי מתגנב בין הבתים, מסמורטט, יחף. הוא מתגנב אל הבאר בחצרו של ברוך גוז. אני מקנא בו: מיד ישתה מים. הוא כבר ליד הבאר. תופס בשתי ידיו קלחת, מגיש אל פיו. לפתע אני רואה אוקראיני מאחור. אני רוצה לצעוק. ירייה,

היהודי נופל מת. אני מקנא בו. הרוצח מחפש עליו, הוא מרוצה, הוא מחייך. זמן רב לא יכולתי לגרש את המראה; הוא עינה אותי עד שכתבתי שיר "יום ראשון, יום הדמים, האחרון". שרו אותו בגטו.

מדי פעם באות משאיות רוצחים. גוררים נשים וילדים. משליכים אל כלי הרכב, מתים וחיים גם יחד. על האדמה יושבים אלפי יהודים. מחכים בתור. ארבעה שוטרים מובילים קבוצה של 60-70 יהודים. כולם חייבים לכרוע על ברכיהם בראשים מורכנים.

בדרך מדברים כמה חברים: "בואו נקפוץ, יהיה אשר יהיה". סמוך ליער קמים בבת אחת חמישה בחורים וקופצים. יורים. הם נשארים ביער עד הלילה.

שדה רחב ידיים. משני הצדדים, סביב היער, מתפתל נהר קטן הבא מן הלוג ונשפך לבוג. מסביב שדות ירוקים. ובמרכז: שלושה בורות גדולים. שחפרנו במו ידינו. למקום מגיעות משאיות ראשונות עם היהודים. הבכי נישא לשמים. הגויים סוגרים תריסים ודלתות. זה מתחיל...

על השולחן העמוס בקבוקי י"ש, מגן פטפון. ליד השולחן יושבים ומחלקים פקודות הגביטס-קומיסר וסטרהידה ומזכירתו אנה אלֶספאטֶר, שקרעה לגזרים פעוטות בעודה אווזות ברגליהם. לידם יושב קלר צמא הדם, שקיבל על עצמו לירות, בתמורה לעשרים מרק לראש וחודש חופשה. הוא עומד ומחלק פקודות, להתפשט עירומים ולהיכנס שלובי זרוע בזוגות לבור.

יושב יהודי זקן בטלית, מציץ בספר וממלמל חרש. הגביטס-קומיסר מורה לו להתפשט, לקחת בחורה צעירה ולרקוד. הוא צועק: "לרקוד". הבחורה עומדת ממול. היהודי הזקן בוכה: "אל תדאגי בתי. קצם יבוא מהר מכפי שהם מאמינים!" על כך חייב הזקן לשבת ליד הבור זמן ממושך, לראות איך יורים בילדיו ובנכדיו.

אל הבור הולכים זוגות שלובי זרוע. הם חייבים לשכב ישר. נשמעות שתי יריות. ממשכים - - -

בשדה מסביב עומדים גרמנים ואוקראינים עם מכוונות ירייה. הנשים מתעלפות. ילדים בעיניים מבוהלות נצמדים אל ההורים בחזקה. האבות מתבוננים בחוסר ישע סביב. רבים יוצאים מדעתם. בוכים. צוחקים. ליד הבור נאבק מונדיק שטרן: לא מסוגל להמתין יותר, הוא רוצה להיכנס לבור מהר ככל האפשר.

כך, 15 יום - - -

מד ערב מביאים את הנוצרים מן האזור לכסות את הבור. שלושה בורות מלאים. שישה עשר אלף יהודים - - -

הרוצחים בחרו באזור היפה ביותר להשמדת יהודי לודמיר. היערות, הנהר הקטן המקיף את המקום, הם עדות אילמת יחידה. הם ראו את הרצח המחריד. כך הסתיים הפוגרום הראשון, והחלו ההכנות לשני.

בבונקרים של הגטו

לודמיר, נובמבר-דצמבר 1942.

יום חמישי. בלשכת העבודה כבר עומדים המנהלים קודש, שיינקסטל וקגאל. כולם בוחנים את הבעותיהם. מבקשים לקרוא בפניהם מה נשמע, מה מצבנו.

קודש מודיע: שהיום, יום חמישי עד 8 בערב, חייבים כל מי שבידיהם תעודות מקצוע לעבור לרחוב זאריצ'ה, מקום בו היה הגטו הריק. כולם קופאים. מסתכלים זה בזה; לא מקנאים במי שיישאר כאן. מבינים מה המשמעות.

מתפזרים בראשים מורכנים. המחשבות סובבות על עניין אחד: היכן מסתתרים, איך להינצל. כאחוזי קדחת מסתובבים אנשים בעיניים לטושות ולחיים חיוורות שקועות. כולם יודעים מה יקרה עתה. מסתובבים ליד הגדרות כחיות בסוגר. על יציאה מן הגטו – יורים. אם נשאר כאן, אולי, אולי יעזור השם.

כשיורד הלילה, חשכה בגטו: אין מדליקים מנורות. צללים חומקים בחשאי בחסות הקירות. חבורות קטנות של יחידים, מסתובבות ליד הגדרות ומתלחשות. בעיר דממת מוות כמו לפני סופת רעמים. מזמן לזמן נשמע צעד חפוז של מגפיים: זה המשמר. נסוגים לעבר הקירות. שוב שקט. זוחלים מבעד לגדר התיל, נעלמים בחשכה. אדם מאושר.

הלילה חולף בקצב מהיר. צללים זוחלים בחשכת הלילה, חופרים מחילות להסתתר בהן.

בשעה 5 בבוקר מתמוססת החשכה. מצעד של מגפיים מסומרים ושל שירים אוקראינים מעוררי אימה קוטעים את דממת הלילה. הגטו מוקף רוצחים צמאי דם בהנהגת הגרמנים.

כברק מתפשטת הידיעה בגטו. איש אינו ישן. מתעוררת בהלה. קטנים וגדולים, צעירים וזקנים, כולם רצים, כולם רוצים להישאר בחיים. קבוצת צעירים עם שני אקדחים מחליטה לפרוץ מבעד לגדרות בסערה, למות בגבורה. בעקבותיהם רצים רבים. כשהם קרובים לגדר פוצחים הכלים האוטומטיים של הרוצחים בשריקות ירי. נופלים כשיבולים קצורות מבלי להשתמש באקדחים. חברים מוטלים בנהרות דם, אין מציל, אין נסים.

כלי הרכב נכנסים והשחיטה מתחילה.

גברים, נשים, ילדים מתנהגים כמשוגעים, מתנשקים, לוקים בעוויות. קתות הרובים מכות בראשים. נשים וילדים נופלים כזבובים, הדם נשפך. משלחים כלי רכב עמוסים חיים ומתים, דם מסמן את הדרך מלודמיר לפיאטידין.

הרוצחים צועקים. גוררים אנשים מתוך המרתפים. מקומות המחבוא העמוקים מפוצצים ברימונים.

כך כל יום, מבוקר עד לילה. בלילה, בגטו, שוכבים מחופרים במאורות מי שהרוצחים טרם הגיעו אליהם. הם חשים רעב וצמא. שלושה ימים לא הרגישו דבר. רק חוש השמע פעל. עכשיו בלילה, כששקט בגטו, חש האדם שגופו חי וזקוק למזון ולמשקה.

רבים אומרים שעדיף למות מאשר ליפול בידי האוקראינים. אחרים מנסים לצאת. זה נורא, אין יודעים היכן נמצא השונא; אין יודעים מאין יבוא הירי. משכיבה בבונקר בעומק של כמה מטר באדמה "חושך בעיניים" והרגליים רועדות, וכל תזוזה עלולה לחשוף ולהסגיר.

הבונקר טוב מאוד, נדמה שהוא בטוח. בתנור הבישול נחתכה שבכת הברזל המגוננת על רצפת הפחמים, נחפר מרתפון מרובע וארבעת הקירות צופו בקרשים. קיר אחד ניתן לשלוף, חופרים בשכיבה תעלה באורך 2 מטר ובעומק 2 מטר עד שנוצר תא בגודל חדר. מעמידים דלי מים ומכינים לחם. הקיר הפונה לרחוב מצופה קרשים; תלויה תיבה בצורת בית כסא. התיבה ניתנת להרמה וחופרים תעלה באורך מטר. ואז מתחילים לחפור ברחוב, מודדים במדויק לאורך ולרוחב. במשך כל הזמן, החל מן הפגרום הראשון עד לשני והשלישי, רבץ כל הגטו בלילות מתחת לאדמה וחפר. 5-6 איש הכינו תוך ארבעה ימים בונקר

באורך 4 מטר, רוחב 2 מטר. עושים גם תקרה שעליה עורמים מבחוץ אשפה. בכל בונקר עלתה בעיית האוויר, זה היה הדבר החשוב בבונקר.

בקצה הבונקר שלנו ניצב עץ עבה, ענף אחד נשבר מזקן ונותר חלל. חופרים בבונקר מבוי אל העץ, עד שמגיעים לשורשי העץ. ילד בן שש יושב בחלל העץ. דופקים מלמטה ופוערים חור עד אל הילד. דרך פתח זה יכנס מעט האוויר לבונקר. למרבה הצער סייעו הבונקרים מעט מדי להינצל מן הרוצחים, שהיו מפוצצים בונקרים בזה אחר זה.

הפעם לא נגעו לרעה במי שהיו להם תעודות מקצוע. מדי יום הובילו אותנו לעבודה, לנקות את בתי המומחים לנגד עינינו. תוך סיכון חיים נשאנו אוכל ומים לאלה שעדיין הסתתרו. מדי יום העברנו עשרות אנשים, מתחת לסמרטוטים, בכלי הרכב לתוך הגטו שלנו.

אני נזכר במקרים מקפאי דם. זה היום השלישי שנודע ליונה גולדברג מקום מחבואה של אמו ורבהלה עם עוד נשים אחדות. היא הייתה מוסתרת היטב במרתף של מָלָל. אנחנו עובדים יחד. הוא מספר לי ובוכה. הוא היה בבונקר. כולם גוועים ברעב. הכנסת מזון עלולה לסכן את המסתתרים כמו גם את המבקשים לעזור. אנחנו מחליטים להגיש להן אוכל ומים מדי יום. זה קשה, הגרמנים והאוקראינים מסתובבים כזאבים רעבים המחפשים קרבן.

אני משגיח ויונה נושא את האוכל. כך במשך 4 ימים. אני עומד ומסתכל אם יונה יצא מן הבונקר ורואה לפתע אוקראינים וגרמנים. אני משמיע את האות. יונה מספיק לקפוץ החוצה ואנחנו נעלמים. אך הם הבחינו מאין יצאנו. חיפשו שעות אחדות ולבסוף גילו את הבונקר. אנחנו מנקים את הדירה הסמוכה. חונקים דמעות ומפחדים לבכות. גוררים את הנשים ברגליים. אמו של יונה נופלת לרגלי הגרמני. הוא בועט במגפו וצועק בפראות: "אמרי מי הביא לך אוכל ותישארי בחיים. ללא אני יורה בך!" חמש נשים זקנות מוטלות על הכביש, הגרמנים והאוקראינים עומדים סביב ומכים אותן בקתות. אישה אחת אומרת שזה בנה, ומצביעה על רבקה. היא בוכה וצועקת ששקר הדבר. אמרי את שמו, מה שמו, צועק הגרמני ומכה בראש במגף.

אנחנו לוקחים שתי חבילות חפצים ועוברים לצד השני. בדרך שומעים שתי יריות. יונה מפנה ראש לאחור ועוד רואה את רגע הגסיסה האחרון של אמו האהובה. אנחנו מסתלקים ושותקים. זמן רב שתקנו.

מוות ברחובות. קבוצה מיוחדת מרכזת את המתים. אנחנו נושאים את המתים לבית הכלא וחושבים: מחר יישאו אותנו. בבית הכלא שני בורות פתוחים. בור אחד לילדים. לא רחוק מן הבור מונחת אבן גדולה, אולי 50 קילו משקלה. לאבן דבוקות שערות של ילדים. זו "עבודתה" של הרוצחת אנה אלטפאקט שאחזה ילדים קטנים ברגליהם, הכתה באבן, פיצחה את הראש הקטן והשליכה לבור. על האבן נותרו שערות, בכל הצבעים, של הפעוטות. לא אב אחד זיהה את שערות ילדו. נחמתו היחידה הייתה שמחר יהיה גם הוא עמם.

אנשים מסתובבים בצללים. בקושי גוררים רגליים מן הצרות ומן הרעב. מדי יום חדשות מרות.

הנה נודע לי שגילו את הקבוצה שהסתתרה בבונקר ביער, ליד משרפת הלבנים, כולם נורו. קויקה קובלסקי ויוסף פילץ היו שם. כ-15 נערים ונערות עם כמה רובים. באחד הימים כיבסו מעט כבסים וחלו ביער. גוי הבחין בזה ומיהר להודיע לגסטפו. מיד באו אוקראינים עם הגסטפו, הקיפו את המקום. בני החבורה הבחינו והתגוננו עד לכדור האחרון. לא שבו איש מהם חי. הרוצחים השליכו על הבונקר, מרחוק, רימונים. כעבור שעות לחימה אחדות עם שלושה רובים ומעט כדורים, השתרר שקט בבונקר. הרימונים שמו קץ לחיי הצעירים והצעירות האמיצים. שניים מהם ניצלו בנס: יוסף פילץ ויהודי רוסי החי היום באמריקה, פֶּיט גוטמן. למחרת בבוקר נתקלנו ביוסף פילץ מת, הוא היה מוטל בסמוטש ליד בית הכלא.

כך חלפו ימים ושבועות. אנחנו, בעלי תעודות המקצוע, עבדנו, ניקינו בתים ואספנו את החפצים למקום אחד, בבית הספר האדום בזאריצ'ה. וכאן גררו מדי יום אנשים למאות, וירו בהם, וכולנו נאלצו לחזות בכך.

כל דירה שניקנו סיפרה את הטרגדיה הנפרדת שלה. כל חפץ שנשאנו דיבר, סיפר על חיים שאינם עוד. החפצים הקרועים סיפרו קורותיהם של סבים, סבתות וילדים קטנים, שצחוקם היה מהדהד למרחוק, ועתה הם אילמים. נעליים קטנות, גרביים, טליתות, תפילין. גמרות קרועות.

כעבור שבועות אחדים הסתיים הפוגרום השני רשמית. הבתים ריקים. החפצים מרוכזים במקום אחד. מיינו את החפצים. הטובים נשלחו לגרמניה, הפשוטים יותר חולקו לגרמנים, לשיקסות. הגויים התהלכו לבושים בבגדי אמך, אחיך. מתעורר רצון לגשת ולתלוש מהם, ואתה מתעשת, העולם לא שייך לך.

בגטו המקצועי התקבצו 15 חברים קרובים בחדר אחד, 4 מטר אורכו, 3 רוחבו. רצינו להיות יחד לשקול בדעתנו. בחדרנו גרנו: אני, מִיטְק בֶּרְנְהוּלֶץ, יצחק טוֹטֶל אייזן, יצחק רייבר עם הילדים.

זה היה בראשית 1943. קודיש, שיינקסטל וְגֶאָל היו "זקני הגטו". אשתו של קודיש רבקה קֶרְנִידִס נהגה לומר: "לא צריך לייחל לשלטון חדש".

כשהסתיים הפוגרום השני, נשארו בגטו המקצועי רשמית 1500 יהודים, לאמתו של דבר הסתתרו בשדות ואצל נוצרים עוד כ-500 איש.

יחד עם הבאים מעבר לבוג ומן הסביבה, מנה הגטו 22 אלף יהודים. 16 אלף נרצחו בפוגרום הראשון, 4 אלפים בשני. אנחנו, אלפיים הנוותרים, מחכים לתורנו. כבר הכרנו את הרוצחים ואת תעלוליהם. מרבית היהודים דאגו לעצמם למקומות אצל נוצרים בתמורה לסכומי כסף גדולים. אך לשכב בבורות, בשעה שקיים גטו, לא יכלו; הנוצרים אמרו שאיננו רוצים להיות בגטו משום שאיננו רוצים לעבוד.

הגטו כלל 17 בניינים; היו כאן סנדלרים, חייטים, כובענים, צבעים, נגרים, טוחנים, צלמים (רק למען גרמנים), מאפיית, מפעל קטן לייצור יי"ש, מכבסה, מפעל למטאטאים, עושה מעטפות, צייר שלטים, מפעל קטן לנעליים ולשרוכים. כל בתי המלאכה וכל דרי הגטו נמצאו ב-17 הבניינים. נוסף לכך חפר כל אחד במקום מגוריו, כך שמתחת לאדמה היו 3-4 בונקרים מתחת לבניין. חדר אחד לא ידע על השני. באחד מן הבונקרים האלה התחלנו להתקין רדיו. זה היה מן הדברים המסוכנים ביותר. אך הודות למיטק בֶּרְנְהוּלֶץ, שעבד בתחום רדיו אצל הגרמנים, הצלחנו להשיג חלקים. זמן רב חלף עד שהצלחנו להרכיב מכשיר רדיו.

מאוחר יותר התחלנו לאסוף כסף לנשק. אקדח עלה 16 מטבעות זהב בערך של 5 רובל המטבע. להשיג זהב לא היה קשה כל כך, בגטו היו מי ברשותם 300 מטבעות פינפולך. אך קניית הכלים מחוץ לגטו והכנסתם הייתה כרוכה בסכנה גדולה. חיפשנו גם דרך אל היער. זה היה קשה מאוד, פולנים ואוקראינים הרגו יהודים.

בזמן החווא, אמצע 1943, ברחו שוטרס ואוקראינים עם נשקם מן הגרמנים ליער. בראשם מפקדם קוואסניצקי, סרג'נט בצבא הפולני. במקומם גייסו הגרמנים למשטרה, פולנים, ושלחו אותם לחפש את האוקראינים. החל מאבק בין הפולנים לאוקראינים. בכפרים שבהם היה רוב אוקראיני, הם הרגו את הפולנים, ולהפך, בכפרים המיושבים

בפולנים, התנפלו אלה על אוקראינים. כך יצרו שני אזורים נפרדים. הכפרים מצד קובל נתפסו ביד פולנים, המרכז היה ביילין. על אזור אוסטילה זאריצ'ה השתלטו האוקראינים. באותו זמן ברחו גם השוטרים הפולנים עם נשקם.

התחלנו לחפש קשרים מחוץ לגטו. בינתיים, בכל מקום שבו נתקלו ביהודי, הרגו אותו, הן הפולנים הן האוקראינים. באמצעות הרדיו נודע לנו על המצב בחזית, ורצינו להימצא רחוק ככל האפשר מן הגטו. קיבלנו החלטה ליצור קשר עם הפרטיזנים.

צירוף מקרים אפשר לי ליצור קשר עם שליח מן המטה הפולני. היה יום ראשון. הייתי בבית הנוצרי שלי, שבו שהתה כבר אשתי זמן-מה. נשארנו ללון שם. בשעה 9 דופקים בדלת. הנוצרי שלנו מסתיר אותנו מאחורי הארון ופותח את הדלת. נכנס שייגן צעיר, מברך בשלום, ומזמין את הנוצרי לחדר בו אנחנו מאחורי הארון, משום שבמטבח ישבו נוצרים אחרים.

הוא אומר לנוצרי שלי שעליו למסור לו דברים חשובים, ושואל אותו אם הוא יכול לדבר. לבעל הבית אין בררה אחרת, הוא משיב: כן. השייגן מספר שהוא בא מן המטה. המארח שלי יודע לתקן נשק, ויש פקודה מן המטה שיקבל עליו משימה: יביאו כלי נשק שבורים, עליו לתקן הכול. תבוא נוצרייה, ואת הנשק המתוקן עליו למסור לה בביילין לפי סיסמה. מהיום לא נקרא עוד הנוצרי שלי וילק, אלא טיגריס. השייגן נפרד והלך.

בעל הבית שלי קורא לנו לצאת מאחורי הארון ואומר: "שמעתם הכול. אני מבקש מכם שאיש לא יידע על כך".

אני מבטיח לו, ומבקש ממנו לאפשר לי ליצור קשר עם איש כזה. כעבור ימים אחדים הוא מודיע לי שקבע למעני פגישה. אני בא בשעה היעודה, הנוצרי מציג אותי ואומר שהוא ערב לי, אפשר לדבר אתי. אני מציג לאיש הקשר להביא בחורים ובחורות טובים, אנחנו יכולים לתת זהב לקניית נשק. אנחנו משוחחים זמן ממושך והוא אומר לי שיעביר הכול למטה ברובנה.

כעבור שבוע יש לנו שוב פגישה. הוא בא בזמן ומוסר שלצערנו דחה הרוב במטה את הצעתנו, מונעים משני סיבות מדוע אינם יכולים לקבל אותנו לקונספירציה: ראשית, אנחנו היהודים פרקנו מנשקם קצינים

פולנים כשנכנסו הרוסים ללודמיר. שנית, וזה העיקר: יהודים מסגירים זה את זה לרוצחים, הם יודעים על מקרים כאלה בגטו. אנשים כאלה הם אינם יכולים לקבל לקונספירציה. בכיתי, זו הייתה תקוותנו האחרונה. אני אומר לו שאני בוכה על 200 הבחורים שלנו, הנוצרי שלי בוכה אתי ומנחם אותי. עשיתי הכול, אומר לי איש הקשר ונפרד מאתנו. כשראו אותי החברים לאחר שיחתי אתו, לא שאלוני דבר, הם הבינו בעצמם. דיווחתי להם על השיחה. נשכו שפתיים ושתקו.

עשינו ניסיון נוסף ליצור קשר עם הפרטיזנים. דרשו מאתנו, כתנאי, סכום כסף גדול, ושבקבוצה שתצטרף אליהם יהיה גם הכירורג ד"ר פודליפסקי, רופא מוורשה שהסתתר במשך כל הזמן משום שהרוצחים חיפשו אותו. בוורשה כינו אותו "יד הזהב". שוחחנו על כך, אך בו בזמן הבנו את כוונותיהם. באותו זמן הם גם התחילו להרוג רוסים ויהודים, בכל מקום בו נתקלו בהם. עשינו עוד ניסיונות אחרים אך לא הצלחנו. כל פולני רק רצה בדמנו.

באחד החודשים האחרונים של 1943 חטפו בעיר פולנים לעבודה בגרמניה. הגביטס-קומיסר וסטרהיידה לקח את שומרי הסדר שלנו, היהודים, לתפוס את הפולנים. איש אס-אס אחד ושני יהודים חטפו פולנים לעבודה. הגביטס-קומיסר וסטרהיידה השיג מטרה: הפולנים החלו להסגיר יהודים מן הבונקרים.

ב-13 בדצמבר 1943 בשעה 7 בבוקר כשהתייצבנו בלשכת העבודה לעבודה, הקיפו את הגטו מכל עבר והתחילו לירות עלינו. התעוררה בהלה. מתים נפלו זה על זה. גברים שרצו להימלט דרך הנהר, נורו מן העבר השני. בפעם הזאת לקחו חלק בפוגרום ולאסובצים, רוסים, רוצחים לא קטנים מאחרים.

בָּעֶרָה מִכָּל עֵבֶר. בְּכִי וְזַעֲקוֹת קָרְעוּ אֶת הַלִּבּוֹת. נָשִׁים חִיפְּשׁוּ אֶת הַבְּעִלִּים, יִלְדִים קֹטְנִים שֶׁהִתְעוֹרְרוּ מִשִּׁינָה הַתְּרוֹצְצוֹ עִירֹמִים וְחִיפְּשׁוּ אֶת הָאִמָּהוֹת. אִמָּהוֹת פְּצוּעוֹת יְרֵי, אוֹחֲזוֹת בִּילְדִים וְרִצּוֹת יֶשֶׁר לְתוֹךְ הָאֵשׁ. מִסְתַּתְרִים בַּחוּרִים. לִפְתָּע מִשְׁתַּרֵּר שִׁקְט, רִיק. רַק מֵתִים לַעֲשֻׁרוֹת. פְּצוּעִים מִתְּפִלְשִׁים וּמִתִּיפְּחִים.

הרוצחים צועדים פנימה בשירה, כמנצחים. הם גוררים לכלי הרכב את המסתתרים שנתגלו ואת אלה שלא הספיקו להתחבא. מובילים לרכב את קודש ואת אשתו קֶרְנֶדִּיס, הם יושבים כמו כולם. איש אס-אס אומר לקודש: "הכול עובר, הכול הבאי, לאחר דצמבר שוב בא מאי".

הפעם נוסעים כלי הרכב לכיוון אחר: לודמיר-חווהאלימין. שם שורפים את היהודים, אין זמן לחפור בורות.

15 יום שכבתי בבונקר. במקום אליו יכלו להיכנס 8 אנשים, הצטופפנו 15 איש. אין אויר. אחד שוכב על השני. נשים מתעלפות. המזון שהוכן מספיק ליומיים. מבעד לפתחי האוורור אנחנו שומעים איך מובילים קבוצות שלמות. בוכים. מתחננים. מילות נאצה ומכות רובים באים בתשובה.

ביום הרביעי ב-9 בבוקר גילו את פתחי האוורור בבונקר שלנו. בגלל החום שיצא מן הבונקר, נמס השלג סביב הפתחים. אך הם חפרו בכיוון ההפוך, וחסמו את פתחי האוורור. נותרנו ללא אוויר. הם בטוחים, שאנחנו כבר בידהם, יחשפו אותנו או נצא בעצמנו. אנחנו מחליטים שעדיף להיחנק ולא לצאת מן הבונקר. אנחנו שוקעים בעילפון. שעות נמשכות כשנים. בשארית כוחי אני מתקדם לעבר הפתח הפונה לתעלה ומן התעלה אל הבית, ופותח את הפתח לתעלה. בפתח הבית מוטל מת. מגיע מעט אוויר. שוכבים כך עד 8 בערב.

כשמשתרר שקט בגטו אנחנו מחליטים לעזוב את הבונקר. בקשיים אנחנו מזיזים את המת מן הפשפש. אני ואשתי, יונה גולדברג וכלתו, יוצאים ראשונים, באטיות, אל הבית. מסביב חורבן. מבעד לחלון אנחנו רואים את המשמר ושומעים את צעדיהם. המשמר יושב בבית שכן. זה העומד על המשמר מסתובב הלך ושוב ליד הבית; הוא מפחד להתרחק מחבריו. חתולים קופצים כמו שדים. עם כל חריקה עומד השומר והרובה מוכן לירות.

גיסה באבון, (כלתו של יונה גולדברג) מכירה את דרך הגישה לבונקר שבו יושבים הוריה, אחותה, אחיה. אנחנו מגיעים לפשפש הראשון. הוא מנותץ, ודאי הוציאו אותם. אנחנו זוחלים לתוך התעלה, גיסה זוחלת אל הפשפש ומתחילה לקרוא: אבא, אימא! אנחנו עוצרים את נשימתנו. לפתע שומעים שהפשפש זז. הם חיים! אנחנו זוחלים לבונקר. מתנשקים. דולקת עששית קטנה. אני סופר 22 איש. בלי לחשוב הרבה, מביאים את שאר החברים מן הבונקר שלנו. אנחנו כבר 40. הבונקר גדול ובכל זאת כבר צפוף בו, אך יש די אוויר. קיר זמני כפול ליד הגג, פתוח, ומספק אוויר רב.

אני ויצחק אייזן ונשותינו, מחליטים ביום השישי לנסות את המזל ולצאת מן הגטו דרך השוחות שנחפרו ברחבי העיר. כשמחשיך אנחנו

נפרדים, ובאטיות, דרך החלונות, שלא להשאיר עקבות שיוכיחו לבונקר, נדחקים לשוחות. קופצים לשוחות ומתקדמים בזוגות. הלב עומד מלכת. אני מזהה את שמואליק ברגלסון מזאמושץ' ואשתו. כולנו עומדים כקפואים דקות אחדות. נרגעים, בוחנים את הסביבה. הכול שקט, לא מבחינים בדבר. השוחות מוליכות עד לבאר שליד גדרות התיל. מרימים את התיל ודרך ביאלה בָּזְגִיס אפשר לצאת ולהינצל.

בינתיים אנחנו מתקדמים לאט. לאחר כל צעד מביטים סביבנו. השלג מסנוור את העיניים. אנחנו כבר ליד גדרות התיל. לפתע מצטפצפת מעלינו, כמו גשם, מכונת ירייה. אנחנו קופצים לתוך השוחות וזוחלים על ארבע חזרה אל מתחת לגבעה. מתפזרים בזוגות. אסור לרוץ לבונקר, עלולים להסגירם. רק כעבור שעותיים אנחנו שבים לבונקר. הם כבר ביכו אותנו, שמעו את היריות.

מדי יום רואים את המוות לנגד העיניים. כשיורד הלילה נושמים קצת לרווחה. אחד מאתנו יוצא, מתבוננים סביב. רואים את המשמר ואת האור בחלון שלהם. כל לילה אנחנו רואים שעוד בניינים פוצצו. כבר הוציאו את היהודים או קברו אותם חיים. אנחנו מבינים שימינו ספורים. בלילה מפילים גורל מי ילך עם שני דליים להביא שלג. יש עוד כמה אריות סכרין; אין מים. אני לוקח את הדליים, מתבונן סביבי ונפרד, הרי עלולים לתפוס אותי.

יצחק טוטל הולך אתי. "בוא, אל תרעד – הוא אומר אליי – צריך להתרחק מן הבית כדי לא להשאיר עקבות". יצחק לוחש באוזני: "אל תפחד, אמות קודם שאתן למישהו להתקרב. שֶׁכֶב בביטחון, מלא את הדליים". אני מכניס את השלג לקלחות. אני שומע את צעדי השומר. מרוב פחד הוא יורה מפעם לפעם. לא רחוק ממני חומק לו יהודי יחף, הוא לא מבחין בי. אנחנו חוזרים לבונקר. מחלקים לכל אחד כוס שלג עם פירור סכרין.

היום הוא היום ה-14 לשהותנו בבונקר. כשיורד הערב, אומר אליי יצחק: "בוא נצא, נתבונן קצת סביב".

אנחנו יוצאים, מחפשים בחדרים, מוצאים סלק אחד. אנחנו מכרסמים חתיכות, עומדים מאחורי קיר ומסתכלים סביבנו. המשמר איננו. הבית חשוך. מה משמעות הדבר? שקט סביב. לא שומעים כל צעדים, ושום ריאות. אנחנו חושבים לנו, מה קורה היום? לפתע נשמעת מן העיר שירת ה"קֶלֶנְדֶה" [שיר ששרים בחגי נוצרים].

"נחום – אומר אליי יצחק – זה הלילה בו נוכל להינצל. אין היום איש סביב הגטו. עכשיו הזמן הטוב ביותר". בשעה שבע וחצי אנחנו יורדים לבונקר ומספרים הכול. אם לא ננסה היום, לא תהיה פעם אחרת.

אני הולך ראשון עם אשתי. יונה וכלתו אומרים לי: "אנחנו הולכים ראשונים!" יונה וכלתו הולכים, אני צריך ללכת כעבור רבע שעה. אנחנו הולכים לכיוון אחד: יונה הולך לרחוב הורוצלסקי, אני – לשפיטלנה. יונה אומר אליי בלחש: "נחום אם יקרה רע, אצחק שלא תלך. לא אסגיר גם אם יקרו אותי לגזרים".

יונה וגיסה יוצאים מבעד לחלון. אני שומע את צעדיהם, השלג חורק. כעבור רבע שעה אני הולך. היה שלום יצחק טוטל, היית חבר טוב בימים שכאלה.

אנחנו יורדים מן הגבעה לשדה המוליך לסיאטצקה. הולכים עקב בצד אגודל, הרגליים רועדות מן השכיבה בבונקר. הכפור משפיע על הראש, אני אוזז את אשתי בזרועה, נושא אותה. אני שומע דיבורים ברוסית, אלה הוולאסובצים. אנחנו נצמדים לקיר הבית. הם חולפים ברדתם במדרגות אל הגשרונים של דרך אוסטילה. אנחנו מחליקים; הרגליים רועדות. שומעים צחוק שיכורים, צוחקים עלינו. אנחנו הולכים, עוברים מיד לצדו השני של הרחוב, אני שורק את ה"קלנדה", אשתי מדברת פולנית. אנחנו חוצים את הרחוב. אשתי בכותונת לילה ורודה, מעיל קצר, ומגפיים; כך ירדנו מן המיטה אל הבונקר.

זה יכול להיראות שאנחנו חוזרים מנשף או הולכים לנשף. למעלה, ליד הגימנזיום הלבן, מסתובב זקיף על משמרתו. הוא רוקע ברגליו, קר, הוא אומר בפולנית. אנחנו צוחקים והולכים מהר. הוא ודאי מקנא בנו. בהגיענו לבאיסקה, אנחנו ליד בית העלמין. הכול שם מנוחץ ושביר.

אנחנו חוצים. יש כוח, החליכה מהירה, אנחנו כבר בדובניצקה. מבט ימינה, שמאלה, חוצים את הכביש דרך היריד, כבר רואים את בית הנוצרי שלנו. הכלב מתפרץ, נובח, אנחנו עומדים דבוקים ללדת. אני שומע צעדים. הנוצרי שלי שואל מי זה. אנחנו נכנסים לפרוזדור. הנוצרייה מתנשקת עם אשתי. הנוצרי מתבונן סביב ברחוב, סוגר את הדלת שוב ונכנסים לחדר. הם, הנוצרים, בוכים, חשבו שמתנו כבר. מד לילה חיכו לנו. כאן אני חש שכוחותיי עוזבים אותי. מספרים להם שאנחנו נגועים בכינים. מיד הם מחממים מים, אנחנו מתרחצים ומחליפים בגדים. כך חולף הלילה בחקירה ובסיפור. מן החדר הקטן

שנוסף לבית, מסתכלים בנו בחוסר סבלנות שמונה יהודים, הם הוסתרו שם בידי אמו של הנוצרי שלנו. הבת רוצה שאני ואשתי נהיה בביתה, בחדר אחר, ואינה רוצה שה-8 ידעו עלינו, מי יודע מה עלול לקרות. היו שם שלושה מזאמושץ', אישה אחת מבילגורי, אחת מלובלין, פסיל שיינקסטל, שרה קסל ואשתי הנוכחית. כשמאיר היום מעבירים אותנו לבונקר המוכן אצל הבת, מקום בו מונח נשק ישן מקולקל.

ביום חגם השני באו נוצרים מן הרחוב. דיברו על הכול ועל יהודים. אחד מהם שתה לחיים, זרק כובעו למעלה וצעק: "הידד, תהיה פולין ללא יהודים". בלילה כשהוציאו אותנו קצת לשאוף אוויר, הם התנצלו בפנינו: "[באין ברה] צריך לקרוא כעורב ולרקוד כמו שור".

הנוצרי שלי החליף דברים עם הנוצרייה המקבלת לידיה את הנשק, והיא הסכימה לקחת עמה אותי ואת אשתי. המזחלת בעלת הכיסוי הכפול מוכנה. אני מושך עליי את אדרת השער, ואת כובע הפרווה על עיניי. לוקחים במזחלת שיקסה [כינאי לגויה צעירה] יפה, כסגולה. אני העגלון.

הלב הולם, בעיניים סחרחורת. היום 19 במרץ 1944, כבר חודש שלישי שלודמיר ריקה מיהודים. ככל שאני מחקרב אל המשמר, הולם לבי יותר. אני רואה כבר את שני הרוצחים מרחוק. הנוצרייה מבחינה בעצבנותי. היא אומרת: "אל תפחד, יש בידי בקבוק יי"ש, 2 ק"ג חזיר; הכול יהיה טוב, אין זו פעם ראשונה אצלי".

מיד נשמע קול: "תעודה!" הנוצרייה קופצת מן המזחלת עם בקבוק הוודקה ביד והחזיר. הם מדברים אתה. קדימה, הוא צועק אליי. אני מעיז בסוסים, נדמה לי שהם עומדים, אינם מתקדמים. כעבור חצי שעה כבר יצאתי מן הסכנה הגרמנית ואני נכנס לסכנה הפולנית.

אני רואה חיילים פולנים עם נשק. קצינים עוברים ברכיבה. ב-7 בערב הגענו אל הנוצרייה. שם פגשנו אישה יהודיה שבשרה לי את "הבשורה הטובה" שעד 24 במרץ חייבים כל היהודים לעזוב את שטחי הפרטיזנים כי "היהודים מעבירים סודות לגרמנים". בערב של 19.3 ירו ביונה גולדברג ובכלתו גיסה באבוק, ירה בהם חבר של יונה מן הפה-קה-אס.

העיניים חושכות, העולם סגור, אין עבורנו מקום. הנוצרייה מבחינה בייאושנו. היא אומרת שיהיה בסדר. למחרת אני קורא את המודעות.

כתוב בהן שעד 24.3 חייבים כל היהודים בטריטוריה של הפרטיזנים
בבילין, להתרכז בוורצין. מי שיישאר לאחר מועד זה יירה.

וורצין הוא כפר שנשט בידי הפולנים, והוא גובל בכפרים אוקראינים.
לאחר פשיטה של האוקראינים, נותרו שם שני בתים שלמים. שם
הושיבו את 120 היהודים השורדים שניצלו מן הגרמנים. מגטו זה
התקראתי יותר מאשר מכל הגטאות הקודמים. לא הלכתי. את טבעות
הקידושין מסרנו לנוצרייה והיא הסתירה אותנו במתבן בתוך הקש.

משעה 12 בלילה, ב-24 במרץ 1944, הוחל במשחק הרצחני בנוסח
הפולנים. הקיפו את הבתים החשודים שיש בהם יהודים, והחלו לחפש.
בדיוק ב-1 בלילה הקיפו את הנוצרייה שלנו ואת שכנתה. שם מצאו את
בתו של יעקב רויטר עם ילדה ובעלה. הוא הצליח לברוח בבגדי לילה
ויחף. ברח ללודמיר בכפור.

שמענו הכול מעליית הגג. לא רחוק מאתנו הובילו אותם וירו. סוניה
ביקשה: השאירו בחיים את הילד, התשובה הייתה: אתם כולכם
עיניתם את הקצינים שלנו. הילד שאל: אני? התשובה: חבטה בפנים.

אצלנו הייתה הבדקה שטחית. הם כיבדו את הנוצרייה שלנו המעבירה
נשק מן העיר, וכשהיא אומרת שאצלה אין יהודונים, זה בסדר.

מדי יום הייתה הנוצרייה מספרת: בוורצין ירו ביהודים. לא האמנתי.
היא הייתה אומרת שהפולנים שלנו ישלימו מה שהגרמנים החלו בו.

לאחרונה החלו הגרמנים נוקטים מדיניות חדשה, לא התערבו
באירועים שהתרחשו בין הפולנים והאוקראינים.

ב-15 באפריל 1944 עמדו הרוסים ליד קובל. שם תקעו טריז, וחיכו
ליישר את קו החזית ליד לודמיר, עד לבוג. נודע להם על תנועת
הפרטיזנים בסביבה שלנו שמנתה כ-10.000 חיילים חמושים, ולא מכבר
ביצעה את הפוגרום של אה-קה-אה.

כשהשתעממו הרוסים משיבה בחוסר מעש, הם פרצו נקודת תורפה
של הגרמנים, באו אל הפרטיזנים, קיימו ישיבה במטה, והחליטו לכבוש
יחד את העיר לודמיר.

שמחה, מהומה, עולים על העיר. הרוסים מוציאים בינתיים מן הפולנים
את הסוסים הטובים ביותר. ואלה מקללים ורועדים מפחד. הרוסים
מספרים שהקטיושות מתקדמות מאחור, היום מחר יגיעו. מעבירים את

המטח אל הנוצרייה שלי. אני רואה את הרוסים בעגלותיהם הצרות. אך הנוצרייה לא מרשה לרדת אליהם, אינה רוצה שהפולנים ידעו שהסתירה יהודים. אשתי חולה. סיבוך טפילי. המצב בכי רע ואינני יכול להביא רופא. החצר מלאה.

ביער פיאטידין יש עמדה עד לפאתי הקסרקטינים של קובל. שולחים מרגלים. הם שבים עם החדשות, שבעיר יש אולי 200 גרמנים. הרוסים יורים על העיר. את הפיקוד מקבל פולקובניק רוסי. הפולנים קצרי רוח: צריך לכבוש את העיר. הפולקובניק אומר: לאט-לאט, יכבשו את העיר כשיהיו אלפים, יש זמן. מדי רגע באים למטה רוכבים על סוסים. מודיעים שהגרמנים מגלים התנגדות חלשה, והרוסים אינם מאפשרים כניסה לעיר.

בערב בא בריצה איש קשר ומדווח שנודע להם על התקדמות שיירת רכבות גדולה מעברו השני של הבוג ללודמיר, ברכבת קרונות רבים עם חיילים ותחמושת, הכול למען הגרמנים. הפולנים רצו לפוצץ את המסילות, הרוסי לא הרשה. מיד קמה חזית חזקה של הגרמנים והיו מתים ופצועים רבים. איש קשר חדש מודיע שהרוסים נסוגים. מתעוררת בהלה, כולם עוזבים את מקומם בעגלות וסוסים, כולם בורחים לעיר.

ב-16 באפריל ב-9 בבוקר באים 10 מטוסים ובמשך כל היום הולמים ביערות. בלילה מגיעים בזחילה הפצועים לבקש אוכל, ומספרים שהכול אצל הפרטיזנים נפגע. הרוסים נסוגו לעמדתם ועמם הלכו היהודים. וכשנמלטים מקרב הפרטיזנים הפולנים רצו לפרוץ דרך החזית ולעבור את הפריפייאט אל הרוסים, שילמו להם על סבלנו. נהר הפריפייאט היה אדום. רק כובעים בעלי סימני זיהוי פולניים צפו בנהר. שם נסתיימה הקריירה של אה-קה-אה של ביילין.

ב-6 לפנות בוקר ראיתי מעליית הגג גרמנים באים מכל עבר. אני ואשתי הגוססת, נתונים שוב בידי הרוצחים.

ב-17 באפריל 1944, ב-4 אחה"צ, מתה אשתי בזרועותיי. רובנה, לוצק, קובל כבר היו משוחררות. יום קיץ נאה היה אז, העצים שמאחורי המתנן נייערו עצמם מן השלג, ציפורים ישבו עליהם וציצו. אשתי ביקשה: "הרם אותי שאוכל לראות את הציפורים השרות כה יפה". תלשתי מעט קש מן הגג והרמתי אותה אל החוץ ואל הציפורים. "הקץ קרב", אמרה. דמעה זלגה מן העין. היא החלה להחליק לאחור. השכבתי

אותה על הקש. "היודע אתה – אמרה, ולשונה הידלדלה בפיה – החודש ימלאו לי עשרים וארבע" – ומתה. ב-10 בלילה קברתי אותה בעזרת הנוצרייה.

שיינדל וייסמן (לקס) נולדה ב-1920, נפטרה ב-17 באפריל 1944, נקברה בוודזינק בשדה, בין שני עצי דובדבן. יחיד נותרתי משתי משפחות שמנו 50-60 איש.

עוד 8 ימים שהיתי בעליית הגג. החלטתי לעזוב את הכפר וללכת העירה, בלי שים לב למה שאמרה לי הנוצרייה, ולמה שידעתי בעצמי, שהמוות אורב על כל צעד ושעל. היא ציידה אותי במסמך פולני, שיננתי את השם, המשפחה, הרחוב, השנתון, והלכתי.

המשמר בדק את המסמך שלי והניח לי להמשיך. דרך החולות הגעתי את הנוצרייה שלי. פגשתי שם שישה יהודים. כולם בכו על אסוני. הייתה תקופה איומה. מדי יום מביאה הנוצרייה חדשות, שתפסו יהודים וירו בהם ובווצרים גם יחד. הם, הנוצרים, מחליטים לנסוע אל הבוג. אנחנו נשארים נטושים כמו על פני ים סוער.

נודע לנו שבגטו האחרון, שכל הבתים בו הרוסים, גרה סובייטית, אישה יהודיה עם שני ילדים, חיה כנוצרייה. אצלה מסתתר ניימרק. ביום האחרון אחדים מאתנו עוזבים, ובמועד שנקבע אנחנו נפגשים כולנו אצל הסובייטית. שם עבר עלינו פרק זמן קשה ביותר עד 22 ביולי 1944, אז שוחררה לודמיר.

נותרנו אולי 30-40 יהודים מכל האוכלוסייה היהודית בלודמיר.

מתוך הפרק: בתקופת השואה ע' 527 – 554



המצבה על קבר היחידים בפראטיין.



קבר אחים בפיאטידין, 1996. באדיבות משה קריגסר



הגלעד בפיאטידין, 1996. באדיבות משה קריגסר

МЕМОРІАЛ ЖЕРТВАМ ГОЛОКОСТУ

ТУТ, НА ВІДСТАНІ 200 МЕТРІВ ВІД МОНУМЕНТУ,
ЗНАХОДЯТЬСЯ ТРИ БРАТСЬКІ МОГИЛИ, ДЕ ПОХОВАНО
25000 ЄВРЕЇВ М. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОГО І
РАЙОНУ, ЩО БУЛИ ЗАКАТОВАНІ НАЦИСТСЬКИМИ
ЗАГАРБНИКАМИ ТА ЇХНІМИ ПРИСЛУЖНИКАМИ В
1942-1943 РОКАХ

במרחק 200 מטר מהאנדרטה נמצאים שלושה קברי אחים אשר בהם
נקברו 25 000 יהודים מלודמיר וסביבותיה אשר על ידי הנאצים
ומשרתיהם בשנים 1942 - 1943
נרצחו

ВСТАНОВЛЕНО ЗА СПРИЯННЯ ЄВРОАЗІАТСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО КОНГРЕСУ



שלט הפנייה אל קברי האחים בפיאטידין, 1996. באדיבות משה קריגסר

בשולי התרגום

הוריי המנוחים ילידי ווהלין. בקיץ 2010 השתתפתי במסע השנתי לאוקראינה של יוצאי קוריע, עיירת הולדתו של אבי. בעקבות המסע, מסע אל בורות המוות, תרגמתי, מתוך סערת הנפש שהייתי נתונה בה, את פרקי היידיש שבספר קוריע למען בני הקהילה. תרומה צנועה לשימור זכר הנרצחים בפוגרומים במחצית הראשונה של המאה ה-20, ובנורא שבהם – השואה.

בתום מלאכה זו החלטתי להמשיך בתרגום פרקי יידיש גם מספרי זיכרון של קהילות אחרות בוהלין – למען מי שאינם יודעים שפת יידיש.

פרקי היידיש בפנקס לודמיר מוגשים בזה למתעניינים, חמישים שנה לאחר הוצאתו לאור של ספר הזיכרון ובמלאות שבעים שנה לחורבן הקהילה.

הערה

מאמרי התרגום נערכו בציון שם הפרק והעמודים בסדר בו הופיעו בפנקס לודמיר משנת תשכ"ב. למעט שני מאמרים מן המוספים ששולבו לפי נושאים.

הערות בסוגריים עגולים () הן מן המקור, של הכותבים או העורכים. הערות בסוגריים מרובעים [] הן שלי.

המתרגמת

תוכן הענינים

9 – 6	מ' שמוקלר סקירת התפתחותה ההיסטורית של לודמיר
12 – 10	מנדל ליפסקר לתולדות לודמיר
16 – 13	מנדל בביודה לודמיר לאחר 1880
25 – 17	מ' רהנפלד בימי מלחמת רוסיה-יפן
51 – 26	משה שיינבוים החיים היהודיים בלודמיר בזמן מלחמת העולם הראשונה
52	הרב ש' צוקרמן חוויות חיים בלחי נשכחת
55 – 53	אברהם ויינבוים החיים החברתיים
57 – 56	י' בביצקי קורסים בחקלאות ב"תרבות"
59 – 58	חזנים וחזנות בלודמיר (ליקט משה בביודה)
61 – 60	משה בביודה תאטרון יידיש בלודמיר
63 – 62	אברהם בן מנשה פט הספד קטן
65 – 64	ב' זינגר על נהרות לודמיר (הנהר הלא-יהודי והיהודי)
67 – 66	ק' דיידון הכנסייה ששקעה (אגדה לודמירית עממית)
69 – 68	מרים פרשניצקי (בודנסקי) מבערים "שמות"
71 – 70	חנה-רחל ון־בֶּרֶמאָר (הבתולה מלודמיר) מפי בן לודמיר
71	קהת קליגר הבתולה מלודמיר מתפללת [שיר]
73 – 72	קהת קליגר מוטיקל מחלק המים
74	משה בביודה פראדל ולְמֶל
88 – 75	קהת קליגר מתוך הספר: העולם מזמין אותי למות
90 – 89	גניה שטרן בימים הראשונים למלחמת העולם (פרק זיכרונות)
92 – 91	פסי ברנר-ביטרמן זיכרונות של ניצולה
178 – 93	שמואל ש"ק יומן גטו
182 – 179	אליעזר גטקליג זיכרונות גטו
204 – 183	נחום וייסמן בימי השחיטות

